

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

київ • 1 • 2014

ЗМІСТ

Статті

ТАРАПАТА Д.О. Демографічний розвиток населення середньобузької локальної групи розчинного Трипілля

ЗАГОРОДНЯ О.М. Про призначення однієї з категорій кістяних знарядь із Картамышу

НЄМЦЕВ С.О. Динаміка надходження товарів у керамічні тарі на Білозерське поселення хори Ольвії (спроба кількісної оцінки)

ОСТРОВЕРХОВ А.С. «Єгипетські фаянси» в Скіфії і їх місце в системі подібних старожитностей Східної Європи (досвід комплексного аналізу)

КАЗАКОВ А.Л., КОВАЛЕНКО В.П., МОЦЯ О.П., ПЕТРАУСКАС А.В., СИТИЙ Ю.М., СКОРОХОД В.М. Літописний «шлях Мономаха»: археологічні реалії

Публікації археологічного матеріалу

ЗАЛІЗНЯК Л.Л., КУХАРЧУК Ю.В., ШЕВЧЕНКО Т.О. Нова мустєрська стоянка Андріївка 4 на Кіровоградщині

БИЛКОВА В.П., САМОЙЛЕНКО І.Ю. Сиро-глиняна кераміка Білозерського поселення

РЕЙДА Р.М., ГЕЙКО А.В., САПЕГІН С.В. Поховання з «платою Харону» з Шишашького могильника черняхівської культури

CONTENTS

Articles

3 TARAPATA D.O. Demographic Development of the Population of Middle Buh Local Group of the Developed Trypillya

15 ZAHORODNIA O.M. About the Purpose of one of Bone Tools Categories from Kartamyshe

28 NEMTSEV S.O. Arrival Dynamics of Products in Ceramic Containers at Bilozerka Settlement of Olbian Chora (experience of quantitative analysis)

41 OSTROVERKHov A.S. «Egyptian Faïences» in Scythia and their Place in System of Such Antiquities of Eastern Europe (experience of complex analysis)

61 KAZAKOV A.L., KOVALENKO V.P., MOTSYA O.P., PETRAUSKAS O.V., SYTYI Yu.M., SKOROKHOD V.M. Annalistic «Monomach's Route»: archaeological realities

Publications of Archaeological Materials

73 ZALIZNYAK L.L., KUKHARCHUK Yu.V., SHEVCHENKO T.O. Andriyivka 4, a New Mousterian Site in Kirovohrad Region

85 BYLKOVA V.P., SAMOYLENKO I.Yu. Grey Clay Wares from Bilozerka Settlement

REIDA R.M., HEIKO A.V., SAPIEHIN S.V. Burial with «Charon's Obol» from Shyshaky Cemetery of Chernyakhivska Culture

КРОПОТОВ В.В. Динаміка поширення золотих прикрас у населення Передгірського Криму в перші століття н. е.

104 KROPOTOV V.V. Dynamics of Golden Adornments spread among the Population in the Crimean Foothills in the First Centuries AD

До історії стародавнього виробництва

ГОРБАНЕНКО С.А. Зернове господарство сіверян

113 GORBANENKO S.A. Grain Growing of the Si-verians

Iсторія науки

БУЙСЬКИХ С.Б., ЧУЄВА К.Є. Дослідниця античної історії та культури (до 100-річчя від дня народження Ф.М. Штітельман)

124 BUISKYKH S.B., CHUIEVA K.Ye. Ancient Greek History and Culture Researcher (to the 100th Anniversary of F.M. Shtitelman)

Рецензії

ШЛАПАК М.О. Рец.: С.О. Біляєва. Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII—XVIII ст.)

132 SHLAPAK M.O. Re.: S.O. Biliayeva. Slavonic and Turkish Worlds in Ukraine (from the history of interactions in the period between the 13th and the 18th c.)

Хроніка

Міжнародний польовий семінар і конференція з дослідження ранньопалеолітичної пам'ятки Меджибіж (20—23.07.2012 р.)

134 The International Field Seminar and Conference on the Study of Medzhybzh, the Early Palaeolithic Site (20—23.07.2012 p.)

До ювілею скіфської археології

137 To the Scythian Archaeology's Jubilee

До 75-річчя Володимира Опанасовича Круца

140 To the 75th Anniversary of Volodymyr Opanasovich Kruts

Дослідникам минулого тисячолітніх Лубен

141 To the Researchers of Thousand Year-old Lubny's Past

Пам'яті Анатолія Степановича Острoverхова

143 To the Memory of Anatoliy Stepanovich Ostroverkhov

Світлої пам'яті Анатолія Недашківського (10.01.1946—16.01.2014)

144 To the Blessed Memory of Anatoliy Nedashkivskyi (10.01.1946—16.01.2014)

Наші автори

Our Authors

Список скорочень

Abbreviations

Пам'ятка автора

List of Instruction for Authors

Здано до набору 12.12.2013. Підписано до друку 06.03.2014. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 47,44. Обл.-вид. арк. 48,90. Тираж прим. Зам.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» НАН України, 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

Д.О. Тарапата

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОБУЗЬКОЇ ЛОКАЛЬНОЇ ГРУПИ РОЗВИНУТОГО ТРИПІЛЛЯ

Проаналізовано тенденції демографічного розвитку населення середньобузької локальної групи Кукутень-Трипілля для відтворення міграційних процесів.

Ключові слова: Кукутень-Трипілля, середньобузька локальна група, відносна хронологія, демографія, міграції.

Трипільські поселення Середнього Побужжя знаходяться в центрі поширення пам'яток Кукутень-Трипільського культурного комплексу (КТКК) і відіграють важливу роль у його вивченні. На цій території відомо близько 300 різночасових поселень з виразною локальною специфікою (реєстр див.: Квітницький 2004). Саме в цьому регіоні сформувалися поселення східнотрипільської культури (Цвек 2006). Згодом із Подністров'я сюди мігрували окрім групи західнотрипільського населення (Заець, Рижов 1992; Рижов 1993; 2007; Гусев 1995; Цвек 2006 та ін.). Аналіз пам'яток Середнього Побужжя дає змогу прослідкувати специфіку міграційних процесів, розвитку та взаємодії носіїв східнотрипільської (СТК) і західнотрипільської культур (ЗТК) (Гусев 2011). Тут розглянемо особливості демографічного розвитку населення середньобузької локальної групи, зокрема на тлі міграційних процесів.

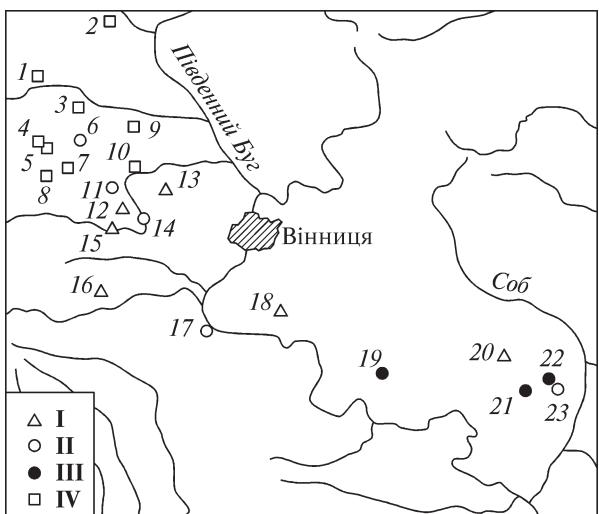
Зазвичай міграційні процеси в КТКК визначають на ґрунті аналізу керамічних комплексів поселень. Однак наявність імпортів і наслідувань у кераміці може відображати і своєрідний «обмін ідеями» між населенням різних поселень однієї археологічної культури, а також між носіями різних археологічних культур. Певно, через це більшість дослідників надають перевагу терміну «впливи». Потрібно сказати, що здебільшого вони свідомо уникають історичних реконструкцій, обмежуючись лише констатацією факту того, що в кераміці з'являються певні ознаки (орнамент, форми посуду, техніко-технологічні особливості його виготовлення), притаманні іншим регіонам.

© Д.О. ТАРАПАТА, 2014

Окремі дослідники пропонують конкретизувати проблему співвідношення імпортів та інновацій у керамічному комплексі поселень і міграцій давнього населення. Приміром, Т.М. Ткачук вважає, що відносна кількість імпортів та імітацій може вказувати на характер стосунків між різними групами населення. Зокрема, в мирний час, за стабільного обміну між локальними групами, кількість імпортів і наслідувань сягає 0,1–2,0 %, а за інтенсивного обміну – 3,0–5,0 %. Якщо ж кількість імпортів становить понад 5,0 %, то, на думку Т.М. Ткачука, можна стверджувати не тільки про інтенсивний імпорт, а й можливу міграцію населення (Tkachuk 2008).

Упевненіше про міграційні процеси говорять, якщо на території якогось з регіонів з'являються компактні групи пам'яток з керамічними комплексами, подібними до посуду поселень інших регіонів. Складніше аналізувати швидкі зміни керамічної традиції в населення, що займало регіон протягом певного часу, оскільки ці зміни можуть бути пов'язані як із «поширенням ідей», так і з іміграцією посуду носіїв цих ідей. Зауважимо, що міграція – процес демографічний, тож його можна простежити за змінами в кількості поселень і чисельності їх нового населення. Важливо порівнювати результати аналізу незалежних джерел – кераміки та кількості жителів на поселеннях. Аналізуючи демографічні процеси розвинутого Трипілля (Трипілля VI-II – CI) у Середньому Побужжі, розглянемо також проблему формування великих поселень і хронології пам'яток цього регіону в контексті міграційної поведінки населення.

Характеристика джерельної бази. Середньобузьку локальну групу виділив С.О. Гусев (Гу-

Rис. 1. Поселення середньобузької локальної групи, що включені до добірки (I — біликівський тип; II — ворошилівський тип; III — немирівський тип; IV — городищенський та курилівський типи): 1 — Березна; 2 — Митинці; 3 — Голодьки; 4 — Лисогірка; 5 — Кожухів; 6 — Лісне; 7 — Кусиківці; 8 — Дяківці; 9 — Курилівка; 10 — Городище 2; 11 — Сосни; 12 — Білозірка; 13 — Вишенька 1 і 2; 14 — Бірків; 15 — Залужнє; 16 — Біликовці; 17 — Ворошилівка; 18 — Цвіжин; 19 — Немирів; 20 — Юрківці; 21 — Криштопівка; 22 — Вербівка II; 23 — Вербівка I (адаптовано з роботи С.О. Гусєва)

сев 1993; 1995). У її межах дослідник виокремив типи пам'яток, що хронологічно змінюють одинодного. До них належать біликівський, ворошилівський, немирівський, городищенський і курилівський типи пам'яток (Гусєв 1995; 1996; 2012). С.О. Гусєв припускає, що у формуванні пам'яток ворошилівського типу також могло взяти участь населення, яке полишило поселення типу Вовчок і Терешівці. Втім, ця теза потребує подальшої розробки (Гусєв 1995, с. 146—148). З огляду на проблеми відносного датування поселень Вовчок і Терешівці та їхніх генетичних зв'язків із поселеннями ворошилівського типу ми не застосували їх до аналізу.

До нашої добірки включено поселення з визначеними розмірами та належністю до певного типу пам'яток. Ці дані дозволяють розглядати демографічні показники в динаміці. До аналізу застосовано такі поселення (рис. 1).

Біликівський тип: Біликівці, Білозірка, Вишенька 1 і 2, Залужнє, Цвіжин, Юрківці (сім поселень, себто всі відомі поселення цього типу).

Ворошилівський тип: Бірків, Вербівка I, Ворошилівка, Лісне, Сосни (п'ять поселень, або 71,4 % від загальної кількості відомих поселень цього типу).

Немирівський тип: Вербівка II, Немирів, Криштопівка (три поселення або 75 % від загальної кількості поселень цього типу).

Городищенський тип: Городище 2 (єдине відоме).

Курилівський тип: Березна, Голодьки, Дяківці, Кожухів, Курилівка, Кусиківці, Лисогірка, Митинці (вісім, або 89 % від загальної кількості поселень цього типу).

Загалом добірка включає 24 поселення, або 85,7 % від загальної кількості відомих пам'яток середньобузької локальної групи. Тож можна впевнено говорити про репрезентативну добірку.

Впорядкування джерельної бази. Основні змінні, з якими працюють при вивчені демографічного розвитку в трипілязнатстві, це площа поселень, щільність їхньої забудови та кількість мешканців одного житла (Бибиков 1965; Круц 1989; Колесников 1993, с. 29—75; Відейко 2002, с. 74—82; Дяченко 2008а та ін.). Розглянемо ці показники детальніше.

Упродовж тривалого часу площу поселень визначали за формулою площі прямокутника, що не зовсім правильно, оскільки форма трипільського поселення близька до еліпса (овала) ніж до прямокутника. Вперше це питання порушив В.М. Массон (Массон 1980, с. 204), але з невідомих причин цьому не надали належної уваги, що спричинило низку помилок в обчисленні площині трипільських поселень. О.В. Дяченко наголошує, що доцільніше обраховувати розміри поселень за формулою площі еліпса (Дяченко 2010). Тоді цей показник буде меншим ніж за обрахунків за формулою площі прямокутника, що особливо відчутно для великих поселень. Після публікації уточнених даних щодо розмірів західнотрипільських поселень Буго-Дніпровського межиріччя (там само) окремі дослідники також погодилися підкоригувати площину поселень у бік зменшення. Це здебільшого стосується пам'яток зазначеного регіону (наприклад: Відейко 2012, с. 247).

Зокрема, потребують уточнення розміри поселень Середнього Побужжя. Для обрахунку була використана формула площині еліпса:

$$S = \pi \frac{a}{2} \frac{b}{2} \quad (1),$$

де a і b — довжина й ширина поселення.

Оскільки ці дані щодо деяких поселень не вказані, а фігурують лише показники площині, розміри поселень перераховано з площині прямокутника на площину еліпса. Площа прямокутника обраховується як:

$$S = ab \quad (2).$$

Виходячи з формул 1 і 2, можемо перерахувати добуток довжини та ширини на добуток поді-

лених навпіл осей. Якщо в літературі подано інтервали довжини та ширини пам'ятки, ми обраховували найменший і найбільший показники площі та використовували середнє арифметичне як зазначений показник. Відкориговані дані про розміри поселень представлена в табл. 1.

Звернемося до систематизації поселень за ознакою площі. Зважаючи на незначну кількість членів варіаційного ряду, доцільно використати метод ранжування для виділення груп пам'яток (рис. 2). Поселення об'єднані в три групи: малі — до 4,7 га, середні — 7,1–11,8 га та великі — 28,3–47,1 га. До великих поселень відносимо Вербівку II, Криштопівку та Кирилівку.

Оскільки в інших регіонах помітна тенденція зменшення щільності забудови по мірі збільшення розмірів поселень (Круц 1989; Дяченко 2012), щільність забудови поселень середньобузької групи обраховувалась окремо для кожної з виділених груп пам'яток (табл. 2). Для цього використано дані геомагнітних і візуальних планів, а також підкориговані показники площі поселень. Нині є два геомагнітні плани пам'яток середньобузької локальної групи — Білозірки та Ворошиловки. Також опубліковано ретельно виконані візуальні плани поселень Вербівка II, зроблений П.І. Хавлюком, і Вишенька 2, виконаний С.О. Гусевим (Гусев 1995, с. 55–63).

Середнє арифметичне щільності забудови для малих поселень становить 11 споруд на 1,0 га. Нині немає даних для обрахунку щільності забудови середніх поселень через відсутність геомагнітних і візуальних планів. З огляду на те, що площа середніх поселень не набагато більша за розміри малих, можна попередньо використати аналогічний показник щільності забудови. Вирахувана за даними візуального плану Вербівки II щільність забудови великих поселень становить 3,5 споруд на 1,0 га. Отриманий показник видається дещо заниженим, оскільки візуальна зйомка, як правило, відображає меншу кількість споруд ніж їх було насправді (Дудкін 2007). Оперуючи наведеними показниками, можна обчислити кількість споруд на поселеннях як добуток щільності забудови та площі пам'ятки (табл. 3).

Не раз висловлювалася думка, що не всі споруди на поселеннях, особливо великих, функціонували синхронно (Колесников, Ткачук 1993; Дяченко 2008а, с. 14–16; Milisauskas, Kruk 2011, р. 249–251). Визначення кількості синхронних жителів є надзвичайно важливим, оскільки цей показник прямує впливає на визначення кількості мешканців поселення. Для

обрахунку кількості одночасних споруд використано коефіцієнт 0,784, запропонований О.В. Дяченком (Дяченко 2008а). Зауважимо, що близький до зазначеного коефіцієнт 2/3 запропонували О.Г. Колесников і Т.М. Ткачук за матеріалами розкопок поселення Бернашівка II (Колесников, Ткачук 1993). Результати з визначенням синхронності функціонування споруд на поселеннях представлені в табл. 3.

Оскільки трипільські могильники за обрядом інгумації майже невідомі, ми не можемо реконструювати статевовіковий склад населення, а, відповідно, й обрахувати середній склад сім'ї. Цей показник суттєво впливає на визначення кількості мешканців поселень, але з приводу його значення точиться дискусії та до обрахунків підходять з різних позицій (Бибиков 1965; Круц 1989; Колесников 1993; Шмаглій, Відейко 2001/2002, с. 126; Дяченко, Черновол 2009 та ін.). О.В. Дяченко та Ф. Менотті запропонували обраховувати кількість споруд, а не кількість населення з огляду на те, що показники пропорційні, а чисельність мешканців одного житла є «проблемним коефіцієнтом» (Diachenko, Menotti 2012). На нашу думку, ця ідея достатньо аргументована. Тож динаміка демографічного розвитку населення середньобузької локальної групи аналізувалася за змінами в кількості споруд.

Таким чином, поселення середньобузької групи впорядковано за ознаками площі (малі, середні, великі), щільності забудови та кількості споруд. Також розраховано орієнтовну кількість жител, що функціонували синхронно. Це дає змогу перейти до аналізу демографічних процесів у регіоні.

Тенденції демографічного розвитку населення середньобузької локальної групи. Дня аналізу підняття проблеми ми розрахували медіану та середнє арифметичне від кількості синхронних жител. Обидва показники вирахувані окремо для кожного типу пам'яток і проаналізовані в динаміці (рис. 3). У визначені середнього арифметичного мають значення всі члени варіаційного ряду; величини також залежать від аномально низьких та аномально високих показників. Медіана є серединою варіаційного ряду (Іванова и др. 1981, с. 22–31; Drennan 2010, р. 17–20). У нашому разі середнє арифметичне відображає тенденції демографічного розвитку з урахуванням великих поселень. Медіана показує загальні тенденції для поселень добірки.

Варто звернути увагу на питання співвідношення поселень городищенського та кирилівського типів у часі. С.О. Гусев виділяє їх

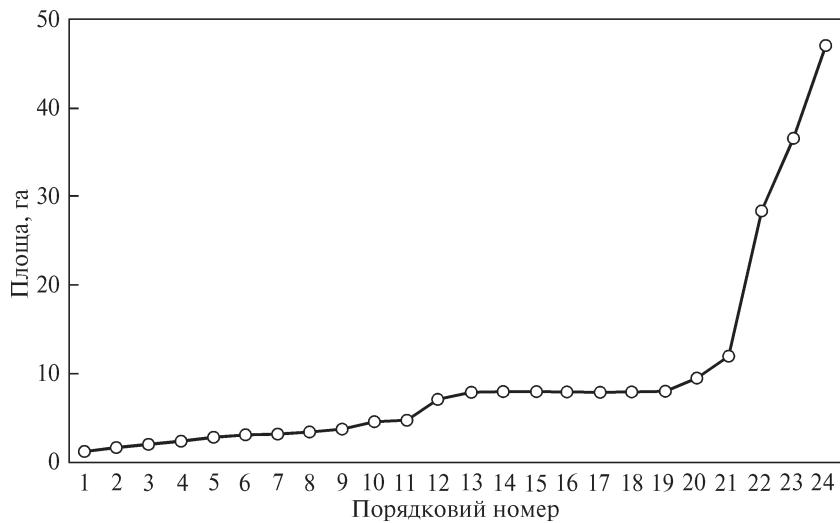

Рис. 2. Ранжування пам'яток за ознакою площин

як два типи поселень етапу Трипілля СІ (Гусєв 1996; 2012). Але відмінності в керамічному комплексі можуть свідчити як про розбіжності в хронології поселень цих типів, так і про локальну специфіку (Гусев 1995). Через це тут розглянемо два варіанти відносної хронології цих пам'яток. У першому варіанті кирилівські

пам'ятки змінюють городищенські (рис. 3, *a*, *b*), у другому вони розглянуті як частково синхронні (рис. 3, *c*, *e*).

Аналізуючи графіки, можна сказати, що спостерігається тенденція збільшення кількості жител (відповідно, й мешканців) на поселеннях вороніївського, немирівського та курилів-

Таблиця 1. Розміри пам'яток середньобузької локальної групи

Поселення	Тип пам'ятки	Довжина, м	Ширина, м	Площа, га	Література
Біликівці	біликівський	250	100	2,0	Заєць, Гусєв 1990
Білозірка	біликівський	290	150	3,4	Гусєв 1995, с. 60, рис. 10
Вишенька 1	біликівський	250—300	150—200	бл. 3,6	Гопак, Лобай 1993, с. 131
Вишенька 2	біликівський	240	240	4,5	Гусєв 1995, с. 63, рис. 11
Залужне	біликівський	?	?	3,1	Гусєв 1995, с. 62
Цвіжин	біликівський	?	?	11,8	Квітницький 2004, с. 567
Юрківці	біликівський	150	200	2,4	Хавлюк 1954, с. 1—9
Бірків	ворошилівський	?	?	1,6	Гусєв 1993, с. 117
Вербівка I	ворошилівський	150	100	1,2	Хавлюк 1959, с. 206
Ворошилівка	ворошилівський	220	160	2,8	Гусєв 1995, с. 59, рис. 9
Лісне	ворошилівський	300	300	7,1	Гусєв 2003, с. 35
Сосни	ворошилівський	?	?	3,1	Заєць та ін. 1990, с. 13
Вербівка II	немирівський	930	500	36,5	Хавлюк 1954, с. 3—4
Немирів	немирівський	300	200	4,7	Квітницький 2004, с. 575
Криштопівка	немирівський	1000	600	47,1	Квітницький 2004, с. 569
Городище 2	городищенський	400	250	7,9	Гусєв 1991, с. 14; 1993, с. 123
Березна	курилівський	?	?	бл. 7,9	Гусєв 1996, с. 83
Голодьки	курилівський	?	?	бл. 7,9	Гусєв 1996, с. 83
Дяківці	курилівський	?	?	бл. 7,9	Гусєв 1996, с. 83
Кожухів	курилівський	?	?	бл. 7,9	Гусєв 1996, с. 83
Курилівка	курилівський	?	?	28,3	Гусєв 1993, с. 123
Кусиківці	курилівський	?	?	бл. 7,9	Гусєв 1996, с. 83
Лисогірка	курилівський	?	?	бл. 7,9	Гусєв 1996, с. 83
Митинці	курилівський	?	?	бл. 9,4	Гусєв 1993, с. 123; 1995, с. 62

ського типів (Трипілля ВІІ — початок СІ). Загалом графік нагадує аналог S-подібної кривої, яка відображує загальні закономірності зростання населення (Hassan 1981, р. 164—166), з аномально високим піком, зафікованим для поселень немирівського типу.

Дещо незрозумілим є зменшення статистичних показників від біликівського до ворошилівського типу. Не варто виключати, що це зменшення відображує рівень наших знань про регіон, і з відкриттям нових пам'яток буде-

мо спостерігати іншу тенденцію. Також можна припустити високу смертність носіїв біликівського типу через епідемії, конфлікти або інші причини, що не відобразилися археологічно. З огляду на значне поширення кераміки з монохромним чорним розписом, яка домінує на ворошилівських пам'ятках, вірогідним є й інше припущення. Можливо, частина населення біликівського типу мігрувала в східному напрямку, ставши одним із компонентів пізніших поселень СТК (Цвек 2006, с. 47—49). Незначна частина населення СТК, яка залишилася в регіоні, злилася із західнотрипільськими мігрантами. Це відображують кардинальні зміни керамічного комплексу від біликівського до ворошилівського типу (Гусєв 1995, с. 238—239).

Аномально високі піки на графіках пов'язані з наявністю в добірці двох великих поселень немирівського типу — Вербівка II і Криштопівка. Ці показники підводять нас до проблеми великих трипільських поселень, яку розглянемо нижче.

Зменшення кількості споруд від немирівського до городищенського або від немирівського до городищенського та курилівського

Таблиця 2. Щільність забудови поселень

Поселення	Група за розмірами	Кількість споруд	Площа, га	Щільність забудови
Білозірка	мале	40	3,4	11,8
Вишенка 2	мале	39	4,5	8,7
Ворошилівка	мале	35	2,8	12,5
в середньому	малі		11	
—	середні	—	—	—
в середньому	середні		11?	
Вербівка II	велике	128	36,5	3,5
в середньому	великі		3,5?	

Таблиця 3. Орієнтовна кількість жител на поселеннях

Поселення	Тип пам'яток	Орієнтовна кількість споруд	Орієнтовна кількість синхронних споруд
Біликівці	біликівський	40	31
Білозірка	біликівський	37	29
Вишенка 1	біликівський	40	31
Вишенка 2	біликівський	39	31
Залужне	біликівський	34	27
Цвіжин	біликівський	130	102
Юрківці	біликівський	26	20
Бірків	ворошилівський	18	14
Вербівка I	ворошилівський	13	10
Ворошилівка	ворошилівський	35	27
Лісне	ворошилівський	78	61
Сосни	ворошилівський	34	27
Вербівка II	немирівський	128?	100?
Немирів	немирівський	52	41
Криштопівка	немирівський	165?	129?
Городище 2	городищенський	87	68
Березна	курилівський	87	68
Голодьки	курилівський	87	68
Дяківці	курилівський	87	68
Кожухів	курилівський	87	68
Курилівка	курилівський	99	78
Кусиківці	курилівський	87	68
Лисогірка	курилівський	87	68
Митинці	курилівський	103	81

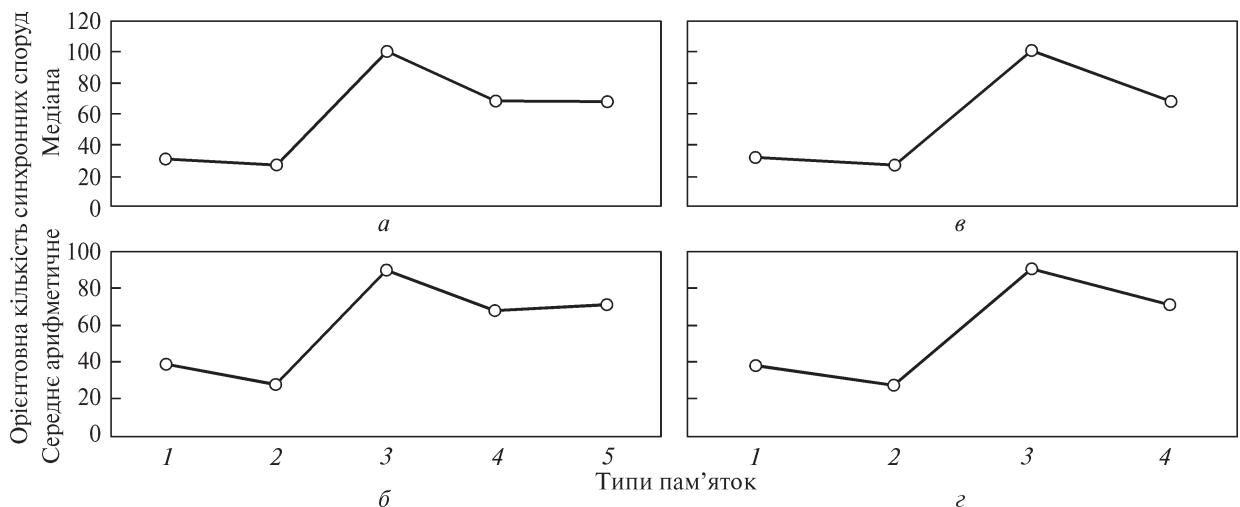

Рис. 3. Варіанти демографічного розвитку населення середньобузької локальної групи (часовий дозвіл — типи пам'яток): 1 — біликівського типу; 2 — ворошилівського типу; 3 — немирівського типу; 4 — городищенського типу; 5 — курилівського типу (а, б); 1 — біликівського типу; 2 — ворошилівського типу; 3 — немирівського типу; 4 — городищенського та курилівського типів (в, г)

типу ставить запитання про зникнення частини населення з немирівських поселень (рис. 3). Є думка, що певна кількість цього населення взяла участь у формуванні поселень чечельницької локальної групи, про що свідчить схожість керамічного комплексу (Гусєв 1995; Ткачук 2005, с. 24).

На етапі СІ чисельність населення, певно, досягла якогось демографічного порогу, що, очевидно, пов'язано з якимись особливостями розвитку економіки (Zubrow 1975, р. 1—13; Hassan 1981, р. 164—175 та ін.). Наявність на графіках аномально високого піку для немирівських поселень підтверджує думку, що кількість населення рідко сягає межі ємності селедовища, себто максимальної кількості населення, яка може бути забезпечена ресурсами регіону за сталого рівня технологічного розвитку (Zubrow 1975; Strogatz 2000, р. 21—24).

Демографічні тенденції та проблема відносної хронології пам'яток середньобузької локальної групи. Кількісні показники на графіках (рис. 3) враховані лише для типів поселень, хоча пам'ятки одного типу можуть поділятися на кілька фаз розвитку (див.: Круц 1993, с. 31). За відсутності радіокарбонних дат для пам'яток середньобузької локальної групи, хронологія їх спирається на аналіз кераміки, а хронологічно відмінні типи пам'яток синхронізовано з поселеннями інших регіонів поширення КТКК. С.М. Рижов вважає одночасними пам'ятки ворошилівського типу та небелівської локальної групи (Рижов 1993, с. 112). С.О. Гусєв синхронізує ворошилівські поселення з володимирів-

ськими пам'ятками ЗТК та окремими поселеннями (Гарбузин) СТК у Буго-Дніпровському межиріччі, а також зауважує про схожість кераміки ворошилівського типу з посудом пам'яток Бринзени VIII і Мерешовка Четецує III на Дністрі. Поселення немирівського типу дослідник вважає одночасними з небелівськими в Буго-Дніпровському межиріччі та Бринзенами IV та Коновкою (площадки 3—12) у Середньому та Верхньому Подністров'ї, а городищенські та курилівські поселення синхронізують з томашівськими в Буго-Дніпровському межиріччі, чечельницькими в Побужжі та петренськими пам'ятками Середнього Подністров'я (Гусєв 1993; 1995, с. 151—156). Т.М. Ткачук, проаналізувавши орнаментальні схеми та знакові системи цих пам'яток, погоджується з думкою С.О. Гусєва щодо синхронізації ворошилівських і володимирівських поселень. Певні відмінності в керамічному комплексі поселень дослідник пояснює тим, що «майстри двох племен мали якісь обмеження, за якими вони вибирали лише певні знаки, схеми та засоби орнаментації зі знакової системи, яку принесли з собою люди з Верхнього Подністров'я» (Ткачук 2005, с. 23—24).

Для деталізації відносної хронології пам'яток середньобузької локальної групи, запропонованої С.О. Гусевим, використано уточнену схему відносної хронології поселень володимирівсько-томашівської генетичної лінії ЗТК у Буго-Дніпровському межиріччі (Dianchenko, Menotti 2012, р. 2813—2815). Ця схема базується на відносній хронології поселень, розробленій С.М. Рижовим (Рижов 1993; 2000;

2007, с. 454—467; 2011). Дослідники виділяють три ступені в розвитку володимирівської локальної групи, три ступені в розвитку поселень другої фази небелівської групи та два — в розвитку третьої фази томашівської локальної групи. Найпізніші поселення третього ступеня володимирівської групи синхронізовано з першою фазою небелівської локальної групи, другий ступінь другої фази небелівської групи одночасний першій фазі томашівської групи, а третій ступінь другої фази небелівської групи синхронізований з другою фазою томашівської групи (Рижов 2011; Diachenko, Menotti 2012, р. 2813—2815).

Отже, маємо підстави для виділення двох або трьох фаз/ступенів розвитку поселень ворошилівського типу, двох—четирьох для поселень немирівського типу та четырьох для поселень городищенського та курилівського типів. Внутрішню хронологію пам'яток ворошилівського, немирівського, городищенського та курилівського типів намічено С.О. Гусевим (1995, с. 95—158). Спостереження цього дослідника щодо керамічного комплексу покладено в основу виділення фаз і ступенів розвитку цих поселень.

Кераміці пам'яток ворошилівського типу притаманні розписний і заглиблений орнамент. На одних поселеннях (Вербівка I, Ворошилівка, Лісне) заглиблений орнамент представлений у різних пропорціях, на інших (Сосни) його зовсім немає за значних добірок (Гусев 1995, с. 123). Натомість у Соснах поширенна схема монохромного розпису чорною фарбою у вигляді S-подібної петлі (там само, с. 122). За ознакою співвідношення розписаного та заглиблого орнаменту можемо намітити дві фази розвитку поселень цього типу. Кераміка двох поселень першої фази має архаїчніший орнамент. У Селищі та Вербівці I заглиблений орнамент становить 5,0—8,0 % від загальної кількості (поселення Селище не представлене в нашій добірці, оскільки воно забудоване, а його площа невідома). Рідшають знахідки кераміки із заглибленим орнаментом, інкрустованим білою фарбою (Ворошилівка — 1 екз., Селище — 2 екз.). Виявлено розписний орнамент чорною фарбою з білою облямівкою. Його кількість знижується (Ворошилівка — 7,4 %, Сосни — 2,0 %). Крім того, в розписі посуду з Вербівки I використовувався червоний колір (Гусев 1995, с. 122—123). Тож відносну хронологію поселень ворошилівського типу можна представити в такому вигляді:

фаза 1, ступінь 1: Вербівка I, Селище;

фаза 1, ступінь 2: Ворошилівка, Лісне;
фаза 2: Сосни.

Оскільки ворошилівські пам'ятки синхронні володимирівським, а немирівські — небелівським, поселення другої фази ворошилівського типу одночасні з ранніми немирівськими поселеннями. Кераміка поселення Сосни має подібний орнамент до немирівських пам'яток. Найраніші пам'ятки ворошилівського типу синхронні з володимирівськими другого ступеня, відповідно першому ступеню володимирівської групи синхронні поселення типу Вовчок і Терешівці. Поки що важко віднести до певних фаз поселення Бірків і Дубовець.

Зауважимо, що на поселеннях немирівського типу також трапляється заглиблений орнамент (Гусев 1995, с. 123, 151—153). Можливо, це пов'язано з керамічними традиціями населення, що мігрувало в регіон у той час.

Найбільші поселення середньобузької групи належать до немирівського та курилівського типів. Є п'ять основних гіпотез щодо формування великих поселень. К.К. Черниш, В.О. Круц і Д.В. Ентоні вважають, що вони були наслідком необхідності захисту від степовиків (Черныш 1977; Круц 1989; Anthony 2007). В.Г. Збенович припускає, що великі поселення формувалися, аби захищатися в конфліктах між різними групами трипільського населення (Збенович 1990, с. 12). М.Ю. Відейко погоджується з думкою В.Г. Збеновича, але розглядає необхідність захисту в конфліктах як один із чинників процесу урбанізації (Відейко 1998). І.В. Манзура припускає, що великі скupчення населення в одному місці були наслідком соціальних процесів, які виникли внаслідок демографічного тиску на середовище (Манзура 2003/2004, с. 76), а О.В. Дяченко вважає, що утворення великих поселень було результатом міграції трипільського населення з одного регіону в інший (Diachenko 2012).

Археологічного підтвердження конфліктів населення середньобузької локальної групи, що з іншими групами трипільців, що зі степовим населенням ми не маємо. В.А. Дергачов відзначає спад військово-політичної напруги в період Кукутень В — Трипілля ВІІ—СІ (Дергачев 2007, с. 30—66). Неоднозначним є й твердження І.В. Манзури про демографічний тиск на регіон. Матеріали середньобузької групи, навпаки, підтверджують думку про те, що первісне населення рідко сягало межі ємності середовища. Щільність забудови великих поселень менша ніж малих, і поступове зростання населення найбільших поселень не спостеріга-

ється. Тож навряд чи можна говорити про урбанизаційні процеси в регіоні.

Формування керамічного комплексу поселень ворошилівського, немирівського й курилівського типів пов'язане з припливом населення з Середнього Подністров'я, а згодом — і Верхнього (Гусев 1993; 1995; 2012). Якщо припустити, що формування великих поселень — це теж результат міграції, то вони повинні бути серед ранніх пам'яток у кожному з типів. Такий логічний висновок підтверджується результатами аналізу кераміки. Виходячи з характеру орнаментації керамічного комплексу з Вербівки II і Криштопівки, вони раніші за Кароліну (Зарудинці) та Немирів. Зауважимо, що ми не знайшли даних щодо розмірів поселення Кароліна, через що воно відсутнє в добірці. Мінімальну кількість посуду із заглибленим орнаментом знайдено у Вербівці II та Криштопівці. У Немирові та Кароліні його немає зовсім (Гусев 1995, с. 152). Отже, закономірності в просторовій організації, демографічному розвитку та керамічному комплексі (за С.О. Гусевим) дозволяють виділити дві фази розвитку поселень немирівського типу:

- фаза 1: Вербівка II, Криштопівка;
- фаза 2: Кароліна (Зарудинці), Немирів.

Наголосимо, що поселення Кароліна також має порівняно великі розміри (Хавлюк 1990, с. 29). Очевидно, його формування пов'язане з сегментацією ранніх поселень немирівського типу.

Задемографічним потенціалом, городищенський тип, представлений однією пам'яткою, навряд чи можна виділити як хронологічно відмінний від ранніх курилівських пам'яток (рис. 4). Зауважимо, що поселення Городище 2 розміщене в добре вивченому мікрорегіоні, де С.О. Гусев провадив інтенсивні розвідки протягом багатьох років. Вірогідніше, особливості кераміки відображають локальні відмінності від одночасних ранніх курилівських поселень.

За С.О. Гусевим, в орнаменті кераміки курилівського типу поступово зникає S-подібна петля. На посуді Городища 2 та Лисогірки вона трапляється в спрощеному вигляді, а на кераміці Курилівки та Кожухова ця схема повністю зникає (Гусев 1995, с. 156). Це дозволяє припустити, що Лисогірка належить до найранніших курилівських пам'яток, синхронних городищенському типу.

Отже, за характером розпису кераміки велике поселення Курилівка пізніше за Лисогірку (Гусев 1995, с. 156, 158, табл. IV). Це піречить дедукованій вище гіпотезі про великі

поселення як раніші в своїх типах. Однак аналогічні тенденції зафіковано й для поселень володимирівської, небелівської та томашівської груп у Буго-Дніпровському межиріччі та чечельницької групи в Побужжі. Найбільші поселення володимирівської та небелівської груп — відповідно, Федорівка та Небелівка, Валява — належать до ранніх фаз розвитку цих груп. Натомість поселення-гіганти томашівської групи — Доброводи (210,9 га) і Чичиркозівка (254,6 га) — належать до другої фази цієї групи, хоча її формування також пов'язують з притоком мігрантів (Рижов 1993; 2000; 2011; Diachenko 2012; Diachenko, Menotti 2012). Те саме спостерігаємо й для пам'яток чечельницької групи, синхронної томашівській групі та курилівському типу. Поселення великих розмірів, Чечельник, за О.В. Дяченком, має розміри близько 56,0 га (Diachenko 2012, р. 127), пізніше за мале поселення Черкасів Сад II, яке має площину близько 2,0 га за визначенням Л.Ю. Поліщук (Поліщук 2004, с. 597; Рижов 1999, с. 146). Варто зауважити, що є й інша думка: Т.М. Ткачук синхронізує Чечельник і Черкасів Сад II (Ткачук 2011). Таким чином, утворення великих поселень середньобузької локальної групи було результатом міграційних процесів. Можливо, спочатку в Середнє Побужжя та Буго-Дніпровське межиріччя проникали невеликі групи мігрантів із заходу, а згодом сюди просунулося порівняно численне населення.

Розглянувши демографічні зміни, міграційні процеси та результати аналізу керамічного комплексу поселень (за С.О. Гусевим), маємо підстави для виділення чотирьох фаз розвитку поселень курилівського типу:

- фаза 1: Лисогірка;
- фаза 2: Курилівка, Кожухів;
- фаза 3: ?;
- фаза 4: ?.

Належність поселень до третьої та четвертої фаз потребує додаткового дослідження. Поки що важко віднести до певної фази поселення Березна, Голодьки, Дяківці, Кусиківці й Митинці, а також відсутнє в добірці поселення Чуків (Гусев 1993, с. 123).

Враховуючи виділені фази та ступені розвитку поселень, можемо звернутися до детальнішого аналізу демографічного розвитку населення (рис. 5). На відміну від попередніх графіків, показники кількості споруд на графіку 4 є сумою жителів поселень, віднесених до різних фаз розвитку. Підтверджено спостереження, що демографічний розвиток населення

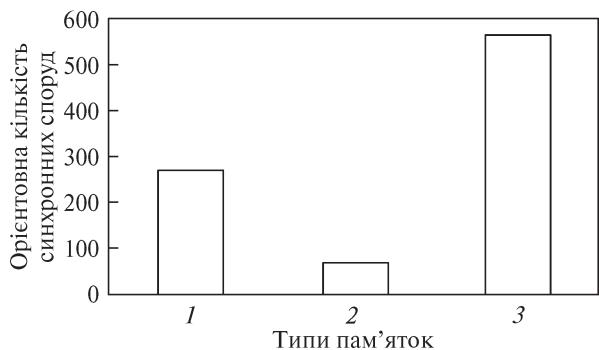

Рис. 4. Орієнтовна кількість синхронних жителів на поселеннях: 1 — немирівського; 2 — городищенського; 3 — курилівського типу

відповідає логістичному зростанню, яке описує S-подібна крива. Наголосимо, що графік передає нижчі за реальні показники для поселень першої фази ворошилівського типу та другої фази немирівського типу через відсутність у добірці поселень Селище та Кароліна. Ще виразніше графік показує приплив нового населення на першій фазі немирівського типу. Притік мігрантів на першій фазі курилівського типу, яка відповідає часу існування поселення Городище 2, очевидно, був відчутний, але не такий значний порівняно з попередньою міграційною хвилею.

Висновки та дискусія. Отже, ми розглянули динаміку демографічного розвитку населення середньобузької локальної групи. Дослідження включило впорядкування джерельної бази, аналіз проблем хронології поселень і вивчення тенденцій демографічного розвитку населення, зокрема міграційних процесів.

На основі розробок С.О. Гусєва (Гусєва 1993; 1995; 1996; 2012) з відносної хронології поселень та їхньої синхронізації з пам'ятками інших регіонів КТК запропоновано детальнішу відносну хронологію поселень середньобузької локальної групи. Зокрема, вважаємо доцільним виділяти дві фази розвитку поселень ворошилівського типу, перша з яких поділяється на два ступені. Аналіз двох незалежних джерел — поселень і кераміки — уможливив виділення двох фаз розвитку поселень немирівського типу. Раннім немирівським синхронні поселення другої фази ворошилівського типу. Вважаємо за доцільне виділяти чотири фази розвитку поселень курилівського типу, перша з яких синхронна поселенням городищенського типу. Належність конкретних пам'яток до третьої та четвертої фаз розвитку курилівського типу потребує подальшого дослідження.

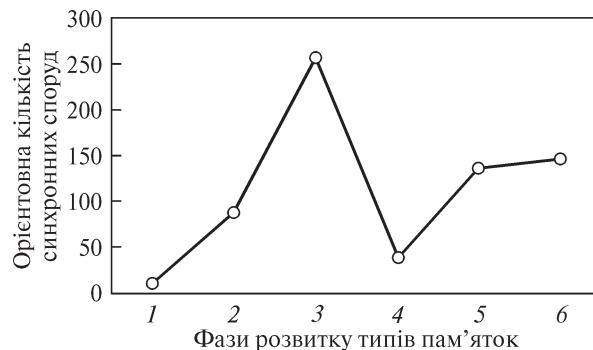

Рис. 5. Тенденції демографічного розвитку ворошилівського, немирівського, городищенського населення та жителів ранніх курилівських поселень за поточненою відносно хронологією: 1 — ворошилівський тип, фаза 1, ступінь 1; 2 — ворошилівський тип, фаза 1, ступінь 2; 3 — ворошилівський тип, фаза 2 та немирівський тип фаза 1; 4 — немирівський тип, фаза 2; 5 — городищенський тип та курилівський тип, фаза 1; 6 — курилівський тип, фаза 2

Демографічний розвиток населення середньобузької локальної групи описується аналогом S-подібної кривої з аномально високим зростанням на першій фазі немирівського типу. Таким чином, демографічний розвиток загалом відповідає логістичному зростанню населення або такому, яке обмежене ресурсним потенціалом регіону та рівнем техніко-технологічного розвитку економіки (Hassan 1981, p. 164—166). Пік зростання населення внаслідок міграції з Подністров'я на першій фазі немирівського типу підтверджує думку про те, що людські колективи обмежують свою кількість на рівні набагато меншому за ємність середовища.

Аналіз тенденцій демографічного розвитку підтверджує висновки С.О. Гусєва (Гусєв 1995) щодо зміни хронологічно послідовних типів поселень унаслідок кількох хвиль міграцій з Подністров'я. З міграціями також, очевидно, пов'язане формування великих поселень середньобузької групи (з кількох пояснювальних концепцій вважаємо прийнятною для пам'яток регіону ідею зв'язку великих поселень з міграціями, запропоновану О.В. Дяченком). Зауважимо, що кількість мігрантів на час формування ворошилівських поселень була порівняно незначною. Натомість формування ранніх немирівських поселень пов'язане з притоком з Побужжя значної кількості мігрантів із Подністров'я. Порівняно незначна кількість населення мігрує в регіон у час формування поселень городищенського та курилівського типів. З урахуванням тенденцій, зафіксованих для синхронних поселень ЗТК у Буго-Дніпровському межиріччі (Diachenko 2012; Diachenko, Menotti 2012), ці спостереження підводять до висновку про од-

наковий ритм розвитку матеріальної культури, демографічного розвитку та, очевидно, просто-рової організації населення Середнього Побужжя та Буго-Дніпровського межиріччя. Цей ритм переважно визначався притоком в обидва регіони мігрантів із Заходу.

Оскільки в середньобузькій локальній групі відсутні стратифіковані пам'ятки, їх хронологія спирається на аналіз керамічних комплексів поселень. Важко зрозуміти, що в тому чи іншому випадку відображують відмінності в кераміці — хронологічні чи локальні особливості. Тож хронологічні схеми, побудовані на основі аналізу кераміки, необхідно зіставляти з результатами вивчення інших, незалежних джерел. Такими джерелами можуть бути серії радіокарбонних дат або безпосередньо

самі поселення. Синхронізація поселень середньобузької локальної групи з пам'ятками інших регіонів, аналіз демографічних тенденцій і їх порівняння з відмінностями в керамічних комплексах поселень дозволяє вказати на хронологічні індикатори, а також реконструювати історичні процеси, що стоять за змінами в матеріальній культурі та кількості жителів поселень.

Перспективи подальших досліджень полягають у визначенні належності окремих пам'яток до виділених фаз розвитку середньобузької групи. Актуальним є просторовий аналіз поселенських систем, що дозволить подальше вивчення проблеми хронології поселень, особливостей соціального та економічного розвитку їх населення.

- Бибиков С.Н.* Хозяйственно-економический комплекс развитого Триполья // СА. — 1965. — № 1. — С. 48—62.
- Відейко М.Ю.* Причини виникнення і розвитку трипільських протоміст // Археологія. — 1998. — № 4. — С. 145—150.
- Відейко М.Ю.* Трипільські протоміста. Історія досліджень. — К., 2002.
- Відейко М.Ю.* Комплексное изучение крупных поселений трипольской культуры // Stratum plus. — 2012. — № 2. — С. 225—263.
- Гонак В.Д., Лобай Б.І.* Нові археологічні пам'ятки басейну р. Згар Вінницької області // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 130—131.
- Гусєв С.О.* Пам'ятки розвинутого Трипілля Середнього Побужжя // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 114—128.
- Гусєв С.О.* Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е. — Вінниця, 1995.
- Гусєв С.О.* Пам'ятки трипільської культури курилівського типу в Середньому Побужжі // Мат-ли IV Міжнар. археол. конф. студентів і молодих вчених. — К., 1996. — С. 83—85.
- Гусєв С.О.* Поселення Лісне і деякі питання освоєння Середнього Побужжя племенами трипільської культури // Трипільські поселення-гіганти. Мат-ли Міжнар. конф. — К., 2003. — С. 35—37.
- Гусєв С.О.* До питання про дві лінії розвитку Трипілля // Прадавні землероби Південно-Східної Європи. — К.; Таланки, 2011. — С. 35—36.
- Гусєв С.О.* Трипільські поселення басейну р. Згар та деякі питання освоєння Середнього Побужжя // Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы. — К., 2012. — С. 22—26.
- Дергачев В.А.* О скіпетрах, о лошадях, о войне. Этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас. — СПб., 2007.
- Дудкін В.П.* Магнітометричні дослідження поселень трипільської цивілізації // Трипільська культура. Пошуки, відкриття, світовий контекст. — К., 2007. — С. 57—70.
- Дяченко О.В.* Динаміка змін чисельності населення володимирівсько-томашівської лінії розвитку західнотрипільської культури // Археологія. — 2008. — № 4. — С. 9—17.
- Дяченко А.В.* Крупные поселения в системе относительной хронологии западнотрипольских памятников Буго-Днепровского междуречья // ДАСУ. — 2008а. — 8. — С. 10—19.
- Дяченко О.В.* До проблеми систематизації поселень західнотрипільської культури у межиріччі Південного Бугу та Дніпра // Археологія і давня історія України. — 2010. — 2. — С. 17—22.
- Дяченко А.В.* К вопросу об относительной плотности населения на поселениях трипольской культуры // Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы. — К., 2012. — С. 53—56.
- Дяченко О.В., Черновол Д.К.* Середній склад сім'ї населення західнотрипільської культури // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 3—12.
- Заєць І.І., Гусєв С.О.* Трипільське поселення Біликівці // Тези доп. IX Вінницької обл. історико-краєзнавчої конф. — Вінниця, 1990. — С. 14—15.
- Заєць І.І., Рижков С.Н.* Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге. — К., 1992.
- Збенович В.Г.* К проблеме крупных трипольских поселений // Тез. докл. 1-го полевого семинара «Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине». — Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. — С. 10—12.
- Іванова В.М. и др. (ред.).* Математическая статистика. — М., 1981.

- Квітницький М.В.* Вінницька область // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1. — С. 566—583.
- Колесников А.Г.* Трипольское общество Среднего Поднепровья (опыт социальных реконструкций в археологии). — К., 1993.
- Колесников О.Г., Ткачук Т.М.* До питання мікрохронології трипільських поселень (на матеріалах Бернашівського поселення етапу В/ІІ—С/І) // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 44—48.
- Круц В.А.* К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология. Материалы и исследования. — К., 1989. — С. 117—132.
- Манзура И.В.* Северное Причерноморье в энеолите и в начале бронзового века: ступени колонизации // Stratum plus. — 2003/2004. — № 2. — С. 63—85.
- Массон В.М.* Динамика развития трипольского общества в свете палеодемографических оценок // Первобытная археология. Поиски и находки. — К., 1980. — С. 204—212.
- Поліщук Л.Ю.* Черкасів Сад ІІ // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 597—599.
- Рижков С.М.* Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 101—114.
- Рижков С.М.* Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело. Рукопис дис. канд. ... істор. наук. — К., 1999.
- Рижков С.Н.* Расписная керамика томашовской локально-хронологической группы трипольской культуры // Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 459—473.
- Рижков С.М.* Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільноти Кукутень-Трипілля на території України // О. Ольжич. Археологія. — К., 2007. — С. 437—477.
- Рижков С.М.* Владимировская локально-хронологическая группа западнотрипольской культуры в Буго-Днепровском междуречье // Прадавні землероби Південно-Східної Європи. — К.; Тальянки, 2011. — С. 77—78.
- Ткачук Т.М.* Знакові системи трипільсько-кукутенської культурно-історичної спільноти (мальованій посуд). Ч. 2: Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальованій посуд). — Вінниця, 2005.
- Ткачук Т.М.* Локальні групи з мальованою керамікою в трипільсько-кукутенській культурі // Trypillian Civilization Journal: http://www.trypillia.com/index.php?option=com_content&view=article&id=116:taras-tkachuk-local-groups-with-painted-pottery-of-trypillia-cucuteni-culture-stages-bii-cii&catid=54:archaeology&Itemid=66, 2011.
- Хавлюк П.І.* Звіт про археологічну розвідку в районі Верхнього Побужжя // НА ІА НАНУ. — 1954/40.
- Хавлюк П.І.* Новые данные о культовых изображениях в Триполье // СА. — 1959. — № 3. — С. 206—208.
- Хавлюк П.І.* Трипольские памятники Южного Побужья // Тез. докл. 1-го полевого семинара «Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине». — Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. — С. 28—34.
- Цвек О.В.* Поселення східнотрипільської культури (короткий нарис). — К., 2006.
- Черныш Е.К.* Формирование локальных вариантов трипольской культуры // Всесоюзная конф. «Новые достижения советских археологов». — М., 1977. — С. 18—21.
- Шмаглий Н.М., Відейко М.Ю.* Майданецкое — трипольский протогород // Stratum plus. — 2001/2002. — № 2. — С. 44—140.
- Anthony D.W.* The horse, the wheel and language. How Bronze-Age riders from the Eurasian steppes shaped the Modern World. — Princeton, 2007.
- Diachenko A.* Settlement system of West Tripolye culture in the South Bug and Dnieper interfluve: formation problems // The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine. Formation, development and decline. — Oxford, 2012. — P. 116—138.
- Diachenko A., Menotti F.* The gravity model: monitoring the formation and development of the Tripolye culture giant-settlements in Ukraine // Journal of Archaeological Science. — 2012. — 39. — P. 2810—2817.
- Drennan R.D.* Statistics for archaeologists. A common sense approach. — New York, 2010.
- Hassan F.A.* Demographic Archaeology. — New York; London; Toronto; Sydney; San Francisco, 1981.
- Milisauskas S., Kruk J.* Middle Neolithic / Early Copper Age, continuity, diversity, and greater complexity, 550/500—3500 BC // European Prehistory. A Survey. — New York, 2011. — P. 223—292.
- Strogatz S.H.* Nonlinear dynamics and chaos with applications to physics, biology, chemistry, and engineering. — Cambridge, 2000.
- Tkachuk T.* Ceramic imports and imitations in Trypillia culture at the end of period CI — period CII // Import and imitation in Archaeology. — Langenweißbach, 2008. — P. 35—50.
- Zubrow E.B.W.* Prehistoric carrying capacity. A model. — Menlo Park, 1975.

Надійшла 02.07.2013

Д.А. Тарапата

ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ НАСЕЛЕНИЯ СРЕДНЕБУГСКОЙ ЛОКАЛЬНОЙ ГРУППЫ РАЗВИТОГО ТРИПОЛЬЯ

Проанализированы поселения Среднего Побужья с целью реконструкции тенденции демографического развития населения среднебугской локальной группы. Основное внимание уделено миграционным процессам. Миграции идентифицированы на основе сопоставления суммарного количества построек синхронных поселений и изменчивости их керамических комплексов.

Сравнение схем относительной хронологии поселений среднебугской группы (С.А. Гусев) и памятников владимировско-томашовской линии западнотрипольской культуры в Буго-Днепровском междуречье (А.В. Дяченко и Ф. Менотти) позволило уточнить относительную хронологию поселений Среднего Побужья. Выделены две фазы развития поселений ворошиловского типа, первая из которых поделена на две ступени, две фазы развития поселений немировского типа и четыре — куриловского типа. Кроме того, подтверждено мнение С.А. Гусева относительно отдельных типов орнамента и орнаментальных композиций как хроноиндикаторов. Керамика поселений первой фазы ворошиловского типа (Вербивка I, Ворошиловка, Селище) характеризуется углубленным орнаментом в разных пропорциях, углубленным орнаментом с заполнением белой пастой. Сосуды второй фазы (Сосны) украшали только росписью. Углубленный орнамент вновь появляется на керамике поселений первой фазы немировского типа (Вербивка II, Крыштоповка) и исчезает ко второй (Каролина, Немиров). Для росписи сосудов первой фазы куриловского типа (Лысогирка) характерна S-видная петля в упрощенном виде, которая уже неизвестна в орнаменте керамики второй фазы (Куриловка, Кожухов). Поздние ворошиловские памятники синхронны ранним немировским, а городищенские — ранним куриловским.

Смена типов памятников и формирование крупных поселений региона обусловлено миграционными волнами западнотрипольского населения из Поднестровья. Отметим одинаковые тенденции для памятников Среднего Побужья и Буго-Днепровского междуречья. Наибольшие поселения немировского типа (Вербивка II, Крыштоповка) датируются первой фазой развития данного типа, как и наибольшие синхронные им поселения Буго-Днепровского междуречья Небелевка и Валява, относящиеся к первой фазе развития небелевской группы. Крупные поселения Куриловка, а также Доброводы и Чичирковозка относятся ко второй фазе развития куриловского типа и второй фазе томашовской группы соответственно. Аналогичные тенденции можно также отметить для синхронных памятников чечельницкой группы (эпонимное поселение достигает около 56 га). Очевидно, на первой фазе развития куриловского типа и первой фазе томашовской группы в два названных региона проникали небольшие группы мигрантов с запада, а в последующем сюда продвинулось сравнительно многочисленное население.

В целом демографическое развитие населения среднебугской группы описывается дискретным аналогом S-видной кривой. Это свидетельствует о росте населения под воздействием ограничивающих факторов. Для времени миграций характерны аномально высокие тенденции в росте количества построек, а, значит, и увеличении численности населения.

D.O. Tarapata

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF THE POPULATION OF MIDDLE BUH LOCAL GROUP OF THE DEVELOPED TRYPILLYA

Trypillian settlements at the Buh River middle region are located in the centre of distribution of Kukuteni-Trypillya cultural assemblage sites and are of a great importance in its study. The paper is devoted to the tendencies of demographic development of Middle Buh local group population. The main attention is paid to the analysis of migration processes. Migrations are identified based on comparison of total number of structures at synchronous settlements and variety of their ceramic assemblages.

Comparison of relative chronology schemes of the Middle Buh group settlements (S.O. Husiev) and of monuments of Volodymyrivka-Tomashivka line in Western Trypillya culture at the area between the Buh and Dnipro Rivers (O.V. Dyachenko and F. Menotti) allowed the author to specify the relative chronology of settlements at the Buh River middle region. Two phases of Voroshylivka type settlements are singled out, first of which is divided into two stages, two phases of Nemyriv type settlements and four ones of Kurylivka type settlements. In addition, the author managed to confirm S.O. Husiev's point of view concerning the understanding of separate types of ornaments and ornamental compositions as chronological indicators. Ceramics from settlements of Voroshylivka type first phase (Verbivka I, Voroshylivka, Selyshche) is characterized by deep ornament in various proportions and by deep ornament with white dope filling. The second type vessels (Sosny) were decorated by paint only. Deep ornament appears again on the ceramics at the first phase settlements of Nemyriv type (Verbivka II, Kryshtopivka), vanishing only at the second phase (Karolina, Nemyriv). Paintings on the first phase vessels of Kurylivka type (Lysohirka) are peculiar by the S-shaped simplified loop which is already not known in the ornament of the second phase (Kurylivka, Kozhukhiv). The late Voroshylivka type sites are synchronous to the early Nemyriv ones, while Horodyschye type sites to the early Kurylivka ones.

Change of monuments types and creation of large settlements at the region are stipulated for the migration waves of the Western Trypillian population from the Dnister River region. It is important to note the equal tendencies for the sites at the Buh River middle region and at the area between the Buh and Dnipro Rivers. The largest settlement of Nemyriv type (Verbivka II, Kryshtopivka) are dated by the first phase of this type development, as well as the largest synchronous settlements Nebelivka and Valiava at the area between the Buh and Dnipro Rivers belong to the first phase of Nebelivka group development. Large settlements Kurylivka and also Dobrovody and Chichyrkozivka belong correspondingly to the second phase of Kurylivka

type development and to the second phase of Tomashivka phase. Equal tendencies can be also noted for synchronous sites of Chechelnyk group (eponymous settlement reaches up to 56 ha). Apparently, at the first phase of Kurylivka type development and the first phase of Tomashivka group small groups of migrants from the west came to the two mentioned regions, and later comparatively numerous population moved here.

As a whole, demographic development of the Middle Buh group population is described by discrete analogue of the S-shaped curve. This fact testifies to the increase in population under the influence of limiting factors. The period of migrations is characterised by abnormally high tendencies in the raise of structures number, and consequently, in the raise of population).

О.М. Загородня

ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ ОДНІЄЇ З КАТЕГОРІЙ КІСТЯНИХ ЗНАРЯДЬ ІЗ КАРТАМИШУ

Подано результати функціонального вивчення знарядь з кістки Картамиського археологічного мікрорайону доби пізньої бронзи в Донбасі, пов'язаних з гірничо-збагачувальним процесом металовиробництва. Застосовано структурно-сировинний, техніко-морфологічний та експериментально-трасологічний методи аналізу.

Ключові слова: бережнівсько-майська зрубна культура, Картамиський археологічний мікрорайон, кістка, металовиробництво, експериментально-трасологічний метод, функціональний аналіз.

Багаторічні розкопки пам'яток Карталиського археологічного мікрорайону (КАМ) на території донецьких рудопроявів — техногенної ділянки копальні Червоне озеро I, поселень Червоне озеро 1 і 3 — дали досить значну серію свідоцтв щодо металовиробництва (Бровендер 2005; 2008; 2012; Бровендер, Загородня 2007; 2009; Загородня 2008; 2011). Показово, що вони представляють усі його етапи — видобуток мідної руди, її збагачення, металургію та металообробку. Аналіз кераміки, виявленої в матеріалах пам'яток, дає підстави пов'язувати їх з діяльністю носіїв бережнівсько-майської зрубної культури (БМЗК) (Отрощенко 2000; 2003; Бровендер 2001), найбільша активність яких припадає на ранній (степанівський) етап у розвитку БМЗК (Бровендер 2006). Дослідження площа становить 1290 м².

Серед остеологічної колекції з розкопок КАМ 2001—2010 рр. виявлено 484 вироби. Вони походять з техногенної ділянки копальні Червоне озеро I (399 од.) і поселень Червоне озеро 1 і 3 (відповідно, 23 і 62 од.).

Видова належність кісток тварин, використаних для знарядь, визначена О.П. Журавльовим. Основну масу виробів з кістки виконано з

ребер тварин (370 од.), значно менше з лопаток (50 од.). Нечисленну групу становлять вироби, виготовлені з довгих трубчастих і нижньошлепних кісток. Збереглися знаряддя досить добре. Пошкодження фіксуються на кістках, що походять з шару червоної глини (перевідкладеного нижньoperмського аргіліту). На поверхні багатьох предметів зафіковані штучні сліди, що є результатом обробки туш, розчленування сухожиль, відділення м'яса від кістки в процесі споживання. Цю особливість простежено переважно на виробах з ребер, на яких зафіковано поперечні подряпини та поодинокі глибокі надрізи.

Ще в перші роки розвідувальних досліджень Карталиського рудопрояву В.В. Кілейников здійснив трасологічний аналіз дев'яти виробів з кістки (Кілейников 1997). Характер спрацьованості, близький до оригінальних і експериментальних грабарських знарядь, уможливив виділення нового функціонального типу виробів з ребер бика — рудовидобувні копачки. Водночас було відзначено нестійку кінематику слідів, хоча на мотиках вони поズдовжні. Застосування кістяних копачок, на думку дослідника, було зумовлено специфікою пухких шарів, які містили руду, де можна було обйтися без кам'яних знарядь (там само,

© О.М. ЗАГОРОДНЯ, 2014

с. 104). Єдиний екземпляр виробу з лопатки тоді був віднесений до землекопних совків. Зіставлення ознак мікрозношеності наступної серії знарядь (6 од.) — з ребер і трубчастих кісток — показало їхню близькість, але з різкими кінематичними відмінностями. Так з'явилася перша диференціація — рудовидобувні копачки поздовжньої та поперечної дії відповідно (Кілейников 2005, с. 82), хоча в попередній публікації увага акцентувалася на хаотичному розміщенні слідів на площині знарядь з ребер з переважанням поперечно-поздовжньої кінематики (Кілейников 1997, с. 104). Наявність мікровключень мідянистого пісковику в губчастій речовині на торцевих ділянках стала ще одним аргументом на користь застосування знарядь як рудовидобувних копачок (Кілейников 2005, с. 82).

Спостереження В.В. Кілейникова були доповнені й уточнені дослідженнями В.Б. Панковського, який здійснив технологічний і функціональний аналіз кісток зі слідами обробки та спрацьованості з розкопок КАМ 2002 р. Всього ним було опрацьовано 106 од. Методика дослідження включала, в першу чергу, візуальне вивчення виробів і заготовок з метою реконструкції технології виготовлення їх, у другу — дослідження слідів спрацьованості за допомогою МБС-1, METAM-P1. Опис знарядь здійснено за морфологічними ознаками (знаряддя з ребер, лопаток, нижньої щелепи, трубчастих кісток), вказано розміщення робочої поверхні. Як показали спостереження, сліди спрацьованості на знаряддях з ребер відрізнялися від слідів копання, відомих за роботами С.А. Семенова. На підставі цього було висловлено припущення про можливість використання кістяних знарядь в ході скобління або стругання мідянистого пісковику з метою видобутку руди, тобто як гірничо-збагачувальних (Панковський 2005, с. 191). Висновки про функціональне призначення знарядь з кістки мали попередній характер. Подальша їх диференціація вимагала додаткових експериментально-трасологічних досліджень.

На стоянках Пилипчанине 1 і 2, Клинове на території інших копалень Донбасу однією з масових категорій західок були знаряддя з ребер тварин, що слугували, на думку дослідника їх, знаряддями чинбарства — стругами (Татаринов 1979; 1983; 1988). Однак пізніше С.І. Татаринов погодився з інтерпретацією В.В. Кілейникова, що вони, ймовірно, були рудовидобувними копачками, а не інструментами для обробки шкур (Татаринов 2003, с. 39).

Іншу думку щодо функціонального призначення аналогічних за морфологічними ознаками знарядь з ребер та лопаток висловили самарські археологи (Горащук, Колев 2004, с. 92—93), які досліджували знаряддя металовиробництва з копальні доби пізньої бронзи біля с. Михайлівської Самарської обл. В результаті трасологічного аналізу знаряддя з ребер віднесено до процесу збагачення мідної руди, точніше, його останнього етапу — флотації. На їхню думку, цей процес відбувався в шкіряній ємності, заповненій водою. Сліди ж використання на робочих поверхнях інтерпретуються як сліди від вдавлення дрібних часточок руди. Тобто, переворення рудних часточок на порошок відбувалося за допомогою знарядь з ребер, а не шляхом розтирання їх товкачем на рудодробильних плитах, як наголошував В.В. Кілейников (Кілейников 1984). Але ці висновки ґрунтуються виключно на інтерпретації слідів спрацьованості та не підтвердженні результатами експериментів, що знижує їх цінність.

Серед загальної кількості кістяних знарядь з пам'яток Каргалинського рудного поля зрубної спільноти в Приураллі виділяються найвідоміші в матеріалах Східної Європи категорії — лощила, шпателі, штампи, туники, проколки та руків'я для металевих шил (Антипіна 2004). Їх традиційно використовували для обробки шкур, деревини, рослинних волокон, лощіння та орнаментації кераміки. Експериментальним шляхом доведено, що згадані знаряддя багатофункціональні, їх могли використовувати у виготовленні ливарних форм з пісковику. Однією з численних груп є лощила та шпателі, зазвичай з ребер великої рогатої худоби — 2468 екз., 23,9 % (там само, с. 225). Утім, віднесення знарядь з ребер до лощил або штампів здійснено на основі їх типологічної близькості без трасологічного дослідження. Тож, цілком можливо, експериментально-трасологічний аналіз розширив би варіативність застосування знарядь з ребер та інших кісток, зокрема в різних процесах з видобутку та збагачення руди.

Завдяки дослідженням давніх копалень, виробничих ділянок і поселень Картамиського археологічного мікрорайону в Донбасі суттєво зросли джерела з металовиробництва бережнівсько-маївської зрубної культури. В контексті вивчення цієї галузі актуальним є функціональний аналіз знарядь. Постала проблема функціонального визначення, зокрема й наймасовішої категорії знарядь з ребер тварин у матеріалах КАМ, які досі інтерпретували як чинбарські або для видобутку руди.

Методика дослідження.

Спостереження

Подальші дослідження колекції кістяних виробів КАМ продовжила автор (Загородня 2012; 2013). На основі комплексного вивчення, що включав структурно-сировинний, техніко-морфологічний, трасологічний аналіз та експеримент, було виділено функціональні групи: гірничо-збагачувальну (що стосується металовиробництва), чинбарську та грабарську. Однічні знахідки представляють фурнітуру, приладдя, начиння та зброю. Функціонально визначені як знаряддя та вироби 443 од. Невизначені уламки зі слідами обробки та/або утилізації становлять 41 од.

Знаряддя, що розглядається тут, пов’язані з гірничо-збагачувальним етапом металовиробництва. Для характеристики колекції використана технологічна система опису за А.П. Бородовським (Бородовский 1997, с. 37). Виходячи зі структурних відмінностей матеріалу, з якого виготовлені знаряддя, були виділені такі сировинні групи: 1) довгі дугоподібні кістки — ребра; 2) пластинчасті кістки — лопатки, гілки нижніх щелеп; 3) трубчасті кістки. До функціонального типу кістяних знарядь для розмішування руди в процесі гравітації гірничо-збагачувальної групи віднесено 398 виробів з ребер (349), лопаток (38), нижньошелепні кістки (4) та довгих трубчастих (7).

Сліди обробки та спрацьованості спостережено за допомогою МБС-10, металографічного мікроскопа «Olympus» з модулем диференційно-інтерференційного контрасту та збільшенням до $\times 500$. Ділянки зношенності зафіковано мікрофотографуванням. Різкості остаточного зображення досягнуто шляхом зведення частково сфокусованих знімків програмою Helicon Focus.

Знаряддя з довгих дугоподібних кісток

Найчисленніші в цій групі знаряддя з ребер (349 од.). Із них 295 цілих знарядь і 54 фрагментовані. Здебільше вони виготовлені з ребер бика (346 од.), інші — з ребер коня. Спостереження уможливлюють деякі висновки про сировинні переваги, а також про особливості виготовлення та використання різних функціональних типів кістяних знарядь.

Виготовлення знарядь з ребер було досить простим. Природна форма ребра часто не вимагала додаткової обробки, оскільки його лег-

ко застосувати в різних видах діяльності. Як зазначають дослідники, за доби бронзи природний край ребра частіше використовували як чинбарське знаряддя — струг і лошило, гончарське — шпатель, а також як ніж (Кілейников 1989; 1999; 2000; 2003; 2009; Кілейников, Екимов 1996; Усачук 1993; 1994; 1995; 1996; 1996а; Усачук, Бровендер 1993; 2004). Тож добір сировини найчастіше здійснювався, виходячи з природного перетину ребра (Бородовский 1997, с. 67). Особливістю сировинних заготовок для аналізованої групи знарядь є переважання ребер зі сплюснутим перетином (241 од.).

У технологічному аспекті можна виділити два рівні використання знарядь з ребер: повне використання анатомічної форми сировини (14 од.) і часткове: обрубаний (відпилений) грудинний та/або хребетний кінець ребра. У першому випадку робочим був природний округлий грудинний кінець ребра, руків’ям — хребетний зі збереженою або частково збереженою голівкою ребра. Обробка робочого краю та руків’я в другому випадку здійснювалася через відрубування, відпилювання та злам (рис. 1, 7—12). Наголошується, що в добу бронзи прикметною рисою обробки кістки стало повсюдне застосування металевих знарядь (Бородовский 1997, с. 126). Ця особливість простежується на більшості знарядь із кісток в колекції КАМ.

Однак не можна однозначно стверджувати, що сліди рубки завжди є показником навмисного формування робочого краю. Не виключено, що вони могли бути результатом харчової утилізації (при видаленні голівки ребра або з боку грудинного кінця). Сліди розпилювання спостерігаються на симетрично або асиметрично загострених робочих кінцях ребер, оформлені ретельніше ніж унаслідок рубки. Втім, вони зафіковані лише на кількох знаряддях.

Для більшості кістяних знарядь характерне рівномірне забарвлення їхньої поверхні в зелений відтінок. Наявність подібних мікровключень, очевидно, є результатом впливу середовища, оскільки вони залягали в шарі перетертого мідяністого пісковику на площі виробничої ділянки зі збагачення руди. Хоча, безумовно, ці обставини не виключають і функціонального забруднення.

Зважаючи на деякі відмінності розміщення робочої поверхні та руків’я, розглянемо окремо такі групи: знаряддя з одним робочим краєм; знаряддя з двома протилежними робочими краями; уламки знарядь зі слідами утилізації, де не збереглися робочі торці.

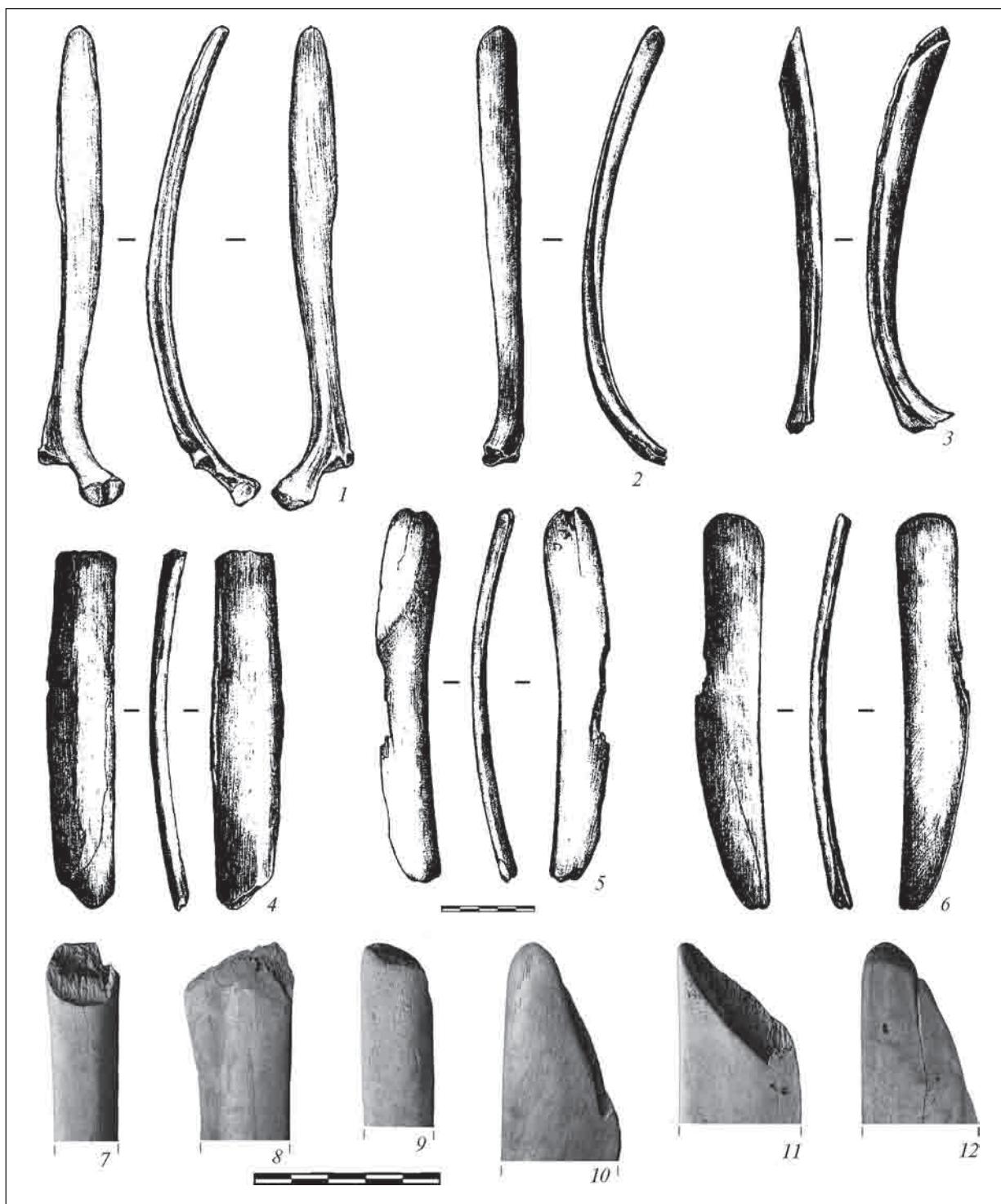

Рис. 1. Знаряддя з ребер худоби гірничо-збагачувального процесу

Знаряддя з одним робочим краєм (278 од.; рис. 1, 1—3). Переважають знаряддя з робочим краєм на грудинному кінці — 184 од. Природний округлий торець був використаний у 82 випадках, в інших він був оброблений обрубою, пилкою або просто обламаний. Знаряддя з робочим краєм, що знаходиться з хребтного боку, налічується 23. Фрагменти знарядь з од-

ним збереженим робочим краєм і обламаним протилежним умовно включені в цю ж групу, хоча спочатку в роботі могли використовувати обидва торці. Вони представлені серединною частиною ребра.

Макроспостереження поверхні виробів показали, що розміщення та форма робочого краю повністю залежали від способу поперед-

нього розчленування ребра. Цю особливість відзначив і В.Б. Панковський (Панковський 2005, с. 189). Природний грудинний кінець у процесі використання набував округлої або трохи загостреної (симетрично або асиметрично) форми. Прямий або скошений робочий край спостерігається на знаряддях, оброблених рубкою або пилкою. Для цього типу знарядь форма робочого краю і характер спрацьованості досить стійкі.

На мікрорівні сліди використання фіксуються на торці, обох площинах і поздовжніх краях. Наголосимо на різному ступені утилізації, вираженому в нерівномірності розподілу слідів на робочих поверхнях: вони або повністю вкриті слідами спрацьованості, або останні локалізуються на окремих ділянках. На поздовжніх краях зафіковані перпендикулярні або розташовані під кутом до лінії краю лінійні перехресні сліди у вигляді поверхневих подряпин. На робочому торці (грудинному або хребтному закінченні) спостерігається схожі сліди зношеності (рис. 4, 1, 2). На медіальній і латеральній площині відзначені лінійні сліди у вигляді поверхневих подряпин різної довжини й фактури, групові або одиничні. Розташовані вони перпендикулярно або під невеликим кутом до осі тіла ребра. Через більшу площа зіткнення з оброблюваним матеріалом опукла (латеральна) площа має більшу спрацьованість.

Подібна спрацьованість може формуватися від абразивної дії на кістку дрібнодисперсного матеріалу. Округлість кромки та наявність яскравої поліровки по всій поверхні вказує на контакт з м'яким еластичним матеріалом, тобто шкорою чи шкірою. Формування схожої поліровки на кістяних знаряддях в процесі обробки шкур підтверджено експериментально-трасологічними дослідженнями (Семенов 1968, с. 161–162, рис. 53; Кілейников 2009, с. 103).

Наголосимо, що на знаряддях з уцілілим руків'ям сліди від роботи є не по всій довжині ребра. Від четверті до третини довжини 45-ї знарядь вкрито поліровкою «від рук», найінтенсивніше на локальних виступаючих ділянках. Однак характер поліровки від рук на руків'ї та kontaktu з оброблюваним матеріалом на робочій частині знаряддя практично не відрізняються. Робочу поверхню та руків'я можна розмежувати лише за наявністю лінійних слідів на поздовжніх краях і площинах. На руків'ї вони відсутні або представлені одиничними подряпинами. На знаряддях з одним робочим тор-

цем, де руків'я обламане, сліди зношеності фіксуються по всій поверхні.

Знаряддя з ребер з двома протилежними робочими краями (37 од.; рис. 1, 4–6). Можна вказати єдину технологічну особливість — голівку ребра попередньо видалено. Характер слідів спрацьованості такий само, як на знаряддях для розміщування руди з одним робочим кінцем. Однак звернемо увагу на відмінність в їх розміщенні. Групу мікрослідів простежено по всій довжині ребра. Отже, в робочому процесі була задіяна вся його поверхня. Обидва торці поперемінно слугували руків'ям, на якому лишилися сліди поліровки від контакту з рукою. Виходячи з цього, на знаряддях з двома протилежними робочими краями чітко простежити межу між поліровкою «від рук» і від оброблюваного матеріалу неможливо.

Фрагменти знарядь (34 од.) — серединні частини ребер тварин, на яких не збереглися робочі торці. Довжина їх від 3,0 до 16,5 см. Сліди зношеності такі само, як на знаряддях з одним або двома робочими торцями. Також можна відзначити різний ступінь утилізації, що відбилося на інтенсивності поліровки та лінійних слідах — від одиничних до локально згрупованих.

Знаряддя з пластинчастих кісток

Крім ребер, заготовками для знарядь цього функціонального типу слугували й лопатки тварин (38 од.; рис. 2, 1, 2). Із них 30 лопаток великої рогатої худоби та по чотири дрібної рогатої худоби й свині. Є знаряддя з природною формою заготовок, знаряддя, виготовлені за допомогою поздовжнього розколювання, а також фрагменти тіла лопаток.

У знарядь з природною формою заготовок простежується залежність між характером сировини та змінами робочих поверхонь. Ця особливість добре помітна на знаряддях, виготовлених з лопаток дрібної рогатої худоби, свині та молодих особин великої рогатої худоби, основа яких в процесі використання деформувалася через сколи та набуvalа рельєфної форми. Руйнувався крихкіший краніальний край. Що стосується робочих поверхонь знарядь з лопаток дорослих особин великої рогатої худоби, то вони мало зазнавали змін, помітних на макрорівні. Лише на деяких спостерігається руйнація у вигляді сколів на основі.

Сліди утилізації більшою мірою фіксуються на каудальному, краніальному та дорсальному краях, на опуклих ділянках площин, заложеність «від рук» — на шийці. На каудальному та

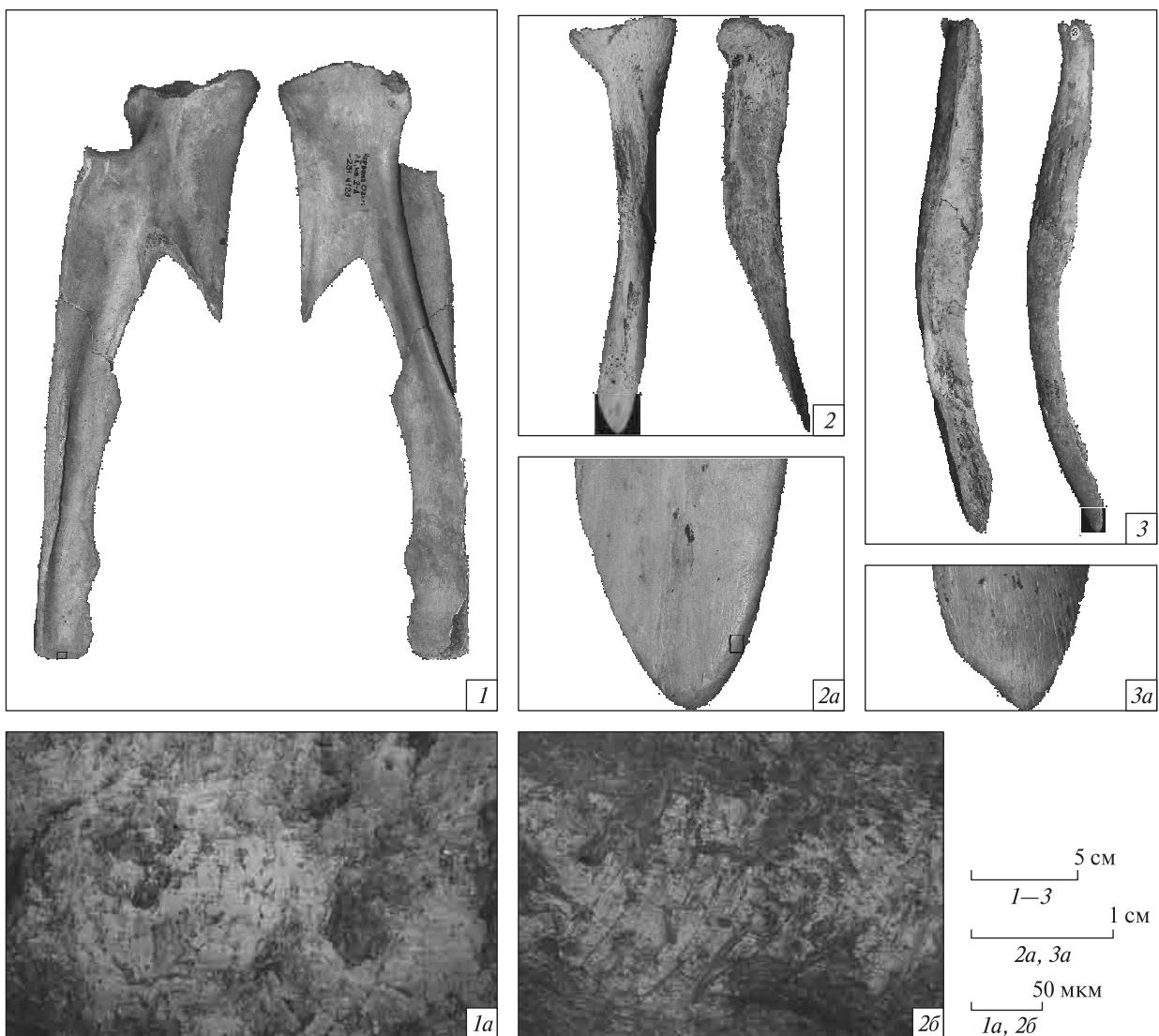

Рис. 2. Знаряддя з пластинчастих кісток худоби гірничо-збагачувального процесу та сліди спрацьованості на них

краніальному краях (або на одному з них і ділянці поздовжнього сколу — для знарядь, розчленованих поздовжньо) простежено лінійні сліди у вигляді поверхневих подряпин. Вони розміщені перпендикулярно або під кутом до лінії краю. Спостерігається округлість робочого краю та наявність яскравої поліровки по всій поверхні (рис. 2, 2a). Крім того, одиничні лінійні сліди у вигляді поверхневих подряпин різної довжини та фактури трапляються й на широких площинах виробів, на локальних виступаючих ділянках. Загалом сліди спрацьованості на знаряддях з лопаток аналогічні слідам на знаряддях з ребер.

Функціонально до знарядь для розмішування руди в процесі гравітації можна віднести чотири предмети, виконані з лівої половини нижніх щелеп бика. Три з них представлені щічною частиною тіла нижньої щелепи (рис. 2,

3), один фрагмент — гілкою. При виготовленні використовувалися різні прийоми — рубку, різання, злам.

Простежені по всій поверхні сліди спрацьованості особливо виразні на центральному краї. Для робочого краю на торці характерна округлість і загладженість. Лінійні сліди поверхневі, однонаправлені, розміщені перпендикулярно або під кутом до довгій осі виробу. На двох знаряддях один з торців був робочим, протилежний слугував руків'ям, що простежено за наявністю заложеності «від рук». Робочий край заострений різанням, на ньому спостерігається мікрокрошеність. Третє знаряддя має два робочі торці, які в процесі використання навпевні слугували руків'ям. Фрагмент гілки лівої половини нижньої щелепи був відрубаний від щічної частини, що простежено за технологічними слідами. Спрацьованість, хоча й дуже

слабка, простежена по краях знаряддя та на виступаючих ділянках, виразніші сліди відзначенні на вінцевому відростку гілки.

Типологічно знаряддя з нижніх щелеп тварин зазвичай відносять до приладдя чинбарства, що підтверджено низкою експериментально-трасологічних досліджень (Семенов 1968, с. 161—162; Усачук 1993; 1994 та ін.; Пряхін, Кілейников 1986, с. 22—25). Однак, незважаючи на типологічну близькість і традиційні прийоми виготовлення, насправді маємо справу з новим функціональним типом знарядь з нижніх щелеп тварин, пов'язаним з гірницею справою, точніше — її збагачувальним процесом.

Знаряддя з довгих трубчастих кісток

Сім таких знарядь також відносяться до цього функціонального типу. Заготовками для них були поздовжньо розчленовані діафізи після видалення одного чи обох епіфізів (рис. 3, 1—3). Типологічно можна виділити: 1) знаряддя з одним робочим краєм і 2) знаряддя з двома протилежними робочими краями.

Прояви утилізації на п'яти знаряддях аналогічні слідам на знаряддях з ребер і лопаток. На знаряддях першого типу робоча поверхня розміщена на ділянці діафізу. На двох з них чітко простежується сформована в процесі використання округлість робочого краю та скщеність крайки (рис. 3, 1, 2). Руків'ям слугував епіфіз, що фіксується за заложеністю поверхні. Знаряддя другого типу мають такі самі сліди використання. Але сліди утилізації та заложеності «від рук» простежено на обох торцях, тобто робочими навперемін були обидва кінці, як у знарядь з ребер з двома робочими кінцями. Вкажемо на значний ступінь спрацьованості, що позначилося на формуванні округлої крайки та наявності виразних лінійних слідів по всій поверхні виробів.

Унікальним є знаряддя з розколотої вздовж трубчастої кістки з поселення Червоне озеро 1 (рис. 3, 3). У центрі його на бічних гранях зафіковано сліди вирізання виїмки металевим ножем для прив'язування (рис. 3, 3 σ). Зі зворотного боку на поверхні є поліровка від тертя мотузки чи ременя (рис. 3, 3 ϑ). По всій поверхні знаряддя, але більшою мірою на виступаючих ділянках, простежено поліровку (рис. 3, 3 δ). Сліди використання найбільш виражені на торці та прилеглих до нього бічних краях — однонаправлені тонкі подряпини (рис. 3, 3 a , 3 b). Торці мають округлі обриси. Кістка рівномірно вкрита мідяною зеленню. Проведені спостере-

ження вказують на те, що знаряддя використовувалося в комплексі з руків'ям у збагачувальному процесі металовиробництва подібно до знарядь з ребер.

Експерименти

З метою верифікації функцій кістяних знарядь, що походять з пам'яток КАМ, автор у польових умовах у 2007—2011 рр. виконала низку експериментів із застосуванням аналогічних реплік у різних операціях. До них відносяться: проходка гірської породи — аргіліту; розпушування шару перетертого мідянистої пісковику; подрібнення руди на шкірі у воді; збагачення мідної руди шляхом промивання її подрібненої фракції в шкіряній ємності.

Знаряддями слугували заготовки з ребер бика зі сплющеним перетином. Хребетні краї ребер були обрубані в процесі харчової утилізації. Перед використанням заготовки виварено та очищено від сухожиль.

Експеримент з проходки гірської породи здійснювався в межах розкопу техногенної ділянки копальні Червоне озеро I на місці зачищеного відслонення шару осадової гірської породи. Для отримання серії слідів спрацьованості в експерименті застосовано три знаряддя.

Експериментатори використовували знаряддя з ребер як копачки, якими вибиралася порода та формувалося заглиблення. Протягом експерименту застосовувалася різна кінематика залежно від щільноти шару. Інтуїтивно обирається зручніше положення для максимальної ефективності праці.

Сукупно за 6 год. роботи за допомогою трьох знарядь була розрита площа 0,5 м² завглибшки 0,2 м. Зазначимо, що процес вибирання породи досить трудомісткий, для цього доводилося докладати значні зусилля. Продуктивність праці низька.

Спостереження за змінами робочої поверхні на макрорівні показали, що на двох знаряддях утворився округлий плоский робочий край. Оскільки положення знаряддя в руці періодично змінювалося, зношування формувалося рівномірно. Робочий край має рельєфний характер. Округлості краю в профілі не зафіковано. Губчаста речовина повністю забита глиною.

Мікрозношеність поверхні знарядь характеризується досить рельєфним характером робочого краю, наявністю на ньому лінійних слідів різних напрямків — поперечних до осі ребра, під кутом і поздовжніх. Вони грубі, досить

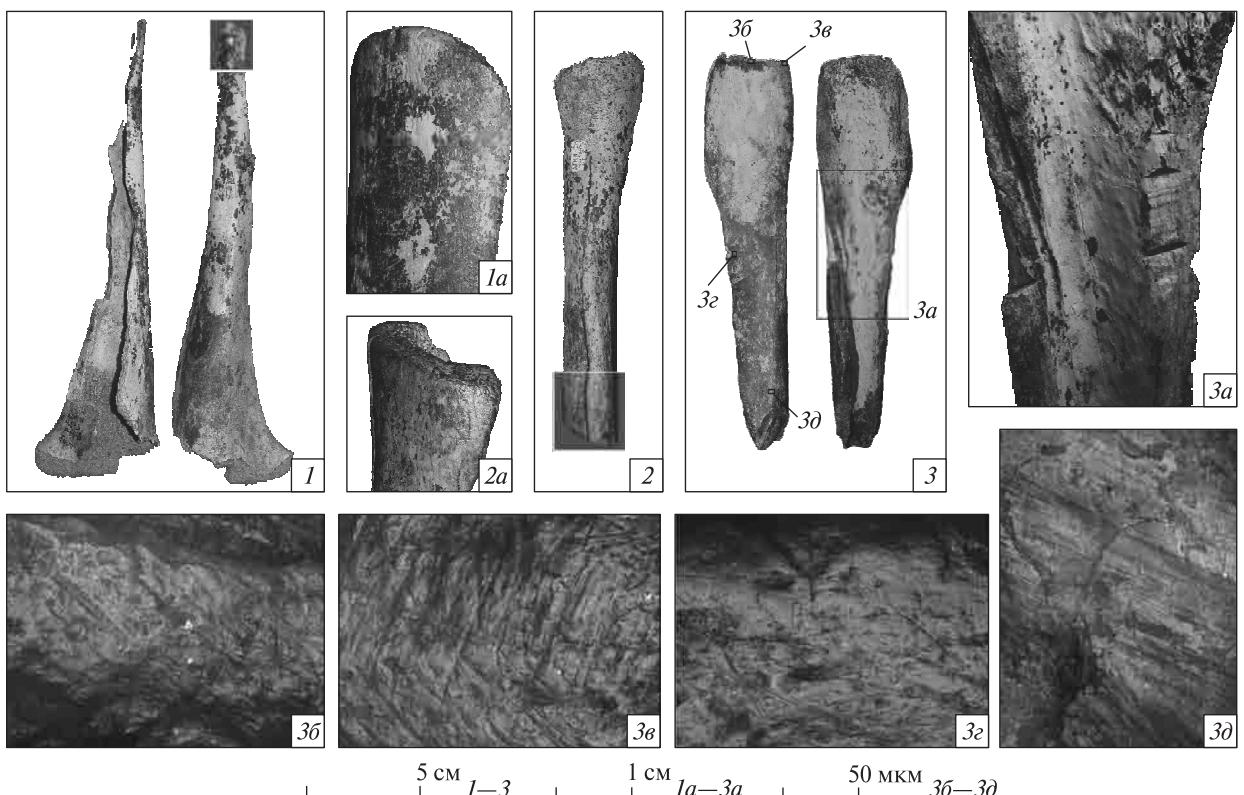

Рис. 3. Знаряддя з трубчастих кісток худоби гірничо-збагачувального процесу та сліди спрацьованості на них

глибокі та різної фактури. Загалом сліди схожі на вказані С.А. Семеновим на грабарських знаряддях (Семенов 1952). Привертає увагу відсутність поліровки на робочому краї експериментальних знарядь на відміну від давніх.

Таким чином, у результаті експериментів з проходки гірської породи отримано картину спрацьованості знарядь із ребер, близьку за характером до грабарських, але зовсім іншу ніж на тих, що походять з техногенної ділянки копальні Червоне озеро I. Зіставлення мікроознак спрацьованості їхніх поверхонь з виявленою на археологічних артефактах унеможливлюють ідентифікацію слідів. Однак на той момент упевнено можна було стверджувати, що знаряддя з ребер не стосуються видобутку руди, тобто не є рудовидобувними копачками.

Подрібнення руди на шкірі у воді. Оскільки в результаті трасологічного аналізу знарядь з ребер КАМ виявлено групу слідів, що свідчать про абразивну дію на кістку дрібнодисперсного матеріалу, про контакт з м'яким еластичним матеріалом у процесі використання, а також про здійснення процедури у воді (рівномірне просякання поверхні знарядь оксидною плівкою), було здійснено експеримент з розтирання подрібнених шматочків руди на шкірі у воді. Як наголошувалося, деякі дослідни-

ки вважають, що за допомогою знарядь з ребер розтирали рудні часточки в порошок у процесі збагачення мідної руди в шкіряній ємності з водою (Горащук, Колев 2004, с. 92–93).

Заготовками знарядь слугували ребра бика зі сплющеним перетином. Було проведено два однакові експерименти. Кожне знаряддя використовувалося впродовж години. Але вже перші хвилини показали абсолютну неефективність роботи з розтирання твердих часток на шкірі таким знаряддям. Під його тиском часточки занурювалися в м'який матеріал, що не сприяло їх подрібненню. Единий досягнутий результат — промивка рудної маси та видалення з неї домішок пісковику. Розміри дрібних шматочків руди практично не змінилися.

У першому експерименті робочий край знаряддя, розміщений на природному грудинному кінці ребра, розм'як від перебування у воді та дуже зруйнувався. Форма робочого краю другого знаряддя, попередньо обрубаного, не змінилася. Макрозмін на робочій поверхні від вдавлення часток не утворилося. На мікрорівні на обох знаряддях були виявлені одиничні поверхневі подряпини різних напрямків від контакту з твердими частками руди.

Розміщування подрібненої фракції мідної руди в процесі гравітації. У рамках експериментально-

трасологічної школи ІМК РАН на базі експедиції ДонНУ «Обрив—2011» були проведені експерименти зі збагачення мідної руди шляхом промивання вже подрібненої фракції мідної руди (халькозіна). Попередньо з цією метою зі шкури барана був виготовлений мішок завдовжки 20 см і в діаметрі максимального розширення 19 см, який для стійкості помістили в ємкість об'ємом 3,5 л.

У подрібненій рудній масі були домішки перетертого мідянистого пісковику, отримані експериментально з сухого збагачення — подрібнення та розтирання мідної руди товкачем на плиті пісковику. Їх необхідно було видалити, що можна було здійснити промиванням цієї маси у воді, тобто гравітації (рис. 4, 4). Для отримання серії слідів експерименти здійснювалися неодноразово. Умови були однаковими, кінематика не змінювалася. Знаряддями з ребер розміщувалася рудна маса в ємкості з шкури таким чином, що вони постійно торкалися стінок і дна мішка (рис. 4, 5). Важкі фракції, що містили руду, лишалися на дні, а перетерта маса або піднімалася догори, якщо це були великі частинки, або розчинялася у воді. Після цього воду замінювали, і процес повторювався доти, доки вона не ставала чистою, а на дні ємкості лишалися тільки шматочки руди без домішок.

Знаряддями для розміщування руди були ребра бика, попередньо виварені та очищені від сухожиль. У двох випадках знаряддям слугувала природна форма сировини, в одному — частково оброблена (край ребра був підрізаний). Охарактеризуємо їх.

Знаряддя 1, час роботи 3,5 год. Заготовка — природна форма ребра зі сплющеним перетином. У процесі використання робочий торець кістки набув правильних округлих обрисів, а робочі поверхні — залощеності. В археологічній колекції подібного роду спрацьованість спостерігаємо на мікрорівні для тих знарядь, які, вочевидь, були в роботі нетривалий час. Мікроспостереження показали зношеність, виражену в загладженості поверхні, наявності яскравої поліровки, численних поверхневих подряпин, розміщених перпендикулярно або під кутом до бічного краю, тобто згідно з кінематикою руху на торці та бічних гранях утворилися відповідні сліди від абразивної дії маленьких шматочків руди та піску, а також поліровка від доторкання до шкіряної ємкості.

Знаряддя 2, час роботи 2 год. Заготовка — ребро зі сплющеним перетином, торець якого перед використанням був обпилений сталевою

пилкою. Провадилася та само операція — розмішування рудної маси у воді таким чином, що торець постійно торкається дна ємкості, а поздовжні сторони її стінок. Поступово робочий край на торці став округлим, а робочі поверхні — загладженими та набули яскравої поліровки. Мікрозношеність поверхонь аналогічна спрацьованості знаряддя в попередньому експерименті. Подібні макрозміни робочого краю наявні на знаряддях з попередньо обробленим торцем.

Знаряддя 3, час роботи збільшено до 6 год. Використовувався природний край ребра. Робочий край повністю змінив форму та набув округлих обрисів зі скосенням в один бік (рис. 4, 3). Сформувалася округла кромка на робочому краї з помітним на ній неозброєним оком блиском — поліровкою від тертя зі шкірою. На мікрорівні простежено виразні лінійні сліди на бокових поверхнях поперечно до краю та яскрава суцільна поліровка на виступаючих ділянках, які частіше за інші поверхні торкалися шкіри. Вся поверхня набула рівномірного зеленкуватого відтінку.

Набуті на знаряддях сліди спрацьованості були досліджені трасологічно. Зіставлення мікроознак спрацьованості на поверхнях експериментальних знарядь із ребер і давніх артефактів уможливило їх ідентифікацію. Було підтверджено, що на поверхнях знарядь з кістки техногенної ділянки копальні Червоне озеро I зафіксовано сліди, відмінні від слідів від копання, але такі, що лишаються від роботи зі шкірою та абразивної дії на кістку дрібно-дисперсного матеріалу. Останній експеримент підтвердив трасологічні спостереження щодо припущення про використання знарядь для розмішування мідної руди в процесі водяного збагачення (гравітації).

Інтерпретація

Як відомо, збагачення мідної руди давніми гірниками-металургами зводилося до здійснення таких операцій як сортування, подрібнення, розтирання та промивання.

У районі кар'єру копальні Червоне озеро I виявлена техногенна ділянка, в межах якої здійснювалося збагачення відсортованої мідної руди шляхом подальшого її подрібнення для отримання рудного концентрату, що призначався для плавки (Бровендер 2008; 2012). Про це свідчать, по-перше, переважання тут знарядь з каменю та кістки гірничо-збагачувального процесу (92,5 % від загальної кількості функціонально визначених знарядь), по-

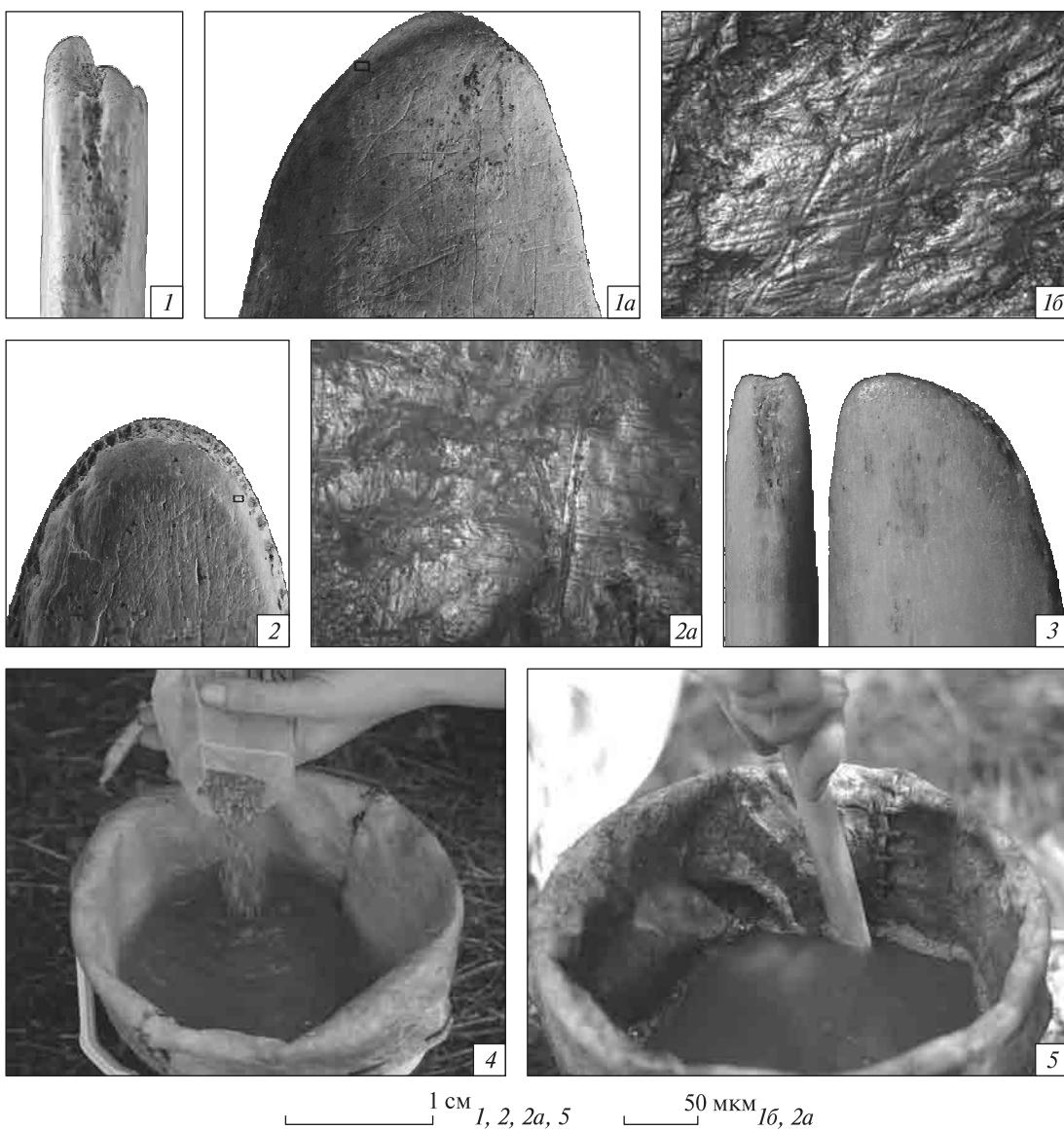

Рис. 4. Есперимент з водяного збагачення руди та задіяне в ньому приладдя: 1, 2 — давні знаряддя з ребер; 3 — експериментальне знаряддя з ребра тварини; 4, 5 — розмішування руди

друге, наявність відходів виробничої діяльності у вигляді прошарків перетертого мідянистого пісковику сіро-зеленого відтінку.

Подрібнення та розтирання шматочків руди провадилися товкачами-розтирачами на кам'яних плитах із мідянистого пісковику. Дрібно-зернистий пісковик ідеально підходив як сировина для знарядь збагачення, оскільки є м'якшою породою порівняно з оброблюваним матеріалом. Для розтирання твердих рудних мінералів була важлива здатність знарядь до абразивного впливу, тож товкачі-розтирачі в процесі роботи швидко втрачали форму, а в перетерту рудну масу потрапляли домішки піску від стирання знарядь. Експериментально підтверджено, що протягом декількох годин роботи товкач втрачав первинну форму, а його

розміри зменшувалися приблизно вдвічі (див.: Саврасов 2007).

Наступною операцією в збагаченні руди була її промивка, або водяне гравітаційне збагачення, що вивільняло мідь після її подрібнення від порожніх порід сульфідів. В основі цієї операції лежить різниця в питомій вазі власне мідної руди та породи, що містить її, яка становить $3,0 \text{ г}/\text{см}^3$, тобто більше ніж удвічі (Бровендер, Гайко, Шубін 2005, с. 50).

У цьому контексті особливий інтерес становить частково досліджена на техногенній ділянці копальні Червоне озеро I траншея (струмок), стратиграфічно найраніша серед виявлених тут комплексів (Бровендер, Загородня, Ключнева 2008). Траншея розміщена на похильній площині в яру і була призначена для зби-

рання весняних і дощових вод. Вона тяглася з північного сходу на південний захід понад 12 м. Її ширина 1,6–2,2 м, глибина 0,4–0,6 м. Очевидно, в струмку промивали вже подрібнену руду, тобто провадили водяні збагачення. Важкі частки, що містили руду, осідали на дно, а легші частки породи та домішки піску мідянистого пісковику виносилися. Застосування збагачення в давньому струмку підтверджує його заповнення потужним шаром відходів цього виробництва — перетертого мідянистого пісковику з локально розміщеними ділянками хвостів гірських порід (численними дрібними шматочками порожньої породи).

У товщі цього шару виявлено знаряддя з каменю та кістки, розвали четырьох посудин, в одній з яких на дні зафіксовано подрібнену масу збагаченої мідної руди, і рештки дерев'яної чаші. Для промивки могли використовувати дерев'яні або шкіряні ємкості, занурені у воду. Кістяними знаряддями (в основному з ребер, рідше — лопаток, довгих трубчастих і нижньощелепних кісток) розміщували суміш у воді. Це підтверджено трасологічним вивченням, а також експериментальними даними. На дні траншеї-струмка виявлено конструкцію у вигляді ящика з вертикально встановлених плит пісковику (Бровендер, Загородня, Ключнєва 2008, с. 26). Його розміри 0,7 × 0,4 м, висота плит до 0,2 м. У ящику були шматочки подрібненої окисленої мідної руди. Вочевидь, він слугував ємкістю, в яку давні гірники встановлювали шкіряні мішки з подрібненою рудою для промивки.

Наголосимо, що збагачувальні ділянки давніх мідних кopalень різних регіонів Євразії не-рідко розміщувалися поблизу води (Гришин 1980, с. 80). У деяких випадках зафіксовано, що вода за допомогою влаштування спеціаль-

них водостоків підводилася до виробничих зон навіть з віддалених джерел. Приміром, у районі стародавніх Міттеберзьких кopalень (Австрія) вода була підведена з розміщеного за 200 м від них гірського озера (Кларк 1953, с. 193). А на території Джезказганського рудопрояву поблизу давніх гірничих виробок збереглася ціла система з'єднаних між собою протоками ям, в яких використовували весняні води. Біля кожної з них знаходилися ділянки з відходами збагачувального виробництва (Маргулан и др. 1966, с. 268). Не виключено, що подібні операції на кopalнях інших регіонів могли здійснюватися і за допомогою дерев'яних пристріїв, які не збереглися.

Таким чином, функціональний аналіз уможливлює висновок, що знаряддя з ребер та інших кісток КАМ мають відношення до останнього етапу збагачення руди — гравітації, ними розміщували перетерту рудну масу в ємкостях з водою. Не перечить цьому наявність на площині техногенної ділянки кopalельні Червоне озеро I відходів виробництва у вигляді потужного шару перетертого мідянистого пісковику, а також переважання в колекції кам'яних гірничо-збагачувальних знарядь. Дані, отримані в результаті експериментів з проходки гірської породи, спростували твердження про застосування знарядь з ребер якrudovidobuvnih kopalok. Трасологічні спостереження показали зовсім інший вид спрацьованості робочого краю на макро- та мікрорівнях, не властивий грабарським знаряддям. Привертає увагу, що кістяні знаряддя збагачувального процесу рідкісні на поселеннях Червоне озеро 1 і 3 (відповідно, 20 і 15 од.), на відміну від техногенної ділянки кopalельні Червоне озеро I (374 од.), в межах якої в основному здійснювалися процеси збагачення мідної руди.

- Антипіна Е.Е. Археозоологические материалы // Каргалы. — М., 2004. — Т. III. — С. 182—239.
- Бородовский А.П. Древнее косторезное дело юга Западной Сибири (вторая половина II тыс. до н. э. — первая половина II тыс. н. э.). — Новосибирск, 1997.
- Бровендер Ю.М. Поселення зрубної спільноти в середній течії Сіверського Дінця. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2001.
- Бровендер Ю.М. Картамышский производственный комплекс Донецкого горно-металлургического центра эпохи поздней бронзы (некоторые итоги исследований) // Проблеми гірничої археології. Мат-ли II Міжнар. Картамиського польового археолог. семінару. — Алчевськ, 2005. — С. 11—30.
- Бровендер Ю.М. Производственная постройка-2 поселения эпохи бронзы Червонэ озеро-3 // Эпоха металла Восточной Европы (история исследования, публикации). — Воронеж, 2006. — С. 129—145 (Археология восточноевропейской лесостепи. — 20).
- Бровендер Ю.М. Итоги раскопок техногенного участка на Картамышском рудопроявлении // Древности. — Харьков, 2008. — С. 184—203.
- Бровендер Ю.М. Итоги исследований комплекса горно-металлургических памятников на Картамышском медном рудопроявлении Донбасса // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Мат-

- ли III Луганської Міжнар. іст.-археол. конф., присвяченої пам'яті С.Н. Братченка. — Луганськ, 2012. — С. 551—556.
- Бровендер Ю.М., Гайко Г.И., Шубин Ю.П.* Определение объемов горных работ и оценка добычи медных руд на древних разработках Картамышского рудопроявления в Донбассе // МДАСУ. — 2010. — 10. — С. 213—219.
- Бровендер Ю.М., Загородня О.Н.* Формально-типологический анализ орудий металлопроизводства бережновско-маевской срубной культуры (по материалам памятников Картамышского археологического микрорайона) // Проблеми гірничої археології. Мат-ли VI Міжнар. Картамиського польового археологічного семінару. — Алчевськ, 2007. — С. 52—68.
- Бровендер Ю.М., Загородня О.Н.* Орудия металлопроизводства поселения Червонэ озеро-3 Картамышского археологического микрорайона // МДАСУ. — 2009. — 9. — С. 251—262.
- Бровендер Ю.М., Загородня О.Н., Ключнєва И.Н.* Исследования на Картамыше в 2008 году // Археологічні дослідження на сході України. — Луганськ, 2008. — С. 23—30.
- Горащук И.В., Колев Ю.И.* Каменные и костяные орудия с рудника бронзового века Михайлово-Овсянка в Самарской области // Вопросы археологии Урала и Поволжья. — Самара, 2004. — 2. — С. 89—104.
- Гришин Ю.С.* Древняя добыча меди и олова. — М., 1980.
- Загородня О.Н.* Каменные орудия труда поселения Червонэ озеро-1 Картамышского археологического микрорайона в 2007 г. (по данным трасологических исследований) // Проблемы истории и археологии Украины. Мат-лы VI Междунар. науч. конф. — Харьков, 2008. — С. 14—15.
- Загородня О.Н.* Функциональный анализ орудий труда поселения Червонэ озеро-1 Картамышского археологического микрорайона // Археология: від джерел до реконструкцій. — К., 2011. — С. 24—30 (АДІУ. — 5).
- Загородня О.Н.* Новые данные о функциональном назначении орудий из кости Картамыша // Проблемы истории и археологии Украины. Мат-лы VIII Междунар. науч. конф. — Харьков, 2012. — С. 15—16.
- Загородня О.Н.* К вопросу о функциональном назначении орудий из кости Картамыша (эпоха поздней бронзы) // Новые материалы и методы археологического исследования. Мат-лы II Междунар. конф. — М., 2013. — С. 83—85.
- Килейников В.В.* Каменные горно-металлургические и металлообрабатывающие орудия Мосоловского поселения // Эпоха бронзы восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1984. — С. 108—123.
- Килейников В.В.* Орудия труда Лукьянинского поселения эпохи поздней бронзы // Проблемы археологического изучения Доно-Волжской лесостепи. — Воронеж, 1989. — С. 119—126.
- Килейников В.В.* Костяные орудия с рудника Червонэ Озеро Картамышского рудопроявления // Археология восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1997. — 10. — С. 128—135.
- Килейников В.В.* Функциональный анализ орудий труда с поселений донской лесостепной срубной культуры // Проблемы археологии бассейна Дона. — Воронеж, 1999. — С. 117—142.
- Килейников В.В.* Трасологический анализ орудий труда с Верхнетуровского поселения срубной культурно-исторической общности // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы Евразийской степи и лесостепи. Мат-лы Междунар. науч. конф. — Воронеж, 2000. — С. 129—131.
- Килейников В.В.* Трасологическое исследование орудий труда Шиловского поселения доно-волжской абаевской культуры // Абаевская культурно-историческая общность: истоки, развитие, наследие. Мат-лы Междунар. науч. конф. — Чебоксары, 2003. — С. 167—172.
- Килейников В.В.* Новые трасологические данные об орудиях труда с памятников Картамышского рудопроявления в Подонцовье // Проблеми гірничої археології. Мат-ли II Міжнар. Картамиського польового археологічного семінару. — Алчевськ, 2005. — С. 30—35.
- Килейников В.В.* Обработка шкур и выделка кожи у населения эпохи бронзы в лесостепном Подонье // Археология восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 2009. — С. 96—113.
- Килейников В.В., Екимов Ю.Г.* Каменные, керамические и костяные орудия с поселения Садовое VI // Археологические исследования высшей педагогической школы. — Воронеж, 1996. — С. 155—161.
- Кларк Дж. Г.Д.* Доисторическая Европа: Экономический очерк. — М., 1953.
- Маргулан А.Х., Ақишиев К.А., Қадырбаев М.К., Оразбаев А.М.* Древняя культура Центрального Казахстана. — Алматы, 1966.
- Отрощенко В.В.* О культурах срубной общности // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы Евразийской степи и лесостепи. Мат-лы Междунар. науч. конф. — Воронеж, 2000. — С. 10—14.
- Отрощенко В.В.* К истории племен срубной общности // Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. — Воронеж, 2003. — С. 68—96 (Археология восточноевропейской лесостепи. — 17).
- Панковський В.Б.* Деякі результати технологічного та функціонального аналізу кістяних знарядь Червоного озера I // Проблеми гірничої археології. Мат-ли II Міжнар. Картамиського польового археологічного семінару. — Алчевськ, 2005. — С. 189—192.

- Пряхин А.Д., Килейников В.В.* Хозяйство жителей Мосоловского поселка эпохи поздней бронзы (по данным экспериментально-трасологического анализа орудий труда) // Археологические памятники эпохи поздней бронзы Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1986. — С. 20—36.
- Саврасов А.С.* Экспериментальные работы по обогащению медной руды на Картамыше // Проблеми гірничої археології. Мат-ли VI Міжнар. Картамиського польового археолог. семінару. — Алчевськ, 2007. — С. 68—77.
- Семенов С.А.* Костяные землекопные орудия из палеолитических стоянок Елисеевичи и Пушкири I // СА. — 1952. — 16. — С. 120—128.
- Семенов С.А.* Развитие техники в каменном веке. — Ленинград, 1968.
- Татаринов С.И.* Древний медный рудник «Выскривский» в Донецкой области // СА. — 1978. — № 4. — С. 251—255.
- Татаринов С.И.* Металлообработка в эпоху поздней бронзы на Среднем Донце // СА. — 1979. — № 4. — С. 258—265.
- Татаринов С.И.* Металлургия бронзы у племен срубной культуры Восточной Украины // СА. — 1983. — № 4. — С. 32—44.
- Татаринов С.И.* Сезонное жилище горняков-металлургов эпохи бронзы у с. Пилипчанко в Донбассе // СА. — 1988. — № 4. — С. 196—202.
- Татаринов С.И.* Древние горняки-металлурги Донбасса. — Славянск, 2003.
- Усачук А.Н.* Костяной инвентарь поселения у с. Проказино // Древние культуры Подонцевья. — Луганск, 1993. — 1. — С. 135—147.
- Усачук А.Н.* Костяные орудия кожевенного производства срубных поселений северо-восточного Приазовья // Срубная культурно-историческая область. Мат-лы III Рыковских чтений. — Саратов, 1994. — С. 63—69.
- Усачук А.Н.* Анализ костяных изделий поселения срубной культуры Безыменное-II, Украина // Изучение культурных взаимодействий и новые археологические открытия. Мат-лы пленума ИИМК. — СПб., 1995. — С. 88—92.
- Усачук А.Н.* К вопросу о тупиках — орудиях кожевенного производства на поселениях позднего бронзового века // Древности Волго-Донских степей в системе восточно-европейского бронзового века. Мат-лы Междунар. науч. конф. — Волгоград, 1996. — С. 66—71.
- Усачук А.Н.* Результаты анализа костяных изделий срубного поселения Капитаново I // Доно-донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи. Тез. докл. и мат-лы российско-украинской науч. конф. и второго украинско-рос. полевого археологического семинара. — Воронеж, 1996а. — 2. — С. 60—63.
- Усачук А.Н., Бровендер Ю.М.* Изделия из кости поселения поздней бронзы у с. Лиман // Древние культуры Подонцевья. — Луганск, 1993. — 1. — С. 175—186.
- Усачук А.Н., Бровендер Ю.М.* Трасологический анализ некоторых костяных изделий поселения Капитаново-I // До-нецкий археологический сборник. — 2004. — 11. — С. 96—104.

Надійшла 19.03.2013

О.Н. Загородняя

О НАЗНАЧЕНИИ ОДНОЙ ИЗ КАТЕГОРИЙ КОСТЯНЫХ ОРУДИЙ ИЗ КАРТАМЫША

Накопление источников, связанных с металлопроизводством, из раскопок памятников позднебронзового века Картамышского археологического микрорайона в Донбассе остро ставит проблему назначения костяных орудий в этой отрасли. До настоящего времени из-за сходства ребер-заготовок их относили либо к кожевенным, либо к рудодобывающим. С целью определения их функции трасологическим методом были проанализированы три группы орудий: 1) из ребер; 2) пластинчатых костей (лопаток, нижних челюстей) и 3) длинных трубчатых костей. Исследование следов сработанности на них показало, что они могли образоваться от действия на кость мелко-дисперсного материала и от трения орудия об мягкий материал (шкура, кожа).

Подчеркнем, что экспериментальное исследование таких орудий, в частности из ребер, показало абсолютную неэффективность использования их как копалок в добыче руды, а также в процессе измельчения кусочков руды в воде на коже. Однако сравнение следов сработанности на экспериментальных орудиях из кости и древних показало, что они использовались для размешивания в процессе гравитационного (водного) обогащения медной руды.

ABOUT THE PURPOSE OF ONE OF BONE TOOLS CATEGORIES FROM KARTAMYSH

The assemblage of sources related with metal production from the excavations at the Late Bronze Age sites in Kartamysh archaeological micro region in Donbas poses critically the problem of the purpose of bone tools in this field. Because of similarity between the half-finished ribs they were referred either to tanning, or to extraction of ore industries. In order to determine their functions based on trassological method, three groups of tools were analysed: 1) made of ribs; 2) of flat bones (scapulas, lower jaws), and 3) of long bones. Study of worn traces on them showed that they could appear after fine material impact and after tool's friction upon a soft material (skin, leather).

It is emphasized that an experimental research of such tools, for instance made of ribs, showed their absolute ineffectiveness as diggers for ore extraction, as well as in process of reducing the ore pieces to fragments in water on the skin. However, comparison of worn traces on experimental and ancient bone tools showed that they were used for mixing in the process of copper ore gravity (water) separation.

С.О. Немцев

ДИНАМІКА НАДХОДЖЕННЯ ТОВАРІВ У КЕРАМІЧНІЙ ТАРИ НА БІЛОЗЕРСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ХОРИ ОЛЬВІЇ (спроба кількісної оцінки)

Подано результати розрахунків кількісних показників надходження об'єму товарів у керамічній тарі (за матеріалами та решток) на Білозерське поселення.

Ключові слова: антична торгівля, хора Ольвії, амфора, об'єм, показники щільності розподілу об'ємів.

У першій половині 1980-х рр. І.Б. Брашинський започаткував дослідницьку програму кількісного вивчення античної торгівлі за матеріалами керамічної тари (Брашинский 1984). Але тоді було неможливо реалізувати запропонований підхід із залученням клеймованої та неклеймованої тари. Фрагментований амфорний матеріал був непридатний для статистичних спостережень через відсутність якісних типологічних і хронологічних класифікацій і низький рівень фіксації в польових умовах. Натомість керамічні клейма вже значний час послідовно фіксували й систематично вводили до наукового обігу, що уможливило їх залучення до кількісного аналізу. Проте розрахунки розподілу об'ємів товарів, імпортованих у амфорах, з опорою на тару з клеймами, не дають повної інформації. Очевидно, що частка центрів, які клеймували свою тару, в загальному обсязі поставок є меншою.

© С.О. НЕМЦЕВ, 2014

За останні 30 років у вивченні амфор досягнуто значних успіхів. Визначено місце виробництва кількох серій амфор, які раніше відносили до невизначених центрів, розроблено детальні типологічні та хронологічні схеми цілих форм амфор, простежено еволюцію типів-стандартів основних центрів-експортерів, опубліковано низку закритих комплексів, які містили амфорну тару (Монахов 1999; 2003). Ці досягнення уможливили використання масового профільного амфорного матеріалу як джерела для кількісної оцінки торгівельних потоків. Нині слід випрацювати єдині критерії обробки та публікації добірок масового амфорного матеріалу, як це, приміром, робиться в галузі керамічної епіграфіки. Єдині критерії уможливлять залучення даних з різних пам'яток для розрахунків розподілу об'ємів у часі та просторі. Тут подано перші результати кількісного розподілу об'ємів товарів у керамічній тарі для Білозерського поселення (початок IV — початок III ст. до н. е.), що відкриє шлях для подальшого використання цих даних.

Білозерське поселення розміщено на південний схід від с. Дніпровське Білозерського р-ну Херсонської обл. Раніше тут протікала р. Корабелка (одна з проток в пониззі правого берега Дніпра). Пам'ятка відома з кінця XIX ст., але систематичні розкопки достатньо великої площини розпочато в 1991 р. експедицією Херсонського краєзнавчого музею. Вони продовжуються від 1998 р. понині (з перервами) експедицією Херсонського державного університету під керівництвом В.П. Билкової. Площа пам'ятки в умовних межах становить приблизно 2,0 га. На основному розкопі IV відкрито приблизно 4 тис. м², тобто близько 1/5 поселення (Былкова 2008).

Методика та джерела. Першочерговою проблемою, яка потребує вирішення при реалізації кількісного дослідження античної торгівлі за рештками керамічної тари, є датування, себто визначення хронології етапів, у межах яких здійснюється аналіз. Проблема широкого або вузького датування залежить від можливостей наявних типологічних схем. Зручніші для роботи періодизації, поділені на фази (етапи) з якомога вужчими датами. В роботах Г.А. Ломтадзе, В.І. Каца, О.В. Кузнецової мінімальна тривалість хронологічного етапу становить чверть століття, хоча частіше використовуються третина чи навіть половина століття. Наш власний досвід роботи над типологічними та хронологічними схемами ніжок амфор основних центрів виробництва (Хіосу, Гераклеї, Менди, Синопи, Пепарету, Фасосу) показав можливість датувати їх у доволі вузьких межах (Немцев 2012; 2013).

У результаті роботи, націленої на розробку синхроністичної схеми побутування розмірних груп ніжок амфор за доби пізньої класики — раннього еллінізму, була встановлена кореляція розмірних груп ніжок амфор (Хіосу, Гераклеї, Менди, Синопи, Пепарету, Фасосу) в межах шести хронологічних діапазонів. Матеріал будемо розподіляти за отриманими таким чином шістьма хронологічними періодами: пізня перша чверть, рання друга чверть, пізня друга чверть, рання третя чверть, пізня третя чверть, четверта чверть IV — початок III ст. до н. е. Ці періоди отримані шляхом синхронізації розмірних груп ніжок амфор різних центрів виробництва. Попередні результати опубліковано (Былкова, Немцев 2013).

Для розрахунків скористаємося формулами двох основних показників — абсолютною та відносною щільністю розподілу об'ємів, запропонованими В.І. Кацем (Кац 2007, с. 361).

$$F^a_i = n_i / h_i \times V \quad (1),$$

де F^a_i — абсолютна щільність розподілу об'ємів; n_i — частота інтервалу i ; h_i — розмір інтервалу i ; V — середній об'єм інтервалу i .

$$F^b_i = q_i / h_i \times V \quad (2),$$

де F^b_i — відносна щільність розподілу об'ємів; q_i — частота інтервалу i ; h_i — розмір інтервалу i ; V — середній об'єм інтервалу i .

$$q_i = n_i / m_i \quad (3),$$

де q_i — частота інтервалу i ; n_i — частота інтервалу i ; m_i — об'єм добірки.

Значення відносної щільності розподілу об'ємів використовується для порівняння добірок різного об'єму, що уможливлює порівняння динаміки надходження тари з одного центру на різні поселення. Абсолютна щільність розподілу об'ємів необхідна для розрахунку частки продукції певного центру в сумарному об'ємі за певний період.

Добірка з Білозерського поселення складається з 809 ніжок амфор, що повністю вціліли. Вони зберігаються в Херсонському обласному краєзнавчому музеї (ХКМ) і музеї Херсонського державного університету (фонди археологічної лабораторії). Це колекції ХКМ за 1984 р. (№ колекції а-7130), 1987 р. (а-7902), 1988 р. (а-8545), 1989 р. (а-8928), 1991 р. (а-8938), 1992 р. (а-8953), 1995 р. (а-9101), 1997 р. (а-9126) і музею Херсонського державного університету з розкопок 1998, 1999, 2001—2007, 2009 та 2010 рр.¹

Зробимо кілька методичних зауважень. Тривалість (h_i) перших п'яти хронологічних періодів умовно становить 12,5 років (умовна половина чверті століття), шостого — 35 років. Якщо ніжка належить до розмірної групи, яка входить до складу двох періодів, тоді для кожного з них як значення частоти зараховуємо по 0,5.

Загалом на Білозерському поселенні представлена тара таких центрів.

Тара з о. Хіос — зафіксовано 182 цілі ніжки амфор. Для всіх періодів середній об'єм амфори Хіосу становить 21 л. Результати розрахунків наведено в табл. 1.

До добірки ввійшло 167 ніжок амфор Гераклеї — з них 46 походять від біконічних амфор, для яких нині немає типологічних і хронологічних напрацювань. Тож розподіл ніжок біконіч-

¹ Висловлюю подяку керівнику розкопок В.П. Билковій за надану можливість скористатися матеріалом і М.І. Абікуловій, І.Ю. Самойленко й А.І. Лопушинському за допомогу в роботі з матеріалом.

них амфор за хронологічними періодами було здійснено пропорційно до відносної щільності розподілу об'єму, розрахованої на підставі розподілу решти ніжок (табл. 2).

Тара Синопи представлена 53 ніжками. Відзначимо відсутність ніжок амфор найраніших серій, які датуються межею першої та другої чверті IV ст. до н. е. Результати розрахунків наведено в табл. 3. Продукція керамічних майстерень Менди в нашій добірці представлена 76 ніжками амфор (табл. 4), Фасосу — 35 ніжками (табл. 5), Пепарету — 12 ніжками (табл. 6).

Тепер перейдемо до центрів, ніжки амфор яких поки що не можемо достатньо вузько датувати. Розпочнемо з так зв. тари Псевдо-Херсонеса. Цю серію нещодавно виділили С.Ю. Монахов та О.В. Кузнецова та визначили її хронологію в діапазоні 380—320-і рр. до н. е. (Монахов, Кузнецова 2009), що відповідає першим п'яти фазам нашої періодизації. Тара цього «центр» представлена 44 ніжками. Середній об'єм розраховано як середнє арифметичне об'ємів амфор за доступною для вимірювань добіркою (Монахов, Кузнецова 2009, табл. 1) і становить 27 л.

Наступна серія амфор — типу Муригіоль, представлена в добірці 16 ніжками, хронологія яких, на думку С.Ю. Монахова, обмежується першою половиною IV ст. до н. е. (Монахов 2001, с. 79—80). С.В. Полін за матеріалами Олександропольського кургану пропонує подовжити період їх побутування на третю чверть (Бидзіля, Полін 2012). Для наших розрахунків різниця не дуже значна, тож ми зупинимося на більш поширеній хронології С.Ю. Монахова, яка відповідає першим трьом етапам нашої періодизації. Середній об'єм амфор типу Муригіоль становить 5,5 л.

Продукція керамічних майстерень Херсонеса представлена вісімома ніжками. Після виділення в окрему групу ранніх серій херсонеської тари I-A-1 і I-A-2 початок виробниц-

тва тари цього центру відноситься до межі третьої та останньої чверті IV ст. до н. е. (блізько 325 р. до н. е.). Це відповідає шостому періоду нашої періодизації. Середній об'єм таких амфор становить 13,5 л.

Тара Еріфр (Еритреї) теж представлена вісімома ніжками. Масовий імпорт звідси до північного узбережжя Чорного моря розпочався з остатньої третини IV ст. до н. е. (Монахов 2012, с. 122), що відповідає двом останнім фазам нашої періодизації. Середній об'єм амфори — 21,86 л.

Тара Косу — маємо 19 ніжок. Використання амфор розпочалося в останній третині IV ст. до н. е., що відповідає двом останнім фазам нашої періодизації. Середній об'єм амфори — 30 л.

До тари Кніду віднесено 66 ніжок, які хронологічно можна поділити на кілька груп. Найранішими є вісім ніжок, які візуально за складом керамічного тіста тоді ж амфорам з клеймом ПАΘ на ручках. Їхню хронологію можна обмежити ранньою третьою чвертю IV ст. до н. е. Середній об'єм амфори — 29,55 л (Кац 2007, с. 223). Наступна група складається з 27 ніжок, які за керамічним тістом подібні до амфор з клеймом «прора». В.І. Кац датує ці клейма в межах, що співпадають з п'ятою фазою нашої періодизації (пізня третя чверть IV ст. до н. е.). Середній об'єм амфори — 32 л (Кац 2007, с. 222). Завершує цей ряд добірка з 31 ніжки, датована шостою фазою нашої періодизації, яка може бути співвіднесена з варіантом II-B цілих форм, за С.Ю. Монаховим (Монахов 2003, с. 106—107). Середній об'єм їх 34,45 л.

Таким чином, на долю амфор тих центрів, які ми можемо залучити до розрахунків, припадає 683 ніжки — 84,4 % добірки.

Ми не маємо змоги розподілити за дрібними хронологічними фазами весь матеріал, тож доведеться обмежитися розрахунками для ширших часових проміжків. Для отриман-

Таблиця 1. Розподіл об'ємів товарів, імпортованих у тари Хіосу

Період Кількісні показники	Пізня перша чверть IV ст. до н. е.	Рання друга чверть IV ст. до н. е.	Пізня друга чверть IV ст. до н. е.	Рання третя чверть IV ст. до н. е.	Пізня третя чверть IV ст. до н. е.	Четверта чверть IV — початок III ст. до н. е.	Σ
h_i	12,5	12,5	12,5	12,5	12,5	35,0	
V	21,00	21,00	21,00	21,00	21,00	21,00	
n_i	14,0	27,0	43,5	19,5	35,0	43,0	182,0
F^o_i	0,1292	0,2492	0,4015	0,1800	0,3231	0,1418	
F^u_i	23,52	45,36	73,08	32,76	58,8	25,8	259,32
%	9,07	17,49	28,18	12,63	22,67	9,95	

ня більшіх до реальності результатів вважаємо за необхідне залучити до розрахунків і ніжки амфор, центр виробництва яких не визнано. Для цього пропонуємо розподіляти їх за хронологічними періодами, припускаючи їх рівномірне надходження. А за середній об'єм амфори невідомого центру виробництва візьмемо середнє арифметичне стандартів інших центрів зі значенням 9 л.

Результати аналізу за етапами (перша модель періодизації). Для кількісної характеристики надходження товарів на Білозерське поселення організуємо матеріал за етапами, орієнтуючись на хронологію будівельних періодів пам'ятки. За її стратиграфією виділяються такі дати — середина IV ст. та 315/310 рр. до н. е. (Былкова 2008; Былкова, Немцев 2013). Відповідно, отримуємо три етапи (перша модель

періодизації): перший етап охоплює перші три фази нашої періодизації, другий — четверту та п'яту фази, третій — шосту фазу.

На першому етапі (пізня перша — друга чверть IV ст. до н. е.) провідну позицію з часткою 39,09 % (від суми значень абсолютної щільності розподілу об'ємів за період) займає продукція Хіосу, друге місце — тара Псевдо-Херсонеса, на яку припадає 15,77 %, третє — Гераклея з показником 10,43 %, четверте, не набагато їй поступаючись, — Менда (9,55 %). Далі йдуть Синопа (6,29 %), Фасос (5,82 %), амфори типу Муригіоль (1,94 %) і Пепарет (1,5 %). На долю невідомих центрів припадає 9,61 % (табл. 7; рис. 1, А).

На другому етапі (третя чверть IV ст. до н. е.) картина дещо змінилася. Хіос теж займає першу позицію (23,91 %), а другу — Кнід (22,5 %),

Таблиця 2. Розподіл об'ємів товарів, імпортованих у тарі Гераклеї

Період Кількісні показники	Пізня перша чверть IV ст. до н. е.	Рання друга чверть IV ст. до н. е.	Пізня друга чверть IV ст. до н. е.	Рання третя чверть IV ст. до н. е.	Пізня третя чверть IV ст. до н. е.	Четверта чверть IV — початок III ст. до н. е.	Σ
h_i	12,5	12,5	12,5	12,5	12,5	35,0	
V	9,32	8,33	7,17	6,78	5,44	4,40	
n_i	9,5	18,0	29,5	40,0	26,0	44,0	167,0
F^o_i	0,0448	0,0752	0,1048	0,1364	0,0679	0,0346	
F^a_i	7,08	11,84	16,73	21,67	11,41	5,71	74,45
%	9,51	15,90	22,47	29,12	15,33	7,66	

Таблиця 3. Розподіл об'ємів товарів, імпортованих у тарі Синопи

Період Кількісні показники	Пізня перша чверть IV ст. до н. е.	Рання друга чверть IV ст. до н. е.	Пізня друга чверть IV ст. до н. е.	Рання третя чверть IV ст. до н. е.	Пізня третя чверть IV ст. до н. е.	Четверта чверть IV — початок III ст. до н. е.	Σ
h_i	12,5	12,5	12,5	12,5	12,5	35,0	
V	21,89	18,61	18,61	15,76	17,51	19,26	
n_i		5,5	9,0	10,5	16,0	12,0	53,0
F^o_i		0,1545	0,2528	0,2498	0,4229	0,1246	
F^a_i		8,19	13,40	15,63	23,82	6,60	
%		12,11	19,81	23,11	35,22	9,76	

Таблиця 4. Розподіл об'ємів товарів, імпортованих у тарі Менди

Період Кількісні показники	Пізня перша чверть IV ст. до н. е.	Рання друга чверть IV ст. до н. е.	Пізня друга чверть IV ст. до н. е.	Рання третя чверть IV ст. до н. е.	Пізня третя чверть IV ст. до н. е.	Четверта чверть IV — початок III ст. до н. е.	Σ
h_i	12,5	12,5	12,5	12,5	12,5	35,0	
V	18,05	15,09	15,09	13,12	13,12		
n_i	1,0	18,0	8,0	30,0	16,0		
F^o_i	0,0198	0,2977	0,1323	0,4313	0,2300		
F^a_i	1,44	21,73	9,66	31,49	16,79		
%	1,78	26,79	11,91	38,82	20,70		

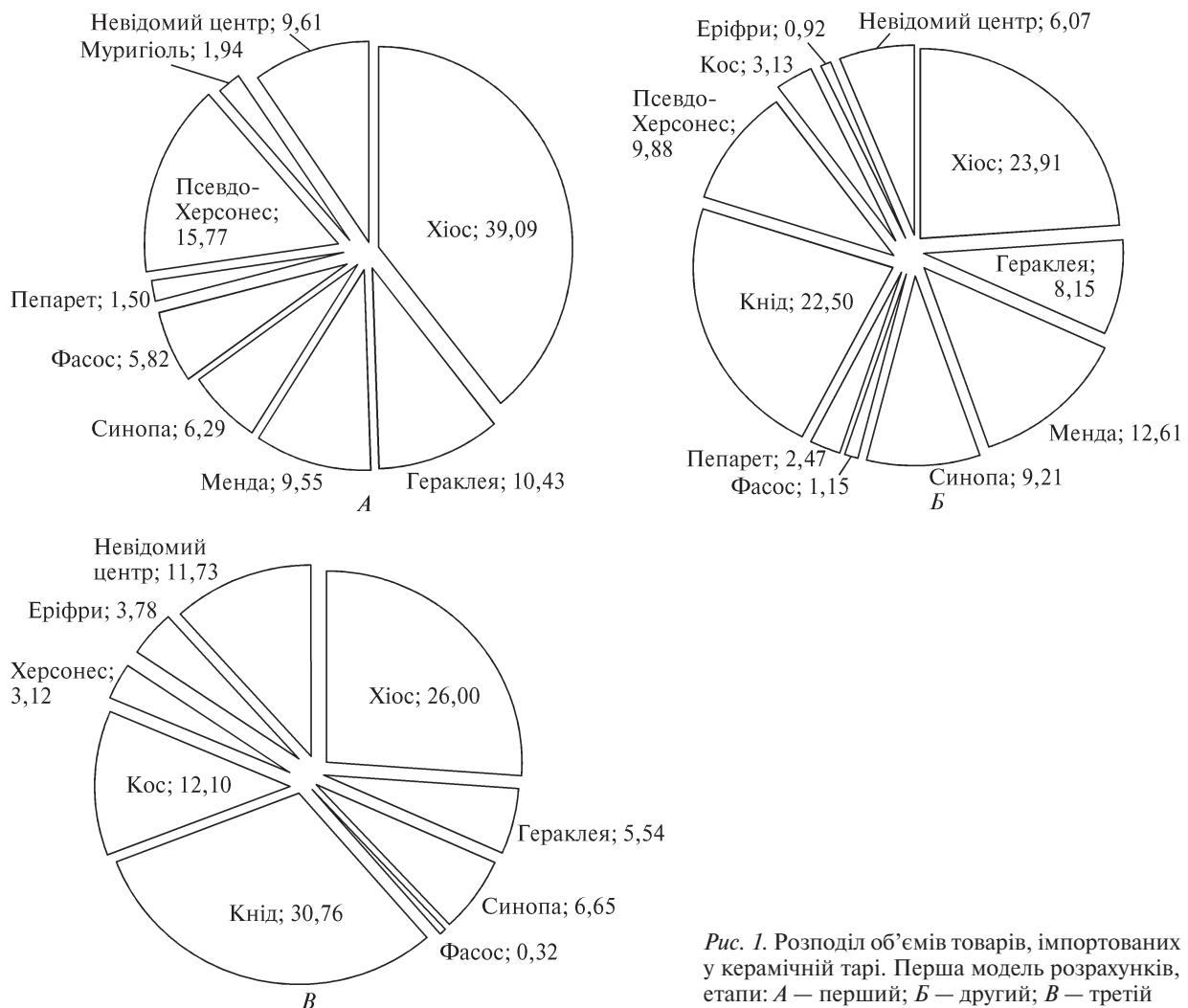

Рис. 1. Розподіл об'ємів товарів, імпортованих у керамічній тарі. Перша модель розрахунків, етапи: А — перший; Б — другий; В — третій

Таблиця 5. Розподіл об'ємів товарів, імпортованих у тарі Фасосу

Період Кількісні показники	Пізня перша чверть IV ст. до н. е.	Рання друга чверть IV ст. до н. е.	Пізня друга чверть IV ст. до н. е.	Рання третя чверть IV ст. до н. е.	Пізня третя чверть IV ст. до н. е.	Четверта чверть IV — початок III ст. до н. е.	Σ
h_i	12,5	12,5	12,5	12,5	12,5	35,0	
V	11,76	9,09	9,09	7,38	7,38	10,72	
n_i	5,0	7,0	14,5	4,5	3,0	1,0	35,0
F^o_i	0,1344	0,1454	0,3013	0,0759	0,0506	0,0245	
F^a_i	4,70	5,09	10,54	2,66	1,77	0,31	25,07
%	18,76	20,30	42,05	10,60	7,06	1,22	

Таблиця 6. Розподіл об'ємів товарів, імпортованих у тарі Пепарету

Період Кількісні показники	Пізня перша чверть IV ст. до н. е.	Рання друга чверть IV ст. до н. е.	Пізня друга чверть IV ст. до н. е.	Рання третя чверть IV ст. до н. е.	Пізня третя чверть IV ст. до н. е.	Четверта чверть IV — початок III ст. до н. е.	Σ
h_i	12,5	12,5	12,5	12,5	12,5	35,0	
V	16,95	16,95	16,95	14,76	14,76		12,0
n_i	1,0	1,5	1,5	4,0	4,0		
F^o_i	0,1130	0,1695	0,1695	0,3936	0,3936		14,87
F^a_i	1,36	2,03	2,03	4,72	4,72		
%	9,12	13,68	13,68	31,76	31,76		

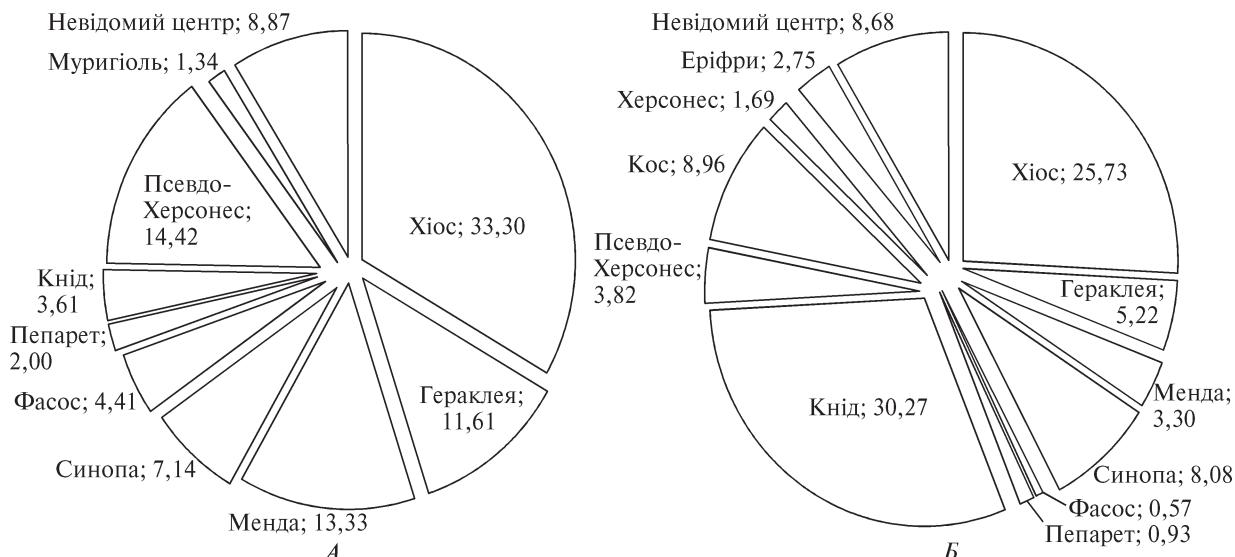

Рис. 2. Розподіл об'ємів товарів, імпортованих у керамічній тарі. Друга модель розрахунків: А — доба пізньої класики; Б — доба раннього еллінізму

на третьому місці опинилася Менда зі зростанням її частки до 12,61 %. На четвертій сходинці — Псевдо-Херсонес, частка якого зменшилася до 9,88 %. Показник Синопи зрос до 9,21 %. Продукція Гераклеї становить 8,15 %. На ринку з'явилася продукція Косу, що охоплює 3,13 %. Пепарет займає 2,47 % ринку. Показники Фасосу скоротилися до 1,15 %. Частка ще одного нового контрагента — Еріфр — склада 0,92 %. На тару невідомих центрів припало 6,07 % (табл. 7; рис. 1, Б).

На третьому етапі (остання чверть IV — початок III ст. до н. е.) на першу позицію, займаючи майже третину (30,76 %) ринку, вийшов Кнід. Продукція Хіосу зросла до 26,0 %. Кос з показником 12,1 % посідає третю позицію, Синопа (6,65 %) — четверту сходинку. На Гераклею припадає 5,54 %, на Еріфр — 3,78 %, на Херсонес — 3,12 %. Фасос з тотальним скороченням власного імпорту займає 0,32 % ринку. На долю невідомих центрів припадає 11,73 % (табл. 7; рис. 1, В).

Результати аналізу за періодами (друга модель періодизації). Якщо матеріали другого етапу (першої моделі періодизації) розподілити між першим і третім і відповідним чином перегрупувати матеріали, отримаємо можливість охарактеризувати торгівельну ситуацію за доби пізньої класики та раннього еллінізму (друга модель періодизації). Таке порівняння надає змогу проілюструвати зміни в економічній ситуації, спричинені, вірогідно, історичними подіями в Східному Середземномор'ї. Хронологія періодів: пізня класика (перші дві треті-

ни IV ст. до н. е.) охоплює перші чотири фази синхроністичної схеми побутування розмірних груп ніжок амфор нашої періодизації; ранній еллінізм, а для Білозерського поселення це остання третина IV — початок III ст. до н. е., — останні дві фази нашої періодизації.

Для доби пізньої класики отримано такі результати: Хіос — 33,3 %, Псевдо-Херсонес — 14,42 %, Менда — 13,33 %, Гераклея — 11,61 %, Синопа — 7,14 %, Фасос — 4,41 %, Кнід — 3,61 %, Пепарет — 2,0 %, Муригіоль — 1,34 %, невідомі центри — 8,87 % (табл. 7; рис. 2, А).

Доба раннього еллінізму характеризується такими результатами: Кнід — 30,27 %, Хіос — 25,73 %, Кос — 8,96 %, Синопа — 8,08 %, Гераклея — 5,22 %, Псевдо-Херсонес — 3,82 %, Менда — 3,3 %, Еріфр — 2,75 %, Херсонес — 1,69 %, Пепарет — 0,93 %, Фасос — 0,57 %, невідомі центри — 8,68 % (табл. 7; рис. 2, Б).

Зіставлення показників Білозерського поселення з іншими даними. Отримані результати є числововою характеристикою динаміки імпорту товарів у керамічній тарі на Білозерське поселення. Ними можна скористатися для порівняння з даними інших пам'яток, що значно розширить наші уявлення щодо античної торгівлі в Північному Причорномор'ї. Для порівняння візьмемо дані розрахунків, виконаних Г.А. Ломтадзе за подібним алгоритмом для низки сільських поселень Європейського Боспору та Пантикею (Ломтадзе, Масленников 2004). Процедура порівняння проста. Числові значення частки об'ємів кожного центру в певному періоді виступають як кількісні значен-

Таблиця 7. Розподіл амфорних матеріалів і значень щільності розподілу за періодами

Центр	Модель	Кількісні показники	Пізня перша чверть IV ст. до н. е.	Рання друга чверть IV ст. до н. е.	Пізня друга чверть IV ст. до н. е.	Рання третя чверть IV ст. до н. е.	Пізня третя чверть IV ст. до н. е.	Остання чверть IV — початок III ст. до н. е.
Хіос	1-а модель	h_i V n_i F^o_i F^a_i %	387—375	375—363	362—350	350—338	337—325	325—290
				37,5		25,0		35,0
				21,00		21,00		21,00
				84,5		54,5		43,0
				0,2600		0,2515		0,1418
				47,32		45,78		25,80
	2-а модель	h_i V n_i F^o_i F^a_i				96,75		56,36
				50,0			47,5	
				21,00			21,00	
				104,0			78,0	
Гераклея	1-а модель	h_i V n_i F^o_i F^a_i %	387—375	375—363	362—350	350—338	337—325	325—290
				37,5		25,0		35,0
				8,30		5,91		4,37
				57		66,0		44,0
				0,0755		0,0934		0,0329
						123,67		35,21
	2-а модель	h_i V n_i F^o_i F^a_i		12,62		15,60		5,49
				50			47,5	
				7,85			4,75	
				97,0			70,0	
Менда	1-а модель	h_i V n_i F^o_i F^a_i %	387—375	375—363	362—350	350—338	337—325	325—290
				37,5		25,0		35,0
				16,06		13,12		
				27,0		46,0		
				0,1584		0,3307		0,0000
				11,56		24,14		0,00
	2-а модель	h_i V n_i F^o_i F^a_i				208,77		
				50,0			47,5	
				15,33			13,12	
				57,0			16,0	
Синопа	1-а модель	h_i V n_i F^o_i F^a_i %	387—375	375—363	362—350	350—338	337—325	325—290
				37,5		25,0		35,0
				19,70		16,63		19,26
				14,5		26,5		12,0
				0,1437		0,3326		0,1246
				7,62		17,63		6,60
	2-а модель	h_i V n_i F^o_i F^a_i				231,42		37,46
				50,0			47,5	
				18,71			18,38	
				25,0			28,0	

Центр	Модель	Кількісні показники	Пізня перша чверть IV ст. до н. е.	Рання друга чверть IV ст. до н. е.	Пізня друга чверть IV ст. до н. е.	Рання третя чверть IV ст. до н. е.	Пізня третя чверть IV ст. до н. е.	Остання чверть IV — початок III ст. до н. е.
Фасос	1-а модель	h_i	387—375	375—363	362—350	350—338	337—325	325—290
		V		37,5		25,0		35,0
		n_i		9,98		7,38		10,72
		F^o_i		26,5		7,5		1,0
		F^a_i		0,2015		0,0633		0,0088
		%		7,05		2,21		0,31
	2-а модель	h_i				31,39		13,83
		V		50,0			47,5	
		n_i		9,33			9,05	
		F^o_i		31,0			4,0	
Пепарет	1-а модель	F^a_i		0,1653			0,0218	
		h_i		5,78			0,76	
		V	387—375	375—363	362—350	350—338	337—325	325—290
		n_i		37,5		25,0		35,0
		F^o_i		16,95		14,76		
		F^a_i		4,0		8,0		
	2-а модель	%		0,1507		0,3936		0,0000
		h_i		1,81		4,72		0,00
		V				261,24		
		n_i						
Кнід	1-а модель	F^o_i		50,0			47,5	
		F^a_i		16,40			14,76	
		h_i		8,0			4,0	
		V		0,2187			0,1036	
		n_i		2,62			1,24	
		F^o_i						
	2-а модель	F^a_i						
		%						
		h_i	387—375	375—363	362—350	350—338	337—325	325—290
		V		37,5		25,0		35,0
Псевдо-Херсонес	1-а модель	n_i				30,77		34,45
		F^o_i		0,0000		35,0		31,0
		F^a_i		0,00		0,6527		0,4623
		%				43,08		30,51
		h_i						70,83
		V						
	2-а модель	n_i		50,0			47,5	
		F^o_i		29,55			33,22	
		F^a_i		8,0			58,0	
		h_i		0,0716			0,6146	
Псевдо-Херсонес	1-а модель	V		4,73			40,56	
		n_i	387—375	375—363	362—350	350—338	337—325	325—290
		F^o_i		37,5		25,0		35,0
		F^a_i		27,01		27,01		
		h_i		26,5		17,5		
		V		0,4338		0,4297		0,0000
	2-а модель	n_i		19,09		18,91		0,00
		F^o_i						
		F^a_i						
		%						

н/п	Еріфри	Херсонес	Муригіоль	Кос	Центр	Модель	Кількісні показники	Пізня перша чверть IV ст. до н. е.	Рання друга чверть IV ст. до н. е.	Пізня друга чверть IV ст. до н. е.	Рання третя чверть IV ст. до н. е.	Пізня третя чверть IV ст. до н. е.	Остання чверть IV — початок III ст. до н. е.
								387—375	375—363	362—350	350—338	337—325	325—290
1-а модель	Кос	Муригіоль	Херсонес	1-а модель	Модель	h _i V n _i F ^o _i F ^a _i	1-а модель	387—375	375—363	362—350	350—338	337—325	325—290
							37,5				25,0		35,0
											30,00		30,00
											5,0		14,0
							0,0000				0,3158		0,6316
	2-а модель	Херсонес	Еріфри	2-а модель	Модель	h _i V n _i F ^o _i F ^a _i	2-а модель	387—375	375—363	362—350	350—338	337—325	325—290
							50,0				47,5		
							0,0000				30,00		
							0,00				19		
											0,6316		
2-а модель	Херсонес	Муригіоль	Кос	2-а модель	Модель	h _i V n _i F ^o _i F ^a _i	1-а модель	387—375	375—363	362—350	350—338	337—325	325—290
							37,5				25,0		35,0
							5,50						
							16,0						
							0,1467				0,0000		0,0000
	Еріфри	Херсонес	Муригіоль	Херсонес	Модель	h _i V n _i F ^o _i F ^a _i	2-а модель	387—375	375—363	362—350	350—338	337—325	325—290
							50,0				47,5		
							5,50						
							16,0						
							0,1100				0,0000		0,0000
1-а модель	Херсонес	Еріфри	Кос	1-а модель	Модель	h _i V n _i F ^o _i F ^a _i	1-а модель	387—375	375—363	362—350	350—338	337—325	325—290
							37,5				25,0		35,0
							5,50						
							16,0						
							0,235				0,00		0,00
	Муригіоль	Херсонес	Кос	2-а модель	Модель	h _i V n _i F ^o _i F ^a _i	2-а модель	387—375	375—363	362—350	350—338	337—325	325—290
							50,0				47,5		
							5,50						
							16,0						
							0,176				0,00		0,00

Центр	Модель	Кількісні показники	Пізня перша чверть IV ст. до н. е.	Рання друга чверть IV ст. до н. е.	Пізня друга чверть IV ст. до н. е.	Рання третя чверть IV ст. до н. е.	Пізня третя чверть IV ст. до н. е.	Остання чверть IV — початок III ст. до н. е.
Н/п 2-а модель		h_i		50,0			47,5	
		V		9,00			9,00	
		n_i		65,0			61,0	
		F^o_i		0,0923			0,0923	
		F^a_i		11,63			11,63	

Таблиця 8. Розподіл об'ємів товарів на пам'ятках (%). Перша чверть IV ст. до н. е.

Пам'ятка \ Центр	Центр	Гераклея	Фасос	Менда	Xios	Муригіоль
Білозерка		19,3	12,8	3,9	64,0	
Пантикопей		11,0	35,0	27,0	25,0	2,0
Генеральське-Західне		17,0	7,0	20,0	56,0	

Таблиця 9. Розподіл об'ємів товарів на пам'ятках (%). Друга—третя чверті IV ст. до н. е.

Пам'ятка \ Центр	Гера-кляя	Фасос	Менда	Xios	Мури-гіоль	Пепарет (Ікос)	Си-нопа	Кнід	Кол-хіда	Со-ло-ха I	Еріф-ри
Білозерка	9,8	3,0	12,8	33,0	0,8	2,4/15,0	9,0	13,6			0,6
Пантикопей	14,0	37,0	14,0	2,0		11,0	17,0		5,0		
Генеральське-Західне	17,0	14,0	11,0	5,0		10,0	32,0			11,0	
Південно-західний схил	23,7	10,3	12,4	7,2	1,0	15,4	30,0				
Пустельний берег II	16,0	4,0		24,0		15,0	41,0				

Таблиця 10. Розподіл об'ємів товарів на пам'ятках (%). Остання чверть IV — початок III ст. до н. е.

Пам'ятка \ Центр	Гера-кляя	Фасос	Xios	Синопа	Кнід	Кос	Херсо-нес	Еріф-рій	Колхі-да	Ама-стри
Білозерка	6,0	0,3	28,4	7,3	33,5	17,9	2,5	4,1		
Пантикопей	4,0	5,0	2,0	375,0	27,0	15,0	4,0		6,0	
Генеральське-Західне	2,0	1,0	1,0	54,0	16,0	19,0	6,0		1,0	
Південно-західний схил	2,0	5,0	2,0	42,0	18,0	15,0	13,0			3,0
Пустельний берег II	14,0	7,0	7,0	58,0			14,0			

ня ознак, до яких ми застосовуємо метод обрахунку евклідової відстані. Г.А. Ломтадзе виділяє для розрахунків три періоди: перша чверть IV ст., друга—третя чверті IV ст. та остання чверть IV — початок III ст. до н. е. Відповідно до них було перераховано дані Білозерського поселення. Кількісні показники представлено в табл. 8—10 і на рис. 3.

За розрахунками евклідової відстані *матеріали первого періоду* (перша чверть IV ст. до н. е.) представлені на трьох пам'ятках — Пантикопей, Білозерське поселення (перша фаза) та Генеральське-Західне. Отримані результати свідчать, що в першій чверті IV ст. до н. е. Білозерське поселення та Генеральське-Західне становлять одну групу, яка суттєво від-

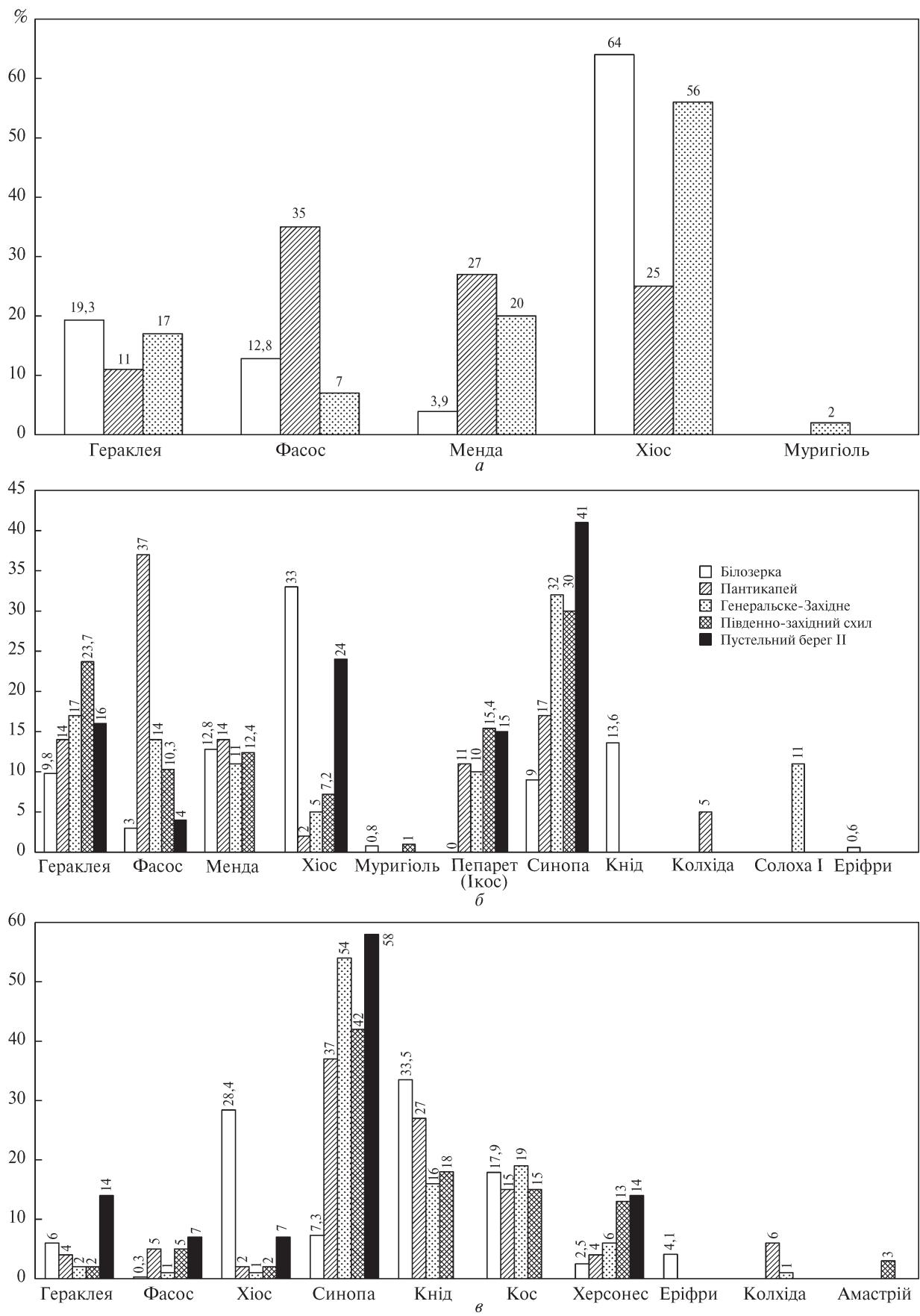

Рис. 3. Розподіл об'ємів товарів, імпортованих у керамічній тарі, на пам'ятках: а — перша чверть IV ст.; б — друга—третя чверті IV ст.; в — остання чверть IV — початок III ст. до н. е.

різняється від Пантикею. Вірогідно, в цьому випадку ми фіксуємо розбіжності між урбаністичним центром і сільською окрузою. Адже показникам Пантикею протистоять не тільки торгівельна ситуація, що склалася на поселенні хори Ольвії, а й на пам'ятках власної сільської округи (табл. 8; рис. 3, а).

Для другого періоду (друга—третя четверті IV ст. до н. е.) є дані з п'яти пам'яток — Пантикею та поселень Білозерське (фази 2—5), Генеральське-Західне, Південно-західний схил і Пустельний берег II. Кластерний аналіз отриманої матриці даних показав, що поселення Генеральське-Західне, Південно-західний схил і Пустельний берег II становлять одну групу, а Пантикеї і Білозерське поселення — стоять окремо (табл. 9; рис. 3, б).

Третій період (остання четверті IV — початок III ст. до н. е.) представлений тими само пам'ятками. В результаті кластерного аналізу даних пам'ятки об'єдналися у дві групи: населені пункти Боспору та окремо Білозерське поселення. Результати таких порівнянь дуже цікаві й перспективні за умови залучення більшої кількості даних (табл. 10; рис. 3, в).

Висновки. Головним результатом нашої роботи є отримання числових даних, які характеризують динаміку надходження товарів у керамічні тарі на Білозерське поселення. Зокрема, встановлено, що в третій четверті IV ст. до н. е. обсяги ввезення продукції суттєво зросли та порівняно з першою половиною століття склали 158 %. В останню четверть IV — на початку III ст. до н. е. надходження скоротилися та склали порівняно з першою половиною століття 82 %, а порівняно з третьою четвертю —

52 %. Таким чином, максимальна інтенсивність надходження товарів припадає на третю четверть IV ст. до н. е.

Зіставлення кількісних показників для доби пізньої класики та раннього еллінізму виявило майже однакову інтенсивність надходження товарів у керамічній тарі. Різниця між цими періодами полягає лише в списку центрів-експортерів та їхній частці на ринку. Так, характерною рисою доби пізньої класики є домінування на ринку продукції Хіосу (33 %), далі йдуть Псевдо-Херсонес і Менда, які сумарно займають трохи меншу частку ринку 27,7 % (14,4 % і 13,3 %, відповідно). Частка решти центрів, окрім Гераклеї (11,6 %), не перевищує 10 %.

За доби раннього еллінізму виділяється два центри, які сумарно займали 56 % ринку: Кнід — 30,2 %, Хіос — 25,7 %. Жоден інший центр не займав більше 10 % ринку. Об'єми продукції Менди, Фасосу та Псевдо-Херсонеса, які на ранньому етапі посідали помітне місце, значно скоротилися на пізньому, для Кніду ж навпаки — зросли. На пізньому етапі з'являється тара нових центрів: Косу, Херсонеса та Еріфр. Цікаво зазначити, що ніша на ринку, яку занимали причорноморські центри (Гераклея, Синопа та Херсонес), лишалася сталою протягом обох періодів: 18,5 % пізня класика та 17,0 % ранній еллінізм.

Отримані дані за умови накопичення достатньої кількості подібних спостережень можуть бути використані для здійснення наступного кроку у вивченні античної торговлі в Північному Причорномор'ї, проведенні економіко-географічного районування, базованого на кількісних показниках.

- Былкова В.П. Белозерское поселение в контексте синхронных археологических памятников // Проблемы археологии Восточной Европы. — Харьков, 2008. — С. 56—64.
- Былкова В.П., Немцев С.О. Закрытые комплексы Белозерского поселения: проблемы синхронизации античной керамики // БФ. — 2013. — С. 644—651.
- Бидзilia В.И., Полин С.В. Скифский царский курган Гайманова Могила. — К., 2012.
- Брашинский И.Б. Методы исследования античной торговли (на примере Северного Причерноморья). — Л., 1984.
- Кац В.И. Греческие керамические клейма эпохи классики и эллинизма (опыт комплексного изучения). — Симферополь; Керчь, 2007.
- Ломтадзе Г.А., Масленников А.А. К реконструкции торгово-экономической ситуации на хоре европейского Боспора // ПИФК. — 2004. — 14. — С. 142—161.
- Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II вв. до н. э. — Саратов, 1999.
- Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: каталог-определитель. — М.; Саратов, 2003.
- Монахов С.Ю. Амфоры малоазийских Эрифр V—II вв. до н. э.: дополнение к классификации // Древности Северного Причерноморья III—II вв. до н. э. — Тирасполь, 2012. — С. 111—124.
- Монахов С.Ю., Кузнецова Е.В. Об одной серии амфор неустановленного дорийского центра IV в. до н. э. (бывшие «боспорские» или «раннехерсонесские») // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время. — Ростов-на-Дону, 2009. — С. 148—161.

Немцев С.О. К проблеме хронологической классификации «колпачковых» ножек амфор Хиоса IV в. до н. э. // БИ. — 2012. — ХХVI. — С. 255—275.

Немцев С.О. Можливості метрологічного аналізу амфорного матеріалу для побудови хронології на прикладі колекції з поселення Кателине 1 // Археологія. — 2013. — № 2. — С. 83—100.

Надійшла 19.03.2013

С.О. Немцев

**ДИНАМИКА ПОСТУПЛЕНИЯ ТОВАРОВ В КЕРАМИЧЕСКОЙ
ТАРЕ НА БЕЛОЗЕРСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ХОРЫ ОЛЬВИИ
(опыт количественного анализа)**

Поданы результаты расчетов количественных показателей поступлений античного импорта в амфорах. Они выполнены на основании анализа выборки ножек амфор с Белозерского поселения хоры Ольвии (IV — начало III в. до н. э.). Объем анализируемой выборки — более 800 единиц — позволяет сделать статистически достоверные наблюдения и выводы.

Расчеты выполнены для двух вариантов хронологической периодизации. Первый вариант учитывает стратиграфию поселения. Выделяются три фазы: 1) первая половина IV в.; 2) третья четверть IV в.; 3) последняя четверть IV — начало III вв. до н. э. В третьей четверти IV в. до н. э. объем импорта значительно вырос по сравнению с первой половиной века на 158 %. В последней четверти IV — в начале III вв. до н. э. поступления сократились и составили в сравнении с первой половиной века 82 %, с третьей четвертью — 52 %. Максимальный уровень поступлений в этом случае приходится на третью четверть IV в. до н. э.

Второй вариант ориентирован на качественные перемены, фиксируемые в составе центров-экспортеров в 330-е гг. до н. э. Таким образом, выделяются два периода: поздняя классика и ранний эллинизм. В этом случае наблюдаются различия не в общем количестве поступлений, а лишь в качественном составе, то есть, в том, какую долю рынка занимает продукция центров-экспортеров при переходе от одной фазы к другой.

Полученные данные при условии достаточного количества опубликованных наблюдений такого рода могут быть использованы для совершения следующего шага в изучении античной торговли в Северном Причерноморье. Им станет разработка экономико-географического районирования, основанного на количественных показателях поступлений импорта.

S.O. Nemtsev

**ARRIVAL DYNAMICS OF PRODUCTS IN CERAMIC
CONTAINERS INTO BILOZERKA SETTLEMENT AT OLBIAN CHORA
(at attempt of quantitative analysis)**

Presented are the results of calculations of quantitative indexes of arrived Ancient Greek import in amphorae. They are made based on the analysis of amphorae stems excerpts from Bilozerka settlement at Olbian chora (the 4th and the beginning of the 3rd c. BC). The volume of excerpts analysed (more than 800 items) allow the author to make statistically reliable observations and conclusions.

The calculations are made for two variants of chronological division into periods. In the first variant, the stratigraphy of the settlement is taken into consideration. The three phases are defined: 1) the first half of the 4th c.; 2) the third quarter of the 4th c.; 3) the last quarter of the 4th c. and the beginning of the 3rd c. BC. In the third quarter of the 4th c. BC, the import volume increased 158 % comparing to the first half of the century. At the last quarter of the 4th c. and the beginning of the 3rd c. BC the arrivals seized to 82 % comparing to the first half of the century and to 52 % comparing to its third quarter. The highest level of arrivals in this case falls to the third quarter of the 4th c. BC.

The second variant is oriented to the qualitative changes recorded in the composition of centres-exporters in the 330-s BC. As a result, two periods are singled out: the Late Classical and the Early Hellenistic. In this case observed are the differences not in general number of arrivals, but only in qualitative composition, i.e. in the question which portion in the market does the production of centres-exporters take during the transfer from one phase to another.

The data obtained (under the conditions of sufficient number of such kind of observations published) can be used to make the next step in study of Ancient Greek trade in the Black Sea north region. It will be the development of economic and geographic division into regions based on quantitative indexes of import arrivals.

«ЄГИПЕТСЬКІ ФАЯНСИ» В СКІФІЇ ТА ЇХ МІСЦЕ В СИСТЕМІ ПОДІБНИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ СХІДНОЇ ЄВРОПИ (досвід комплексного аналізу)

На широкому історико-археологічному тлі розглядаються питання походження, призначення та технології виготовлення «фаянсів» прикрас, що побутували в Скіфії та античних містах Північного Причорномор'я в VI—III ст. до н. е.

Ключові слова: «єгипетський фаянс», Скіфія, античні міста Північного Понту, прикраси, амулет, хімічний склад, технологія виготовлення.

В останні десятиліття суттєво просунулося вивчення скіфських старожитностей, у комплексах яких є й вироби з «єгипетського фаянсу». У нашому дослідженні термін «фаянс» використовується в широкому значенні: і як матеріал, і як елемент виробничої діяльності, і як пам'ятка художньої та релігійної культури (Островерхов 1987а). У скіфських пам'ятках «фаянсові» вироби представлені намистом і амулетами, які можна розглядати з різних боків — типології, взаємозв'язків, хіміко-технологічних особливостей тощо¹. Запропоновано багато класифікацій намиста, що базуються на формі, матеріалі, технології виготовлення та інших прикметах. Кожна з них виконує локальне завдання. Зважаючи на те, що в Скіфії та прилеглих до неї територіях широкого розповсюдження набуло намисто античного (в широкому розумінні) походження, ми скористаємося класифікацією К.М. Алексеєвої (Алексеєва 1975).

Писемні й археологічні дані про «фаянсое» виробництво

Походження терміну «фаянс» пов'язують з м. Фаенца, де в XV—XVI ст. було налагоджено виготовлення глазуреваного матеріалу, основою якого є каолінова глина. В історію мистецтва фаянси Італії ввійшли під назвою «майоліка». Термін походить від о. Мальорка з групи Балеарських островів, звідки в середні віки привозили на Апеннінський півострів глиня-

ний глазуреваний посуд. У стародавніх «фаянсів» головним компонентом є кремнезем. Оксил у поєданні з іншими утворює низку силікатів (Лукас 1958, с. 294—307; Алексеева 1975, с. 23—25; Островерхов 1985, с. 96, прим. 30; 2004, с. 317, 338, прим. 1).

Стародавні «фаянси» не зовсім правомірно називають «єгипетськими». Непорозуміння сталося через те, що значний час «фаянс», як і скло, вважали винаходом єгиптян. Нині доведено, що перші «фаянсові» вироби з'явилися в Північній Месопотамії ще в V тис. до н. е. та звідти їх вивозили в інші країни, зокрема й у Єгипет. Власне ж виробництво «фаянсів» у долині Нілу налагодили наприкінці IV тис. до н. е. У II тис. до н. е. «фаянсові» майстерні були не тільки в Межиріччі та Єгипті, а й в Егейді, на Британських островах, у Середній Азії та Індії. Припускають, що за доби бронзи «фаянси» виробляли й на півдні Східної Європи, на Кавказі та в Середній Азії (Marshall 1931; Stone, Tomas 1956; Лукас 1958, с. 254—256, Качалов 1959, с. 45, 357, 695; Noble 1969, p. 435; Kerell 1972; Махно, Братченко 1977, с. 67; Foster 1979; Frank 1982).

А.Л. Оппенхейм звернув увагу на шумеро-аккадський текст *HAR.ra = habullu*, який датується кінцем III — початком II тис. до н. е., де слово *anzah* (аккад. *anzahhu*) поєднується з епітетами «зелений», «блілий», «чорний» тощо. Такі словосполучення трактуються дослідником як «фаянс», «фрита»² або «неповноцінне

¹ Специфіка та використання різних методів вивчення призвели до виділення цієї категорії артефактів у окрему спеціалізацію (Щапова 1998, с. 102), що відображають, зокрема, семінари й конгреси, присвячені вивченю намиста як окремого історичного та культурного явища (приміром: Glass Trade... 1983; Akten... 1994).

© А.С. ОСТРОВЕРХОВ, 2014

² Фрита (англ. *to frit* — запікати, сплавляти) — багата на кремнезем склоподібна речовина, яку отримували за невисокої температури до запікання. Фритування (склування) — первинний етап обробки шихти у варіці скла, отримання глазурі й виготовлення «фаянсу». Мета цієї технологічної операції — отримати зі складових фрити нові хімічні з'єднання та вивести з неї зайві домішки (сірчано-лужні солі, хлористі з'єднання тощо). Для фритування потрібні значно нижчі температури ніж для варіння скла, для отримання фрити зазвичай використовували вогнище або керамічну піч.

Рис. 1. Давньоєгипетський ієрогліф, що означає поняття «скло»

скло». Ще раніший інвентарний список часів третього періоду правління III династії Ура, де згадується *an Zahhu* — чаша, вкрита глазурлю (Barag 1972). Близькосхідні тексти першої половини I тис. до н. е. дозволяють скласти уявлення про характерні риси «фаянсової» справи й склярства. Клинописні таблички дають рецепти виготовлення декількох сортів штучних силікатів, зокрема й фрити. Ці ж джерела свідчать, що месопотамські ремісники вміли виготовляти свинцевисті глазурі, знали властивості багатьох барвників і глушників склоподібних мас (Безбородов 1956, с. 15—16; 1969, с. 44; Schuler 1963, р. 381—383; Biek, Bayley 1979).

Давньоєгипетські терміни, що позначають «фаянс» і силікати, вивчав Б. Нольт, який дійшов висновку, що в ранньоєгипетській мові не було таких слів. Ієрогліф *thn.t*, який, як вважали раніше, означав скло, насправді спершу позначував скляну глазур³ і лише значно пізніше по-

³ Глазур (нім. *Glazur*, польське *glazura*, рос. *глазурь*) — тонкий склоподібний шар на кераміці, «фаянсі» чи іншому матеріалі, який захищає його від дії зовнішніх реагентів і виконує роль декору. Глазурі можуть бути прозорими та «глухими», безбарвними чи кольоровими, бліскучими чи матовими. Основою глазурі є кварц, польовий шпат, каолін. До складу глазурі також входять оксиди металів. Залежно від способу виготовлення глазурі поділяють на сирі й фрітовані. При виготовленні сирої глазурі компоненти подрібнюють і змішують з водою до певної концентрації шлікера. Для отримання фрітованої глазурі її компоненти сплавляють за температури 1200—1300 °C, внаслідок чого утворюються силікати й інші з'єднання. Після плавки фриту сушать і пепертирають. Бувають глазурі туго- та легкоплавкі. Тугоплавкі глазурі використовують для твердих порід «фаянсу», температура їх плавлення 1125—1360 °C. Для м'яких порід «фаянсів» і майоліки беруть глазурі, що плавляться за температури 900—1100 °C. Для отримання кольорової глазурі використовують барвники — оксиди та солі металів: мідь, кобальт, марганець, залізо тощо. Як глушники найчастіше використовують з'єднання олова та стибію.

чав означати й скло. В середині—другій половині II тис. до н. е. з поняттями «фаянс» і «скло» пов'язують деякі ієрогліфи, що позначають самоцвіти. Одна з єгипетських назв «фаянсу» та скла, відома в грецькому перекладі, звучить як λίθος χύτη або ж λίθινα χυτά — «камінь, що розтікається», «плавлений камінь» (Deroou 1981, р. 84—85). В часи XVIII династії з'явився ієрогліф (рис. 1), який почали використовувати для позначення поняття «виробництво» скляного та «фаянсового» посуду (Barag 1972).

Певну увагу «фаянсам» приділили античні автори. Теофраст повідомляє, що кюанос (*κύανος*), один сорт якого природний, а інший — штучний, виготовлено в Єгипті. Насправді ж є три сорти кюаносу — єгипетський, скіфський і кіпрський. Єгипетський штучний, і в «Анналах царів» згадується ім'я першого царя, який зробив штучний кюанос. Ним (тобто кюаносом) сплачували податки, і Фінікія сплачувала один натуральний кюаносом, а інший — штучним (Theophr. De lapid., 55, 63). На думку Н.З. Куніної, в Греції під *κύανος* розуміли різновид кольорового скла, який імітував лазурит або бірюзу (Куніна 2001, с. 152). Ми вважаємо, що під визначення «штучний кюанос» більше підходить «фаянс».

Вітрувій називав «єгипетську синь» *caeruleum* і вважав, що її винайшли в Александрії. Він повідомляє, що матеріал виготовляли шляхом сплавлення піску, мідних ошурок і натуральної соди (Vitr. De archit., VII, II, 1). Пліній Старший також згадує *caeruleum*, але називає його особливим різновидом піску (Plin. N. H., XXXII, 57, 58). Псевдо-Скілак повідомляє, що карфагенські купці вивозили з Єгипту на західний берег Африки «єгипетський камінь», під яким, мабуть, малися на увазі вироби з «фаянсу» (Ps.-Scyl., 112; Циркін 1980, с. 79).

Речовини, близькі за складом до «фаянсів», виробляли й в епоху середньовіччя. Цим особливо славилися середньоазійські центри, що виготовляли «кашинну кераміку». Зразком рецептурного довідника з низки піротехнічних ремесел є трактат «Пізнання мистецтва каши(ну)», який належить перу Абукальсима ібн-алі-ібн Мухаммеда ібн ат-Taxіра з м. Кашин, написаний у 700 р. та відомий як «Керамічний трактат 1301 р.». Тексти видані під назвою «Східна книга про камені й перську фаянсову техніку».

Таким чином, визначити конкретне місце й час виготовлення перших штучних висококремнистих мас нині не можливо. Найперспективнішою є поліцентрична теорія, згідно з

якою шлях до осмисленого отримання «фаянсів» мас і виникнення ремесла, пов'язаного з їхнім виробництвом, був довгим і переривчастим. Секрет виготовлення «фаянсів» відкривали незалежно й не раз різні народи — там, де продуктивні сили сягали певного рівня та де для цього були умови: сировинні ресурси й паливо (Алексеева 1975, с. 27).

Основні типи, хронологія та ареал розповсюдження «фаянсового» намиста в Скіфії

Ми не ставимо за мету подати повне зведення знахідок «фаянсів» прикрас зі Скіфії, дані про які розпорощені в численних публікаціях і звітах про розкопки. Тож зупинимося лише на найбільш розповсюджених і оригінальних типах.

Упродовж скіфської доби побутував бісер⁴ (рис. 2, 19; Алексеева 1975, с. 31—32, типи 7—9, табл. 5, 19). Подібні прикраси були поширені протягом декількох тисячоліть, починаючи від V тис. до н. е. до перших століть нової ери.

Показовішими є «розетки» (рис. 3). На теренах Східної Європи подібні прикраси трапляються в архаїчних комплексах лісостепової Скіфії (Ільїнська, Мозолевський, Тереножкин 1980, рис. 6; 7; 20; Ковпаненко 1981, с. 51, рис. 42, 8), у Прикарпатті⁵ й на Північному Кавказі (Пиотровський, Иессен 1940, табл. 5) та в Закавказзі. Деякі дослідники вважають, що вони мають єгипетське походження та пов'язують їх появу в Закавказзі з походами скіфів і просуванням їх аж до долини Нілу (Есаян, Погребова 1985, с. 128). Оскільки серед матеріалів Навкратіса (Petrie 1886; 1888) і некрополів міст Північного Понту (Алексеєва 1975) «розеток» не знайдено, схоже, вони закавказького чи месопотамського походження та потрапили до лісостепової Скіфії та далі на захід через Кавказькі перевали разом зі скіфа-

ми, які верталися з передньоазійських походів (Островерхов 1990).

У курганах V—III ст. до н. е. представлена рубчасте намисто різних розмірів типів 16 і 17 (рис. 2, 25—40; табл. 1, ан. 26—28). Особливо часто воно трапляється на території Степової Скіфії та Східного Криму (Яковенко 1970, с. 125—126, рис. 13, 3). Оригінальна намистина типу 17 походить із кургану IV ст. до н. е. біля с. Солдатське на Миколаївщині (Гребенников 2008, с. 92, 170, рис. 38, 12). Вона складається із 17 сплющених дольок, а циліндричний отвір окантований високими валиками. Прикраса виготовлена з середньозернистого білого кварцу й вкрита бірюзовою глазуррою (рис. 4, 1; табл. 1, ан. 28). Аналогічний виріб знайдено в похованні 1 Беглицького некрополя (рис. 2, 40; Алексеєва 1975, с. 35, табл. 5, 40).

Булавоподібна пронизка типу 97 (рис. 2, 24; 4, 2) походить із поховання 1/3 біля с. Золота Балка на Херсонщині. Хоча вона датується IV ст. до н. е., ушкодженість виробу та значна потерпітельність можуть свідчити, що пронизка була в ужитку тривалий час. Вона має три отвори, край яких обведені валиками. Серцевина біла, зверху вкрита бірюзовою глазуррою (Островерхов 1985, с. 93—94). Досі була відома лише одна подібна, але безпаспортна прикраса з Пантичапею (Алексеєва 1975, с. 48, табл. 5, 24).

Специфічною рисою «фаянсів» Скіфії V—III ст. до н. е. є амулети з зображенням єгипетських богів. На противагу архаїчному та римському часу, в класичну та елліністичну добу «фаянсові» амулети-скарабей не були популярні. В цей час їх замістили кам'яні та скляні скарабеоїди (Островерхов 2006). Золотий перстень із вставкою скарабеоїдної геми з бірюзового «фаянсу» знайдено в похованні кургану 9 біля с. Нововасилівка на Інгульці. На пласкому боці відтиснуто профільне зображення «скіфського» оленя (рис. 4, 3; Гребенников 2008, с. 46, рис. 14, 2). Скарабеоїд відноситься до «навкратійського» типу. В березанській та ольвійських колекціях є зразки з манерою зображення тварин, близькою до звіриного стилю (рис. 5). Розміщення персня біля черепа похованого не дозволяє вбачати в ньому печатку — знак власності, тож його можна інтерпретувати як амулет. Адже скіфи ще не знали класичного інституту приватної власності. Пам'ятки гліптики з зображенням копитних часто знаходять у скіфських похованнях (Островерхов 2006, с. 132, рис. 1, 1).

Скарабей знайдено в жіночому похованні 21/2 другої половини V ст. до н. е. біля с. Гонів-

⁴ Бісер (араб. *busra* — стіклярус, тюрк. **busra*, ст.-слов. *бисър*) — дуже маленьке різномільове намисто чи пронизки, що призначалися для прикрашання одягу (Ланцетти, Нестеренко 1987, с. 294).

⁵ 2009 р. біля с. Коцюбинчики на Тернопільщині розкопано кургани кінця VII — початку VI ст. до н. е., де в жіночому похованні виявлено значну кількість скляного та «фаянсового» намиста, за складом близького до архаїчних виробів лісостепової Скіфії (матеріали не опубліковано). Серед них є й «розетки», але на відміну від прикрас із Реп'яхуватої Могили та Моздока, в яких зафіковано білу основу й бірюзову глазур, тут «розетки» мають коричнево-червону дрібнозернисту основу та вкриті чорною глазуррою, тобто типу В (див.: Лукас 1958, с. 262).

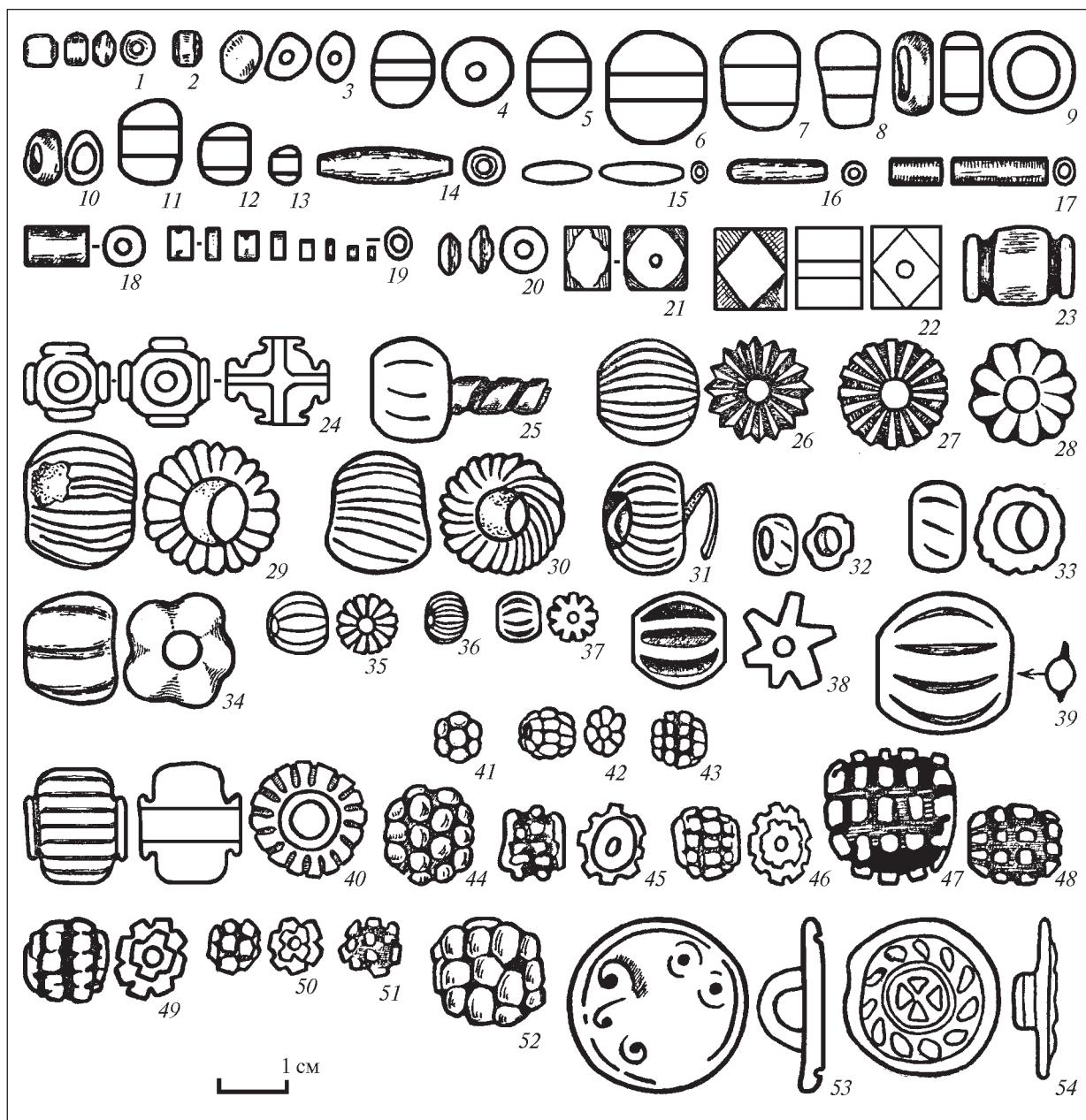

Рис. 2. Прості типи «фаянсового» намиста античного часу (за: Алексеева 1975)

ка Запорізької обл. (рис. 6, I; табл. 1, ан. 30). Він відтворює фігурку жука з розчленованою голівкою, сущільно вкритою боріздками спинкою та лапками на овальному щитку, на якому пробито вісім отворів. Зворотний бік гладенький. Бірюзовий колір пронизує весь виріб (Болтрик, Фіалко 2007, с. 87, рис. 10, 16, 17). Він відноситься до типу 45б, який у зводі К.М. Алексеєвої реалізований виключно пронизками I—II ст. (Алексеєва 1975, с. 41, табл. 10). Скарабей «навкрайтійського» типу VI—V ст. до н. е. дещо менші та інакші за стилем виконання (пор.: Тураев 1911; Touraieff 1911; Matthieu 1926; Пиотровский 1958; Алексеева 1975, с. 40, 48; Большаков,

Ільїна 1988; Буйских, Островерхов 1997). У Єгипті подібні до гюнівського екземпляру скарабеї побутували протягом кількох тисячоліть. Особливо популярними вони були в першій половині I тис. до н. е. (Качалов 1959, с. 59, рис. 17; Ходжаш 1978, рис. 1). Подібний скарабей зі збірки Єрусалимського музею датовано IV ст. до н. е. (Spaer 2001, р. 245, № 572). Скарабей із Гюнівки мав особливі призначення. Його розміри та наявність отворів свідчать, що його не підвішували, а нашивали на одяг. Найвірогідніше, це була емблема головного убору жерця.

Із дитячого поховання в кургані 14 біля Гюнівки походить мініатюрна підвіска. В прямо-

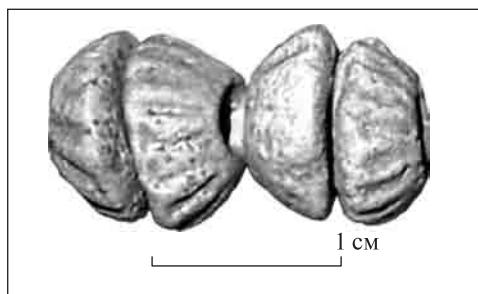

Рис. 3. «Фаянсові розетки» із Моздока. Державний Ермітаж

кутній рамці схематично зображеного оголеного чоловіка з масивною головою з пишною шевелюрою та піднятими догори руками. Основа біла, вкрита шаром бірюзової глазурі. У верхній частині підвіски, оформленої у вигляді лотоса(?), є отвір для підвішування (рис. 6, 2; Болтрук, Фіалко 2007, с. 79—80, рис. 8, 5).

Із жіночого поховання 4/1 біля с. Володимирівка у Північно-Західному Приазов'ї, що датується приблизно серединою IV ст. до н. е., походить фігурна сегментоподібна в перетині підвіска у вигляді стилізованої чоловічої голівки. Риси обличчя позначені заглибленими лініями, нанесеними на заготовку після її виймання з форми, але до випалу. На голові стилізована фігурна корона, в якій пробито отвір для підвішування. Тильний бік плоский. Амулет вкритий шаром бірюзової глазурі — фрити (рис. 6, 3; табл. 1, ан. 36). Автори публікації визначили образ як черепаху (Полін, Кубышев 1997, с. 44, рис. 23, 4), насправді це зображення голови Беса.

Суто єгипетськими є амулети у вигляді «ока Гора». Нам відомо три такі знахідки в скіфських комплексах (рис. 7): поховання 17/4 біля с. Привільне на Херсонщині, 131/1 могильника Мамай-Гора в Запорізькій обл. (Андрух 2001, с. 216—218, рис. 89, 13) і 17/1 біля с. Нововасилівка на Інгульці (Гребенников 2008, с. 170, рис. 38, 8). Основа їх виготовлена з білої дрібнозернистої маси й вкрита глазурлю. В Державному Ермітажі зберігається лише одна подібна недатована підвіска, яку умовно пов'язують з Пантикеєм (Алексеєва 1975, с. 48, табл. 13, 22).

Технологія «фаянсу»

«Фаянсове» ремесло, що має багато спільних рис з гончарним виробництвом, склярством і металургією, з технологічного боку поділяється на два розділи: а) отримання власне «фаянсу»; б) прийоми й способи обробки готово-

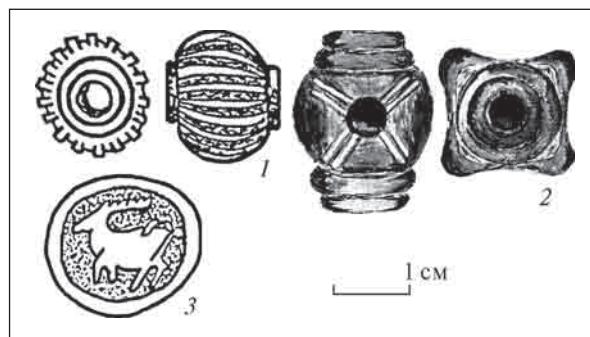

Рис. 4. Зразки «фаянсовых» прикрас зі скіфських поховань: 1 — с. Солдатське; 2 — с. Золота Балка, поховання 1/3; 3 — с. Нововасилівка, курган 9

го матеріалу задля отримання з нього виробів. Зміст першого розділу зводиться переважно до хімічного аспекту, другого — до механічного (Безбородов 1956, с. 117, прим. 2).

Вироби містять значну кількість інформації. Властивість скла зберігати в своєму складі інформацію називається ерудицією. Тож склад «фаянсу» розглядається нами як текст, що виник і розвивався в координатах історії матеріального виробництва. Інтерпретація його ставить за мету віднайти закономірності, які дозволяють визначити місце й час виготовлення «фаянсової» маси, а в певних випадках — і самого виробу (Галибин 2001, с. 11, 60, 95).

Зокрема, склад «фаянсів» надає інформацію про рівень і специфіку виробництва в певні історичні періоди та в окремих регіонах. Він вивчається спеціальними методами та має власні основи інтерпретації, в контексті яких хімічний склад речовини розглядається як своєрідний текст, що складається й розвивається в царині виробництва. Але на ґрунті хімічного складу можна зробити лише технологічні та геохімічні спостереження. Тож таку інформацію слід розглядати на широкому історико-культурному тлі, тобто негуманітарне за своїм характером знання необхідно ввести в систему історичних координат. Тільки в історичному контексті можна оцінити значення тих технологічних відкриттів, які звичні в нинішньому виробництві або ж відіграють роль «окремих» випадків (Щапова 1982, с. 2—3; Галибин 2001, с. 60).

Основи інтерпретації складу «фаянсів» за клав А. Лукас, який дійшов висновку, що «єгипетські фаянси» — це «неповноцінне» скло. Він зробив спробу обґрунтувати виникнення «єгипетського» варіанта склярства по лінії розвитку звичайних «фаянсів» через склоподібний «фаянс» до скла. На думку дослідника, відмінності між склом і «фаянсом» криються в різ-

Таблиця 1. Кількісний спектральний аналіз «фаянсів» із пам'яток Північного Причорномор'я доримського часу

№ п/п	Пам'ятка	Культура; час	Форма прикраси	Колір глазурі та фактура основи	Al	Na
1	Матусів, Реп'яхувата Могила, гроб. 1; Черкаська обл.	Ранні скіфи, кінець VII — початок VI ст. до н. е.	Бісер, тип 9	Основа біла дрібнозерниста; бірюзова глазур	—	—
2			«Розетка», б/т	Тип Е	—	—
3			Бісер, тип 9	Тип Е	—	—
4			—»—	Тип Е	0,2	0,2
5			—»—	Тип Е	—	0,03
6	Запорізька обл., Кам'янсько-Дніпровський р-н, Вишнева Могила, пох. 5	Скіфи, IV ст. до н. е.	—»—	Тип Е	0,18	0,04
7	ІА НАНУ, Ольвія-67/1262	Доримський час	Округла, тип 3	Бірюзово-синій; коричнево-біла дрібнозерниста	0,5	0,03
8	ІА НАНУ, б/п	—»—	—»—	Бірюзово-синій, фрита	0,9	3,0
9	ІА НАНУ, О-47/5691	—»—	—»—	Тип Е	0,5	0,03
10	ІА НАНУ, О-60/1430	—»—	Циліндрична, тип 10	—»—	0,3	0,04
11	ІА НАНУ, О-60/364	—»—	Біконічна, тип 11	Бірюзовий, фрита	1,5	0,1
12	ІА НАНУ, Ольвія-47/5585	—»—	Округло-ребриста, тип 16	Склоподібний	1,3	0,14
13	ІА НАНУ, Ольвія-69/1365, основа	—»—	—»—	Основа біла дрібнозерниста;	0,2	0,65
14	—»—	—»—	—»—	Бірюзова глазур	0,04	0,05
15	МІКМ, Ольвія, б/п	—»—	—»—	Основа біла дрібнозерниста; бірюзова глазур	1,4	0,33
16	—»—	—»—	—»—	—»—	1,7	0,24
17	—»—	—»—	—»—	—»—	0,55	0,04
18	—»—	—»—	—»—	—»—	1,3	0,2
19	—»—	—»—	—»—	—»—	2,5	0,4
20	—»—	—»—	—»—	—»—	1,2	0,2
21	—»—	—»—	—»—	—»—	1,8	0,3
22	—»—	—»—	—»—	—»—	1,4	0,25
23	—»—	—»—	—»—	—»—	2,0	0,09
24	Тіпа, ОАМ, № 66/60	—»—»—	—»—	—»—	0,85	0,18
25	Тіпа, ОАМ, БТЕ, п/о № 75/139	—»—	—»—	—»—	0,9	0,5
26	Тіпа, БДІКМ, б/№	—»—	—»—	—»—	1,7	2,2
27	Ніконій, ОАМ, Рокс.-63, кв. 6, долівка XXVI	—»—	—»—	—»—	0,65	0,21
28	Запорізька обл., Кам'янсько-Дніпровський р-н, Вишнева Могила, пох. 5,	Скіфи, IV ст. до н. е.	—»—	Тип Е	0,2	0,04
29	Херсонська обл., с. Новотроїцьке, к. г. II, п. 7/2	—»—	—»—	—»—	0,5	0,7
30	Миколаївська обл., Вознесенський р-н, с. Солдатське, зруйноване поховання	—»—	Тип 17	—»—	Сл.	0,02
31	Ольвія, ОАМ, № 52102	Кінець VI — початок V ст. до н. е. Навкрайтіс?	Скарабей, тип 50а	Зелена фрита	3,2	0,8
32	Гюнівка, п. 21/2	Скіфи, IV ст. до н. е.	Скарабей, б/т	Склоподібний	1,0	1,6

№ п/п	K	Ca	Mg	Fe	Pb	Cu	Sn	Sb	Co	Mn	Примітки
1	—	—	—	0,25	—	1,0	0,02	—	—	—	ІІМК РАН 238/49; патина: кварц і барвник Cu 238/50; патина: кварц і барвник Cu 238/51; патина: кварц і барвник Cu?
2	—	—	—	0,3	—	3,0	0,02	—	—	—	238/52; патина: кварц і барвник (Sb+Pb); Кавказ або Середземномор'я
3	—	—	—	0,12	—	0,02	0,01	—	—	—	239/14; патина: кварц і барвник (Cu+Co)
4	—	0,08	—	1,4	0,8	—	—	0,4	—	—	266/40; кварц, натр і барвник (Cu+Co)
5	—	—	—	0,35	—	0,5	0,01	—	0,05	—	317/48; кварц, натр і барвник Cu (Pb+Sn)
6	—	0,6	0,1	1,1	Сл.	0,37	0,01	—	0,32	Сл.	317/48; кварц, натр і барвник Cu (Pb+Sn)
7	—	1,0	0,1	1,5	—	0,38	0,11	—	0,4	—	315/28; кварц, натр і барвник Cu (Pb+Sn)
8	—	1,4	0,1	0,45	0,4	3,5	0,6	—	0,005	0,013	313/44; кварц, натр і барвник Cu (Pb+Sn)
9	—	1,0	1,3	1,5	—	0,38	0,04	—	0,4	—	313/43; кварц, натр і барвник Cu (Pb+Sn)
10	—	1,1	0,3	0,7	0,55	3,1	0,8	—	—	0,01	313/22; кварц, натр і барвник Cu (Pb+Sn)
11	—	12,0	0,1	0,8	0,1	10,0	1,5	—	—	0,02	315/19; єгипетська синь; барвник (Cu+Co)+(Pb+Sn)
12	—	1,2	0,31	2,0	0,28	13,0	0,4	0,05	0,09	—	313/23; кварц, натр і барвник Cu (Pb+Sn)
13	—	0,9	0,7	0,7	Сл.	0,3	—	—	—	—	244/15; кварц, натр і барвник Cu+Sn
14	—	1,4	0,8	0,8	0,04	1,2	0,09	—	—	0,014	244/16; кварц, натр і барвник Cu
15	—	2,1	0,27	0,6	—	2,1	0,1	—	—	—	244/17; кварц, натр і барвник Cu (Pb+Sn)
16	—	1,5	0,2	0,7	—	0,7	0,06	—	—	—	244/18; кварц, натр і барвник Cu
17	—	1,2	0,11	1,0	0,13	1,8	0,26	—	—	—	244/19; польовий шпат, натр і барвник Cu
18	—	0,9	0,2	1,0	Сл.	0,45	0,06	—	—	—	244/20; кварц, натр і барвник Cu+Sn
19	—	2,2	0,3	1,3	Сл.	1,0	0,05	—	—	—	244/21; кварц, натр і барвник Cu+Sn
20	—	1,5	0,16	1,1	Сл.	1,3	0,12	—	—	—	244/22; кварц, натр і барвник Cu
21	—	3,0	0,32	0,8	Сл.	1,9	0,12	—	—	—	244/23; єгипетська синь; барвник Cu
22	—	4,0	0,25	1,2	Сл.	0,7	0,05	—	—	—	238/35; єгипетська синь; барвник Cu+Sn
23	—	17,0	0,3	10,0	Сл.	17,0	0,05	—	—	—	238/37; кварц, натр і барвник Cu
24	—	0,2	0,16	0,6	—	0,4	0,12	—	—	—	282/15; кварц, натр і барвник Cu+Sn
25	—	1,5	0,3	0,5	Сл.	1,0	0,04	—	—	—	338/45; кварц, натр і барвник Cu
26	—	3,2	0,27	0,85	Сл.	0,8	0,1	—	—	0,012	266/40; Ni=0,02; барвник (Cu+Co)
27	—	1,2	0,12	0,8	0,22	0,14	0,01	—	0,55	0,03	228/53; барвник (Cu+Co)+Pb
28	—	0,6	0,05	Сл.	—	0,22	—	—	—	—	244/68; кварц, натр і барвник Cu
29	—	0,7	0,03	0,7	0,8	0,9	0,1	1,1	—	—	287/43; кварц, натр і барвник Cu (Pb+Sb+Sn)
30	—	1,0	0,3	0,85	0,2	1,0	0,18	—	—	—	239/43; кварц, натр, крейда і барвник Cu (Pb+Sn)

№ п/п	Пам'ятка	Культура; час	Форма прикраси	Колір глазурі та фактура основи	Al	Na
31	Привільне, 17/4	—»—	Ушебті	Тип Е	—	0,06
32	Новодудчино, к. г. 1, п. 1/2	—»—	Намистина	Бірюзова фrita	3,2	0,8
33	Чернянка, п. 4/2	—»—	—»—	Тип Е	0,15	0,05
34	Березань-1901; ХІКМ, А-5397	VI — початок V ст. до н. е. Навкратіс?	—»—	Тип Е	0,24	0,05
35a	Вишетарасівка, 83/2	Скіфи, IV ст. до н. е.	—»—	Бірюзова глазур	—	0,03
35б	—»—	—»—	—»—	Основа цеглясто-сірого кольору	0,45	1,8
36	Володимирівка, п. 4/1	—»—	Підвіска у вигляді голівки Беса	Бірюзова фrita	0,5	0,05
37	Огуз, п. 1/5	—»—	—»—	Тип Е	—	0,05
38	—»—	—»—	—»—		0,75	2,8
39	—»—	—»—	—»—	Склоподібний	—	0,15
40	Бутори, п. 7/1	—»—	—»—		0,6	0,2

ному співвідношенні компонентів: кремнезему й лугів. У звичайному «фаянсі» лугів близько 1,0 %, у склоподібному — близько 6,0 %, у склі — 20—30 %. Але самого механізму переходу від «фаянсів» до скла, передумови цього якісного стрібка він не розкрив (Лукас 1958, с. 256, 266—267, 282, 705; див. також: Turner 1956; Безбородов 1969, с. 54—55). У подальшому «фаянсову» теорію походження склярства підтримали деякі інші дослідники, зокрема тезу, що склоробство виникло на Близькому Сході в нетрях «фаянсового» виробництва десь на рубежі III—II тис. до н. е. (Bray, Trump 1970, р. 90—94).

Роботи з удосконалення методики інтерпретації продовжили Ю.Л. Щапова. Базуючись на хіміко-технологічній спорідненості скла й «фаянсів», авторка запропонувала розповсюдити на останні правила інтерпретації складу скла й висунула гіпотезу щодо походження склярства «єгипетського типу». На її думку, шлях перетворення «фаянсів» на скло розпочався з послідовних змін у шихті або помилок у її складі. Закріплюючи результати й продовжуючи експерименти з постійним збільшенням кількості легкоплавких фракцій, майстер мав підійти до отримання маси не тільки пластичної, а й навіть текучої в розплавленому стані. З такої гарячої маси можна було витягнути нитку або стрічку, а рідку масу — залити у форму, поверхня відливки була гладенькою, а після випалу — й блискучою (Щапова 1982а; 1983, с. 64, 89 сл.). На думку В.О. Галібіна, «фаянсование» ремесло й склярство виникли та розвивали-

ся незалежно одне від одного. Дослідник вважає, що «фаянсова» техніка має значно більше спільніх рис з гончарством: формування пластичної маси в холодному стані, випал, глазурування поверхні тощо (Галибин 2001, с. 14—15).

Вихід із цієї ситуації вбачаємо у визнанні «синкретичності» виробництв, пов'язаних з високотемпературними режимами, що могли функціонувати повністю або як урізані цикли. Приміром, не в усіх «синкретичних» комплексах діяли скляні або «фаянсові» майстерні. Але там, де такі виробництва практикували, вони були пов'язані зі спорідненими майстернями (рис. 8, 1)⁶.

⁶ Історики неодноразово робили висновок про «синкретичний» характер давніх явищ (Гуревич 1972, с. 52—53), зокрема й виробництв. У хетській мові, крім термінів, що позначували спеціалізацію ремісників (золотарі, склярі тощо), були й узагальнюючі для тих, які мали справу з вогнем (Гиоргадзе 1988, с. 253—254). Проілюструвати цю тезу можна матеріалами Тель-Ель-Амарни — столиці Єгипту XVIII династії, де поряд розміщувалися керамічні, «фаянсів» та склоробні майстерні, що дало привід назвати комплекс «склярно-керамічними майстернями» (Фліттнер 1922; Лукас 1958, с. 335, 560, 698; Качалов 1959, с. 50—52; Щапова 1983, с. 76—77). У давньогрецькій мові термін *μεταλλεία* означав видобування із земних надр не тільки металевих руд, але й усіх корисних копалин. У Арістотеля термін «гірнича справа» (*ἡ μεταλλεύτικὴ*) охоплював різні галузі виробництв (Шмідт 1935). Словом *βάναυσος* спершу позначували ремісника, який мав справу з вогнем, і лише пізніше так почали називати ковалів (Suidas, v. *βάναυσος*; Hesych., *βαναυσία*; Шмідт 1931, с. 57). Прикладом ремісничого «синкретизму» є Ягорлицьке поселення (Островерхов 1993, с. 38).

№ п/п	K	Ca	Mg	Fe	Pb	Cu	Sn	Sb	Co	Mn	Примітки
31	—	—	—	0,5	0,25	0,4	—	0,2	—	—	239/38; кварц + барвник Cu (Pb+Sn)
32	—	16,0	2,5	0,8	19,0	2,6	Сл.	0,03	—	0,016	230/18; пісок + вапно + свинець + мідь
33	—	0,9	0,08	0,6	0,01	0,45	—	—	0,02	0,014	212/46; кварц + барвник Cu
34	—	1,3	0,12	0,35	—	0,7	0,09	—	—	—	240/50; кварц + барвник Cu
35a	—	—	0,03	0,26	0,01	0,21	0,03	—	—	—	270/28; кварц + барвник Cu
35б	—	1,1	0,21	4,5	Сл.	0,01	—	—	—	0,027	270/29; пісок + натр + крейда + барвник Fe
36	—	3,0	0,14	0,5	0,05	1,8	—	0,02	—	0,035	289/32; Полін, Кубышев 1997, с. 44, рис. 23, 4; кварц + натр + крейда + барвник Cu
37	—	0,13	0,02	0,45	Сл.	0,15	Сл.	—	—	0,08	229/18; кварц + натр + крейда + барвник Cu
38	—	1,1	0,2	7,0	Сл.	0,03	—	—	—	0,03	229/19; кварц + натр + крейда + барвник Fe
39	—	—	0,03	0,75	0,4	0,09	—	0,9	—	0,009	229/20; кварц + натр + (Pb+Sb)
40	—	9,0	1,7	0,9	Сл.	0,35	Сл.	—	0,13	0,33	277/38; кварц + натр + крейда + барвник Cu(Co+Mn)

При метки: Основу фаянсів становить кремнезем, який вираховується за різницею (100 % мінус сума всіх елементів, що зазначені в таблиці); чутливість методу на калій знаходиться в межах 1,0 %

З боку розуміння природи «фаянсів» велике значення мало відкриття «ефекту самоглазування». Воно дозволило дійти висновку, що «фаянси» з глазурлю отримували іманентно: фізичних і декоративних властивостей вони набували під час випалу основи. На думку В.О. Галібіна, подібний ефект можна спостерігати лише на незначній кількості виробів. Фаянси типу Е не можуть самоглазуватися через обмаль легкоплавких компонентів: їх досить для спікання шихти, але замало для її плавлення (Bimms, Klem, Mott 1932; Noble 1969; Алексеева 1975, с. 23–26; Щапова 1983, с. 64; Галибин 2001, с. 15).

Після виходу монографії А. Лукаса колекція поповнилася незначною кількістю аналізів. Серед найвідоміших — 70 аналізів середземноморських «фаянсів» доби бронзи (PPS, Vol. XX, N. S.), дані про склад 20 «фаянсів» XIV–VII ст. до н. е. з території Грузії (Бахтадзе 1980), Північного Кавказу та Середньої Азії доби бронзи (Галибин 1983; Столярова 2000; 2001; 2002). Нами здійснено комплексне дослідження «фаянсів» доби бронзи з території України (Островерхов 2004), а також античного часу з добірки Одеського археологічного музею (Левина, Островерхов 1989). З метою визначення складу «фаянсів» виробів зі скіф-

ських і античних пам'яток Північного Понту в лабораторії археологічної технології ПМК РАН здійснено кількісний спектральний аналіз (к. с. а.) 45 підвісок (табл. 1). Для порівняння додано дані к. с. а. 12 виробів із єгипетської колекції Одеського археологічного музею НАНУ (табл. 2)⁷.

Проаналізовані причорноморські екземпляри зварені на натуральній соді («єгипетсько-мунатрі»), вміст оксиду натрію коливається від декількох сотих до 2,8 %. Оксид калію відсутній⁸. Якщо орієнтуватися на А. Лукаса, який поділив «фаянси» на кілька підтипов, то в нашій добірці найчастіше представлені «звичайні фаянси», які складаються з серцевини, вкритої склоподібною лужною бірюзовою чи блакитною глазурлю. Вміст натрію становить до

⁷ Аналітик В.О. Галібин. Користуючись нагодою, дякуємо йому за це та консультації.

⁸ При інтерпретації аналізів потрібно враховувати досить низьку чутливість спектрального аналізу до калію, яка становить лише 2,0 % (Галибин 2001, с. 48). При аналізі «фаянсів», в яких загальний вміст лутів низький, вміст калію здебільшого нижчий за поріг чутливості. Тут слід враховувати й ту обставину, що більшість проаналізованих зразків дуже патиновані, що призводить, у першу чергу, до зниження в склі та «фаянсі» саме лужних металів.

1,0 % (табл. 1, ан. 1—29, 31—34, 36—40). Речовина основи: кварц, гірський кришталь, кришталева галька, пісок або кремінь (див.: Лукас 1958, с. 254—257). Склоподібного «фаянсу» (варіант Е), в якому вміст лугів сягає 6,0 %, у нашій добірці небагато (табл. 1, ан. 24, 35б, 38). Як вважають дослідники, для виготовлення твердих сортів «фаянсів» до основи додавали певну кількість глазурі, достатню для сплавки її в тверду однорідну масу (Petrie 1923, р. 266; Лукас 1958, с. 266).

Принцип поділу лужних «фаянсів» на звичайні та склоподібні удосконалила Ю.Л. Щапова. Дослідниця довела, що «фаянси» подібно до скла отримували шляхом з'єднання розтертого кварцу (піску), лугів і лужних земель, і наголошувала, що в хіміко-технологічній харак-

теристиці матеріалу слід враховувати не тільки суму лугів, а й лужних земель, а також загальну суму легкоплавких фракцій. У цьому разі загальна кількість легкоплавких фракцій у звичайному «фаянсі» буде 2,2—5,5 %, а в склі її не менше ніж 17,6 %. Відтак, між звичайним «фаянсом» і власне склом є проміжна ланка, яка частково заповнюється склоподібним «фаянсом», тобто неповноцінним склом.

На графіку, побудованому за нашими матеріалами (рис. 9), простежуються дві лінії в розвитку виробництва «фаянсів». Одна група спостережень концентрується вздовж горизонтальної осі й тяжіє до «неповноцінного скла» А. Лукаса, двокомпонентного єгипетського, білозерського та індійського скла. Тут експерименти провадилися шляхом збільшення аб-

Таблиця 2. К. с. а. фаянсів із єгипетської колекції Одеського археологічного музею

№ п/п	Назва й паспорт речі	Фактура матеріалу	Al	Na	Ca	Mg	Fe	Pb	Cu	Sn	Sb	Примітки
1	Джед, № А-52905, пл. 6/306	Склоподібний	0,1	0,05	0,4	0,1	0,5	0,03	1,8	0,5	—	ІІМК РАН, 491/14
2	Сини Гора, пл. 4	Глазур, тип	0,9	4,0	1,3	0,3	0,9	0,55	3,6	0,8	0,03	I тис. до н. е.; 491/15
3	Крилатий скарабей, № А-52723	Склоподібний, тип	0,45	2,5	0,6	0,1	0,55	0,07	3,3	0,6	—	Перша пол. I тис. до н. е.; 491/16
4	Ушебті, № А-52900	тип	0,26	0,1	0,5	0,2	0,35	0,01	0,75	Сл.	—	I тис. до н. е.; 491/17
5	Джед, пл. 5	Глазур червона	4,0	0,15	8,0	0,75	4,0	0,02	0,55	0,05	—	Шпат польовий; Ti = 0,37; 491/18
6	Статуетка Анубіса, топоопис № 445	тип	0,22	0,16	0,5	1,0	0,55	0,01	0,35	0,6	0,25	Перша пол. I тис. до н. е.; 491/20
7	Ісіда, що стоїть на колінах, A-52607	Зелений колір, склоподібний	0,5	0,22	1,3	0,15	0,55	0,9	2,2	0,6	0,25	Перша пол. I тис. до н. е.; 491/21
8	Ушебті, № 52910; Кат. Штерна XI/44	Бірюзова глазур	0,25	0,1	0,7	0,18	0,4	0,02	2,3	0,6	—	Перша пол. I тис. до н. е.; 491/22
9	Ушебті, № А-52525a	—»—	0,4	0,03	1,3	0,45	0,6	0,01	1,3	Сл.	—	491/23
10	Ушебті, № А-52899	—»—	0,3	0,25	0,8	4,0	0,25	0,01	0,8	Сл.	—	491/24
11	Фігурка тварини (бик?), № 52090	—»—	0,26	0,12	1,3	0,17	0,45	0,03	0,55	0,5	—	Перша пол. I тис. до н. е.; 491/24

П р и м і т к и: Основу фаянсів становить кремнезем, який вираховується за різницею (100 % мінус сума всіх елементів, що зазначені в таблиці); чутливість методу на калій знаходиться у межах 1,0 %, за цього порогу чутливості наявність К у проаналізованих зразках не зафіксовано.

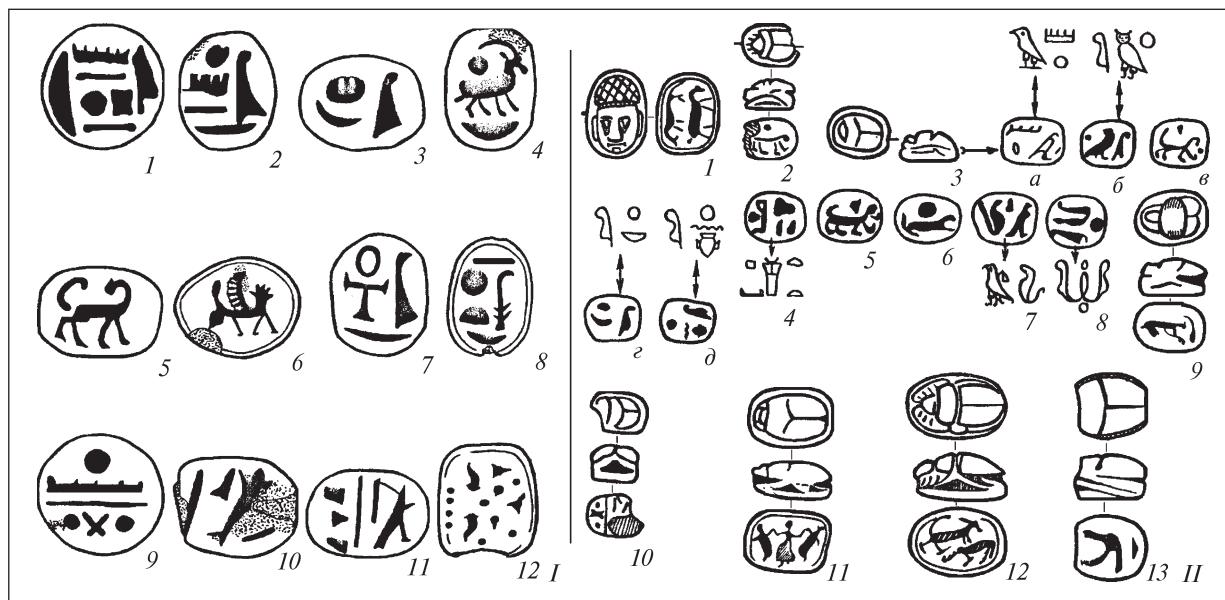

Рис. 5. Зразки «фаянсовых» амулетів «навкратійського» типу: I — Березань; II — Ольвія

солютної та відносної маси лугів за рахунок зменшення кількості лужних земель у шихті (Щапова 1983, с. 50, рис. 9).

Показники, що концентруються вздовж вертикальної осі, характеризують інший шлях розвитку «фаянсів». Це так зв. фрита, «єгипетська синь» (*Egyptian Blue Glaze*). Нині встановлено, що «єгипетська синь» — це тетрасилікат міді й кальцію $\text{CuO} \times \text{CaO} \times \text{SiO}_2$. Такий матеріал відноситься до найпростішого скла. Його отримували з кварцевого піску, гашеного вапна, натуральної соди та міді. Сировину спершу спікали, потім розтирали до порошкоподібного стану, і з цього матеріалу отримували фриту, з якої формували вироби. Метод формовки виробів із фрити в різних краях стародавнього світу мав свою специфіку, але він обов'язково передбачав використання маси, бідої на луги та багатої на вапно. На думку А. Лукаса, для виготовлення фрити тривалий час використовували вуглекисле вапно, оскільки, як вважалося, до епохи Птолемея I (323—285 рр. до н. е.) гашене вапно в Єгипті не було відоме.

Значний внесок у вивчення «єгипетської сині» — фрити — зробили швейцарські кристалографи Г. Відеман і Г. Бауер. 1982 р. вони за допомогою різних природничих методів — рентгеноструктурного аналізу, електронної мікроскопії, електронного мікрозондування, термогравіметрії з диференційованим термічним аналізом — вивчили склад блакитної фарби на скульптурному портреті Нефертіті та встановили, що вона виготовлена з кристалів кальцієвомідного силікату. Синтез цього силікату міг

відбутися за пропорції по одній частині оксидів кальцію та міді на чотири частини оксида кремнію. Реакція синтезу проходить за схемою $\text{CaO} + \text{CuO} + 4\text{SiO}_2 = \text{CaCuSi}_4\text{O}_{10}$. Дослідники взяли розтерті вапняк і азурит у суміші з якісним кришталевим піском і повільно нагріли їх у печі. В інтервалі від 300 до 400°C відбувався розклад азуриту з утворенням оксида міді, в інтервалі від 550 до 740°C — розпад вапняку з появою оксида кальцію, а завищих температур розпочинався процес синтезу оксидів міді та кальцію з оксидами кремнію, внаслідок чого утворювалася речовина яскраво-блакитного кольору. Було також з'ясовано, що температура в печі не мала перевищувати 1000°C, інакше готова речовина розкладалась і втрачала колір. Виявилося також, що під час заключного етапу реакції в печі мало бути окислювальне середовище, інакше двовалентна мідь в окислі відновлюється до одновалентної, а це дає брунатний колір. Для утворення великих кристалів, що надають яскравості «єгипетській сині», до шихти слід додавати каталізатори (натуральна сода, поварена сіль, бура, рослинний погіл). Таким чином, виробництво деяких типів «фаянсів» потребувало того рівня технологічних знань, які можна порівняти зі знаннями в галузі склоробства та металургії (Ваганов 1984, с. 160—164).

Найдавніші зразки фрити знайдено в Єгипті в комплексах VI династії (2723—2563 рр. до н. е.) та в Месопотамії IV—III тис. до н. е. Пізніше її широко використовували протягом багатьох століть у різних регіонах, особливо на теренах Римської імперії. «Єгипетська синь»

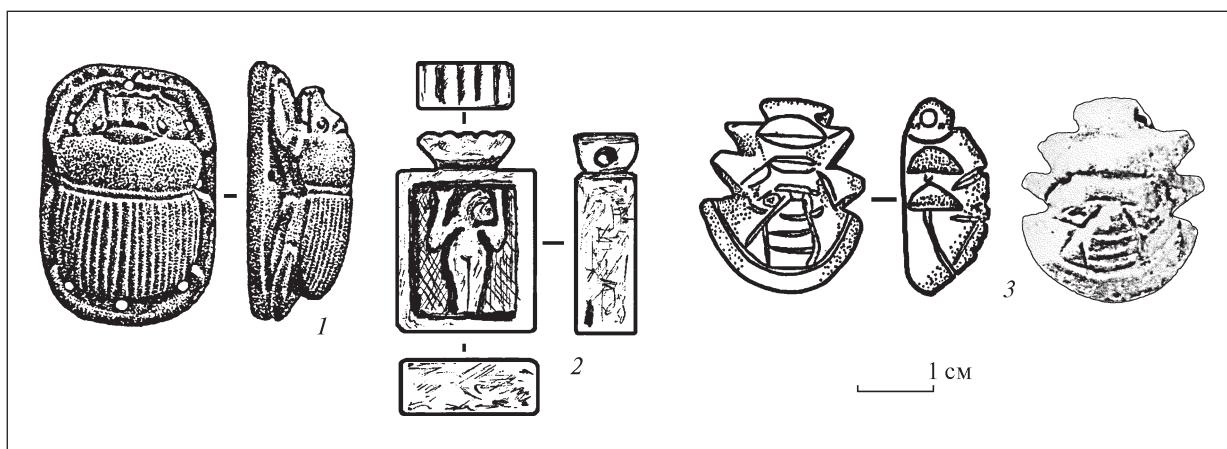

Рис. 6. Зразки «фаянсовых» амулетів єгипетського типу зі Скіфії: 1 — с. Гюнівка, поховання 21/2; 2 — с. Гюнівка, курган 14; 3 — с. Володимирівка, поховання 4/1

йшла також на виготовлення мінерального барвника. Така фарба зникла з набору малярів десь приблизно між II—VII ст. (Лурье 1940, с. 220, рис. 107; 108; Matson 1955; Безбородов 1956, с. 19; Лукас 1958, с. 520—521).

На північних берегах Чорного моря «єгипетська синь» як фарба з'явилася в пізньотрипільський час. Нею був забарвлений череп в одному з поховань Першого Усатівського могильника (Островерхов 1997, с. 71). Фаянси, близькі за складом до фрити, трапляються в катакомбній і зрубній культурах Донбасу, і дослідники не виключають тут місцевого виробництва «фаянсовых» прикрас в епоху бронзи. Фритою репрезентоване намисто із Суботівського скарбу (Островерхов 2004). Використання цього штучного матеріалу населенням краю суттєво зросло в античний час, особливо за пізнього еллінізму та в перші століття нової ери. Митці продовжували широко використовувати «єгипетську синь» як фарбу (Кононов 1962). Знахідки шматочків «єгипетської сині» в деяких античних містах Північного Причорномор'я можуть свідчити про місцеве її виробництво (Островерхов 1987).

К. с. а. дозволив встановити барвники, використані у виробництві проаналізованих зразків. Більшість їх забарвлена в бірюзовий колір за допомогою з'єднань міді та бронзи. В деяких випадках мідь супроводжується кобальтом. Таке поєдання металів надає масі блакитного кольору, а зелений отримували, застосовуючи складний барвник типу Cu (Sb + Pb + Sn). Використання натуральної соди й складних барвників на мідно-стибієво-свинцевій основі свідчить про тісні зв'язки майстрів «фаянсової» справи античного часу з середземномор-

ською школою склярства (Дзиговский, Островерхов 2000, с. 93).

Прийоми й способи формування «фаянсової» маси

Обробка такого непластичного матеріалу як розмелений кварц провадилася різними способами. Технологія виготовлення бісеру, округлого намиста й циліндричних пронизок досить проста. З шихти, розведеної на розчині натуральної соди (натру), соди з попелу солончакових рослин типу солесосу чи звичайної солі, на нитці органічного походження формували «ковбаску». Після просушування на сонці її розрізали на бісеринки та випалювали їх у печі (Лукас 1958, с. 254—256, 282 сл.; Noble 1969, р. 436; Галибин 1983, с. 224; Столярова 2000; 2001; 2002).

Як свідчать матеріали розкопок із різних центрів Єгипту, для виробництва «фаянсової» пластики протягом багатьох століть використовували керамічні форми. При розкопках «шару скарабеїв» у Навкратісі знайдено 678 різних форм, в яких відтискували скарабеїв, фігури Беса, левів тощо. Formи однобічні, в деяких зверху є жолобок, в який вкладали шматок дроту чи тростяної або солом'яної трубочки. У форму вдавлювали шматок «фаянсової» маси, відрізали надлишки, наносили знаки на нижню частину, виймали виріб, доопрацьовували, просушували, а потім випалювали. Після випалу дротину виймали або ж вона вигорала і у виробі лишався наскрізний отвір (Лукас 1958, с. 96—98, 258—260). У колекції Державного Ермітажу зберігається форма для виготовлення «ока» (рис. 8, 2), яка, на думку

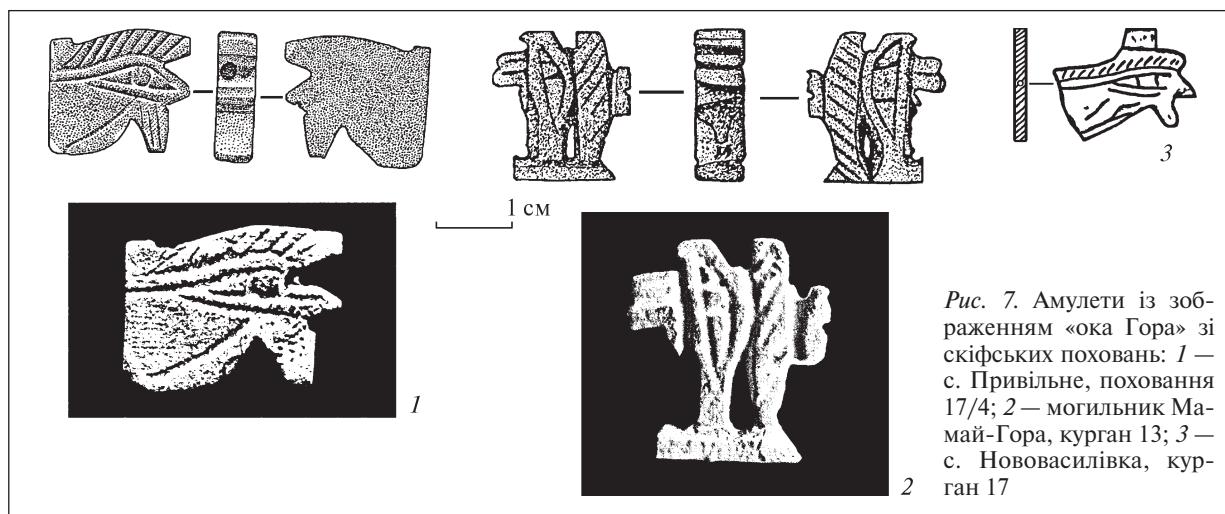

Рис. 7. Амулети із зображенням «ока Гора» зі скіфських поховань: 1 — с. Привільне, поховання 17/4; 2 — могильник Мамай-Гора, курган 13; 3 — с. Нововасилівка, курган 17

І.М. Лур’є, відноситься до часу Нового царства (Лурье 1940, с. 220, рис. 107).

Хоча основні матеріали, пов’язані з виробництвом «фаянсовых» прикрас, походять з долини Нілу, проте є знахідки, що засвідчують, починаючи від архаїчного часу, виробництво їх у різних центрах Середземномор’я: на Родосі (Webb 1978, р. 5, 9; Boardman 1980, р. 143—144), в Мілеті (Peters, Driesch 1991), Фінікії, Іспанії та Апеннінському півострові (Алексеєва 1975, с. 25; Gordon 1996, р. 132—137, 183—184; James 2003, р. 252—258).

З огляду на високий рівень розвитку технічно складних ремесел, їх «синкретичний» характер, відносно нескладну технологію виробництва звичайних і склоподібних фаянсів, а також наявність сировини (Островерхов 1979), ми не виключаємо, що в деяких центрах на північних берегах Чорного моря могло виникнути власне виробництво найпростіших типів «фаянсовых» прикрас. У Нижньому Побужжі від архаїчного часу було налагоджено виробництво скляного намиста найпростіших типів: округлого, біконічного, з «вічками» тощо (Островерхов 1993). Про продовження цієї традиції в класичний та елліністичний час свідчать знахідки керамічних і кам’яних форм. В Ольвії знайдено двостулкові форми, виготовлені з уламків амфорних ручок. У подібних формах могли одночасно виготовляти від 5 до 12 скляних (тип 90) чи «фаянсовых» (тип 11) біконічних намистин. Після їх формування пробивали отвір, далі намистини виймали з форми, просушували й випалювали в печі. В класичний та елліністичний час у Північному Причорномор’ї на було широкого попиту «фаянсово» та скляне рубчасте намисто різних форм і розмірів. Про виробництво скляного намиста цього типу в

Ольвії свідчить знахідка бракованого екземпляра. Складається враження, що в цей час саме Ольвія була одним із головних центрів виробництва подібного намиста (Островерхов 1993, с. 27—28). Значно більше даних про виробництво «фаянсовых» прикрас в античних містах Північного Понту датується першими століттями нової ери, але то вже інша тема.

Семантика

Матеріали та речі, що побутували в традиційних і ранньокласових суспільствах, несуть у собі прикмети світогляду людей, котрі їх створили. В таких культурах матеріальні речі є засобом збереження й передачі інформації, в якій виокремлюють утилітарний, знаковий, міфологічний, естетичний та інші аспекти. Тільки сукупність цих властивостей, поліфункціональна природа побутових речей, що відповідають практичним і символічним вимогам, роблять їх власне чинником людської культури (Байбурин 1989; Топорков 1989). Культова функція фаянсовых артефактів простежується на рівні матеріалу, призначення, форми та кольору.

Однією з характерних рис традиційного світогляду була «всесакральність». У таких колективах «суттєвим, реальним є лише те, що сакралізоване, а сакралізованим є лише те, що є частиною космосу, виводиться з нього, причетне до нього. Тільки в сакралізованому світі відомі правила його організації, що відносяться до структури простору й часу. Поза нею — хаос, царина випадковостей» (Топоров 1973, с. 114). У системі духовно-релігійного світосприйняття носіїв традиційних культур особливе місце посідали вірування, в яких спліталися в тісний вузол різні психічні явища, марновірство, віра в по-

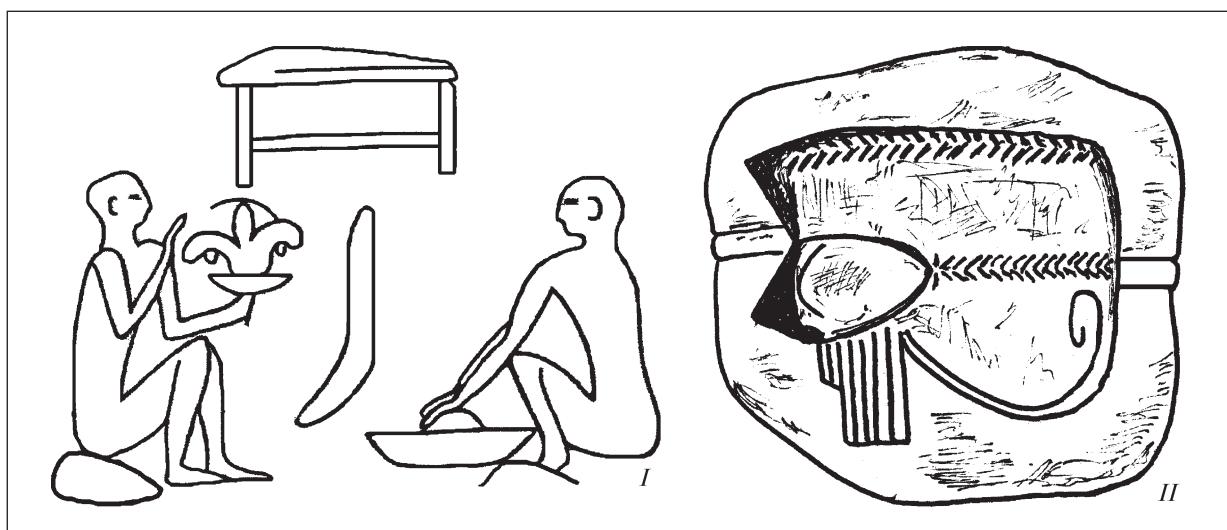

Рис. 8. Давньоєгипетські пам'ятки: 1 — рельєф часу XVIII династії із зображенням ремісників, які готують фриту й вироби з неї; 2 — форма часу Нового царства для виготовлення «ока Гора» (за І.М. Лур'є)

тойбічні сили та ін., які можуть допомогти чи, навпаки, зашкодити людині (Зубарь, Мещеряков 1983, с. 96; Русєєва 1992, с. 161).

Серед найважливіших властивостей, які фіксувала людина вже на ранніх етапах суспільного розвитку, були матеріал і форма речі. Співвідношення в системах «знак-матеріал» і «знак-річ» складалися не випадково, а надання якомусь матеріалу й речі символічних властивостей обумовлювалося багатьма причинами світоглядного та виробничого характеру. Тож артефакти несуть прикмети світогляду людей, які їх створили (Антонова 1984, с. 3; 1999).

У традиційних суспільствах виникнення будь-якого ремесла чи матеріалу сприймається як надане ззовні міфічною, напівреальною істотою (культурним героєм, царем), колективним героєм — реальним чи казковим етносом, кланом тощо. Особливо чітко це простежується стосовно ремесел, які спеціалізувалися на виготовленні артефактів сакральної спрямованості — металургії, гончарства, склярства, «фаянсового» виробництва тощо (Іванов, Топоров 1974, с. 87; Островерхов 2006а). За вже цитованим уривком Теофраста, «штучний кюанос» винайшов один із перших єгипетських фараонів. Таким чином, давній «фаянс», як і скло, відноситься до матеріалів з яскравими сакральними властивостями (Дзиговский, Островерхов 2000).

У скіфських комплексах «фаянси» репрезентовані лише намистом та амулетами специфічних форм. У давнину намисто мало переважно апотропейче (гр. *ἀποτρόπαιος* — той, хто захищає) призначення, його роль як при-

краси (носія естетичної функції) вторинна. «Вторинність» не означає, що естетичні уподобання були поза увагою людей, але вони були підпорядковані головній меті — лікувати й оберігати, і «що наївнішою була людина, то сильнішою була віра в його силу, тобто історична форма свідомості визначала оцінку деяких речей та явищ. І мешканці островів Тихого океану, і мисливці Сибіру та Аляски, австралійці, навіть інки та ацтеки дивилися на світ однаково» (Щапова 1998, с. 160). Рудименти подібних вірувань збереглися досі в деяких народів.

В архайчних традиціях велику роль мали зооморфні символи. Вони були одним із варіантів міфологічного коду, а семантичний зв'язок тієї чи іншої тварини з певними елементами космічної моделі міг бути таким тісним, що зооморфні мотиви зберігали своє значення навіть незалежно від їхнього місця в просторі, тієї чи іншої образотворчої композиції (Топоров 1982, с. 93). Тож не випадковим є зображення оленя на вставці в перстень з кургану біля с. Новосілівка (рис. 4, 3). У міфології багатьох народів олень був символом довголіття й іновлення природи. Звірі мали дар пророцтва, були помічниками богів і героїв (Рыбаков 1981, с. 56—59; Даркевич 1988, с. 109—110). В іранських народів був розповсюджений образ «сонячного оленя» та «олена золоті роги», який мав чудесні властивості (Акишев 1984, с. 39 сл.). Образ оленя в контексті поховального обряду — це символ чистоти й відродження покійника. Поняття про «святого, чистого від гріха» (*vahu-, arta-*) — базові в авестійських уявленнях про долю людини після смерті (Ялен-

ко 2006, с. 412). «*Saka*», на думку деяких вчених, у низці іранських мов означає «олень», є ендоетнонімом саків, скіфів і сарматів, зображення цієї тварини було символом скіфів царських (Абаев 1949, с. 37, 49, 179 сл.; Zgusta 1955, S. 202, 205, 436).

Цікавим феноменом є розповсюдження в античних і варварських пам'ятках Північного Причорномор'я скарабей — амулетів, походження яких пов'язують з Єгиптом. Скарабей священий (гр. *Σκαραβως*; лат. *Scarabaeus sacer*) у зоології означає рід жуків, самки яких відкладають яйця в кульки з гною. Давньоєгипетська назва комахи *hpr* — Хепрі — означає «бути, існувати». В Єгипті це було найдавніше солярне й хтонічне божество, що мало самостійні функції. Вважалося, що жук повторює шлях сонця: як сонце мандрує по небу, випромінюючи світло й тепло, створюючи умови для відродження життя у Всесвіті, так і скарабей котить свою кульку гною з яйцями зі сходу на захід, доки зародки визріють і вилупляться. Єгиптяни ототожнювали скарабея з тайною створенням світила, зображували бога Хепрі — творця світу й людини — з головою скарабея. Амулети з зображенням жука мали супроводжувати небіжчика в потойбічному світі, про що свідчать розділи 7 і 90 «Книги померлих». Ця комаха відігравала надзвичайно важливу роль у релігії та міфології давнього Єгипту, була втіленням життя й самовідродження (Коростовцев 1976, с. 24).

Із долини Нілу такі амулети розповсюдилися по всьому світу. Особливо вони були характерні для античної доби. В цей час скарабей побутували в Середземномор'ї, на Близькому, Середньому та Далекому Сході (Литвинский, Седов 1984, с. 61). У Східній Європі «фаянсові» скарабеї з'явилися в катакомбний час (Островерхов 2004, с. 319–322), але стали популярними теж в античну добу. В Нижньому Побужжі та на Боспорі скарабеї навкрайтського типу з'явилися в архаїчний час, але найбільшого розповсюдження набули в римський період (Алексеева 1975, с. 40, 48).

Не менш показові є антропоморфні амулети. Вони не тільки використовувалися як обереги й талісмани, а були й шаманськими атрибутами (Антонова 1999, с. 23). Вже згадувалася підвіска з поховання 14/1 біля Гюнівки з зображенням оголеної людини з піднятими додороги руками (рис. 6, 2). З огляду на багатозначність давньоєгипетського релігійного мистецтва, можливі два варіанти інтерпретації фігури. Це може бути зображення бога Шу, який підні-

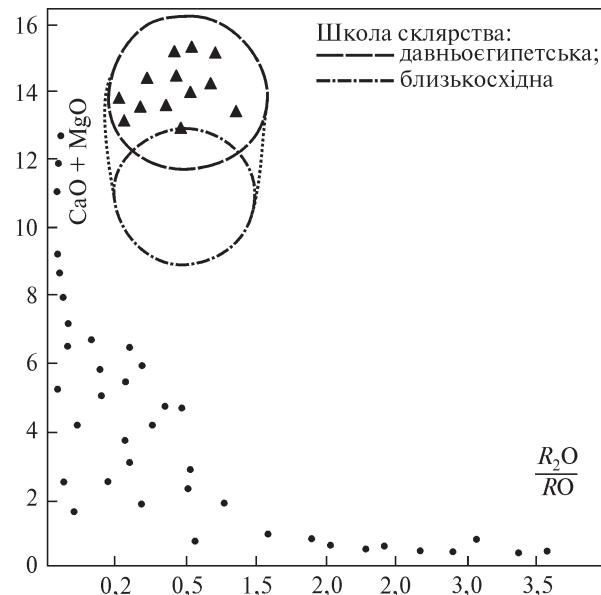

Рис. 9. Кількісно-якісна характеристика причорноморських «фаянсів» доримського часу

має богиню Нут, розділяючи землю та небо⁹. В позі оранти в храмовому мистецтві трактували й Нут (рис. 10). Прикладом може бути зображення богині на плафоні храму в Дендері (Померанцева 1985, с. 61–63). Звернемо увагу й на квітку лотоса, що увінчує плакетку. Це один із давніх архетипів, зокрема й у єгипетській символіці. Античні автори описали три різновиди єгипетського лотоса — рожевий, білий і блакитний. Кожен з них вирізняється сакральним смислом і використанням у ритуальних цілях. У нашому випадку маємо справу з блакитним лотосом, який був пов'язаний зі складним світом релігійної символіки, особливо з культом сонячного бога Ра та заупокійними культурами (там само, с. 72–78). Та як би ми трактували персонаж і деталі плакетки із Гюнівки, безпіречно, маємо справу зі спробою відтворення міфи космогонічного характеру, який був зрозумілий скіфам (пор.: Бессонова 1983; Раевский 1977; 1985).

Показові й знахідки в скіфських та античних могилах (в основному дитячих і жіночих)

⁹ Шу — божество повітря, брат і чоловік Тефнут — вважався сином Ра. При створенні світу Шу підняв небо, Нут, від землі, Геба, та надалі підтримував його руками. Коли Ра після царювання сів на спину небесної корови, Шу підтримав її руками. Таким чином, Шу — бог повітряного простору, освітленого сонцем. На стінах саркофагів Нового царства часто зображували Шу в момент, коли він роз'єднує Нут і Геба. Пізні міфи оповідають про царювання Шу на землі та в підземному царстві разом з Тефнут (Коростовцев 1976; Померанцева 1985, с. 46 сл.).

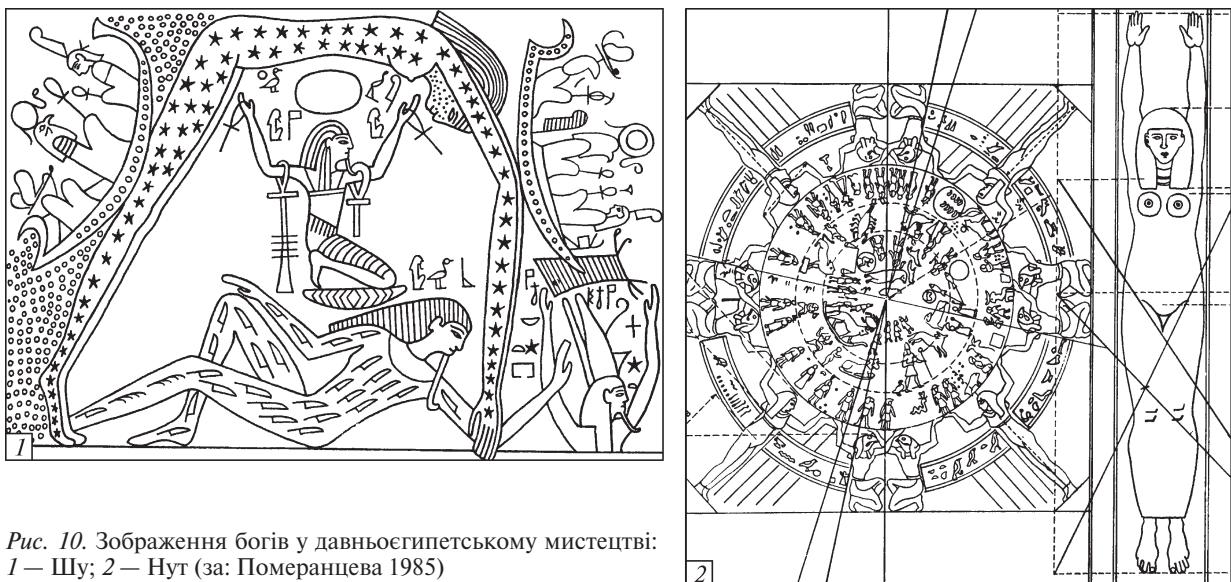

Рис. 10. Зображення богів у давньоєгипетському мистецтві:
1 — Шу; 2 — Нут (за: Померанцева 1985)

амuletів у вигляді постаті чи голови Беса (давньоєгипет. *bs'*, лат. *Beza*) — охоронця юного Гора, захисника домашнього вогнища та сімейного благополуччя. Цього божка представляли у вигляді кривоногого карлика з широким некрасивим бородатим обличчям, перекошеним гримасою. На голові зазвичай тіара з пір'я та листя. За даними К.М. Алексеєвої, зображення Беса посідають у містах Північного Понту друге місце після скарабеїв, а більшість їх знайдена в комплексах I—II ст. (Алексеєва 1975, с. 38—39). Але цей образ з'явився тут ще в епоху грецької колонізації (рис. 5, 13) і зауважав певної еволюції. Головка Беса зі скіфського кургану біля с. Володимиривка (рис. 6, 3) в еволюційному ряду займає проміжне місце.

Популярність образу Беса серед давньо-грецького та варварського населення Північного Причорномор'я пояснюється не тільки греко-єгипетським релігійним симбіозом, який розпочався досить рано, але й тим, що карлики, подібні до давньоєгипетських, були популярні в міфах багатьох давніх народів, зокрема й греків (Шмідт 1931, с. 33—34; Русєєва 1992, с. 148—149). Їм приписували багато позитивних і негативних якостей (Левінтон 1992).

Особливо цікавий факт появи в Скіфії амулетів з «оком Гора» (рис. 6). Око Гора, Ра (Уаджет) — давньоєгипетський символ, ліве соколине око Гора, вибите в сутичці з Сетом. Праве

око Гора символізувало Сонце, ліве — Місяць. Зображення ока, вилікуваного Тотом, стало дієвим амулетом, який втілював різні аспекти божественної світобудови від царської влади до родючості. В пізніші часи Уаджет вважали особливим божеством жіночої статі. Єгипетською *irt* означає «око», а діеслово «*wdz*» має значення «захищати». Таким чином, загальний зміст знака «око, що охороняє» (Pinch 2002, р. 131—132).

Є різні погляди з приводу призначення амулетів єгипетських зразків в інших культурних середовищах. Б.Б. Піотровський і В.Б. Виноградов вважали, що, потрапивши в інше культурне середовище, вони втрачали свій початковий зміст і набували значення апотропеїв. На думку М.О. Коростовцева та М.М. Кобилиної, Чорноморське узбережжя було складовою античного світу, де були дуже популярні релігійні погляди єгиптян, як і їхні культові речі. Подібні амулети в контексті похованального обряду мали полісемантичне значення (Піотровский 1958; Виноградов 1968 с. 39; Коровина 1972, с. 111; Кобилина 1978; Корпусова 1983, с. 82). На нашу думку, найбільш вдалою є інтерпретація А.В. Едаковим знахідок у скіфських могилах. Як вважає дослідник, подібні амулети в контексті скіфського похованального обряду втілювали іншу, але не ворожу єгипетській релігію, космогонію та міфологію (Едаков 1990).

Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. — М.; Л., 1949. — Т. 1.

Акишев А.К. Искусство и мифология саков. — Алма-Ата, 1984.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1975. — Т. I (САИ. — Вып. Г1-12).

- Андрюх С.И.* Могильник Мамай-Гора. — Запорожье, 2001. — Кн. 2.
- Антонова Е.В.* Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. — М., 1984.
- Антонова Е.В.* Место умерших в жизни живых и погребальный инвентарь: археологические факты и исторические свидетельства (Месопотамия) // Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений. — М., 1999. — С. 19—30.
- Байбурик А.К.* Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. — М., 1989. — С. 65—79.
- Бахтадзе Р.А.* Некоторые вопросы технологии древнего стекла // Реставрация, консервация, технология музейных экспонатов. — Тбилиси, 1980. — Т. 2. — С. 67—69.
- Безбородов М.А.* Стеклоделие в Древней Руси. — Минск, 1956.
- Безбородов М.А.* Химия и технология древних и средневековых стекол. — Минск, 1969.
- Бессонова С.С.* Религиозные представления скифов. — К., 1983.
- Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е.* Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля // ССПК. — 2007. — XIV. — С. 51—92.
- Большаков А.О., Ильина Ю.И.* Египетские скарабеи с острова Березань // ВДИ. — 1988. — № 3. — С. 50—59.
- Буйских С.Б., Островерхов А.С.* Навкратийский скарабей из античного святилища на Бейкүшском мысу // Чобручинский археологический комплекс и вопросы взаимодействия античной и варварской культур. — Тирасполь, 1997. — С. 51—57.
- Ваганов П.А.* Физики дописывают историю. — Ленинград, 1984.
- Виноградов В.Б.* Место египетских амулетов в религиозно-магической символике // Археолого-этнографический сборник. — Грозный, 1968. — С. 37—40.
- Галибин В.А.* Спектральный анализ находок из Сумбарских могильников // Хлопин И.Н. Юго-Западная Туркмания в эпоху поздней бронзы. — Л., 1983. — С. 224—234.
- Галибин В.А.* Состав стекла как археологический источник. — СПб., 2001.
- Гиоргадзе Г.Г.* Производство и применение железа в Центральной Анатолии по данным хеттских клинописных текстов // Древний Восток. Этнокультурные связи. — 1988. — LXXX. — С. 238—262.
- Гребенников Ю.С.* Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX—III вв. до н. э.). — Николаев, 2008.
- Гуревич А.Я.* Категории средневековой культуры. — М., 1972.
- Даркевич В.П.* Народная культура средневековья. — М., 1988.
- Дзиговский А.Н., Островерхов А.С.* Стеклянная посуда как историческое явление в памятниках скифо-сарматского времени. — Одесса, 2000.
- Эдаков А.В.* К вопросу о культурных связях Египта со Скифией // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов-на-Дону, 1990. — С. 7—8.
- Есаян С.А., Погребова М.Н.* Скифские памятники Закавказья. — М., 1985.
- Зубарь В.М., Мещеряков В.Ф.* Некоторые данные о верованиях населения Херсонеса // Население и культура Крыма в первые века н. э. — К., 1983. — С. 96—114.
- Иванов Вяч. Вс., Топоров В.Н.* Проблема функций кузнецов в свете семиотической типологии культур // Мат-лы Всесоюз. симпозиума по вторичным моделирующим системам. — Тарту, 1974. — Т. 1 (5). — С. 87—91.
- Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И.* Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 31—63.
- Качалов Н.Н.* Стекло. — М., 1959.
- Кобылина М.М.* Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первые века н. э. — М., 1978.
- Ковпаненко Г.Т.* Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981.
- Кононов В.Н.* К вопросу о технике боспорской живописи // Археология и история Боспора. — Симферополь, 1962. — С. 279—280.
- Коровина А.К.* Фаянсовые подвески из некрополей Тирамбы и Фанагории // ВДИ. — 1972. — № 1. — С. 108—112.
- Коростовцев М.А.* Религия Древнего Египта. — М., 1976.
- Корпусова В.Н.* Некрополь Золотое. — К., 1983.
- Кунина Н.З.* Стекло и цветной камень в античности // ВДИ. — 2001. — № 2. — С. 152—164.
- Ланцетти А.Г., Нестеренко М.Л.* Изготовление художественного стекла. — М., 1987.
- Левина Э.А., Островерхов А.С.* Античные фаянсы в собрании Одесского археологического музея // Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья. — К., 1989. — С. 109—118.
- Левинтон Г.А.* Карлики // Мифы народов мира. — 1992. — Т. 1. — С. 623—624.
- Литвинский Б.А., Седов А.В.* Культы и ритуалы Кушанской Бактрии. — М., 1984.

- Лукас А.* Материалы и ремесленное производство Древнего Египта. — М., 1958.
- Лурье И.М.* История техники Древнего Египта // Очерки по истории техники Древнего Востока. — М.; Л., 1940. — С. 200—250.
- Махно Є.В., Братченко С.Н.* Пастове намисто з катакомбного поховання на Кампанійському могильнику // Археологія. — 1977. — **24**. — С. 53—60.
- Островерхов А.С.* К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов // ВДИ. — 1979. — № 3. — С. 115—126.
- Островерхов А.С.* Фаянсовые и стеклянные бусы в Скифии и Сарматии // ВДИ. — 1985. — № 3. — С. 92—109.
- Островерхов А.С.* «Єгипетська синь» із Ольвії // Знання та праця. — 1987. — № 9. — С. 16—17.
- Островерхов А.С.* Стекло и фаянс как источник для изучения экономических связей и идеологических воззрений скифов V—II вв. до н. э. // Киммерийцы и скифы. — Кировоград, 1987а. — С. 37—40.
- Островерхов А.С.* Фаянс и стекло лесостепной Скифии: архаика // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. — Полтава, 1990. — С. 128—132.
- Островерхов А.С.* Технология античного стеклоделия: архаика (по археологическим материалам Северного Причерноморья). — К., 1993.
- Островерхов А.С.* Найдавніше археологічне скло у Східній Європі // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 70—81.
- Островерхов А.С.* Стародавні «фаянси» як історичне явище у пам'ятках епохи бронзи — початку заліза на території Східної Європи (ІІІ — перша половина І тис. до н. е.) // ДСПК. — 2004. — **XI**. — С. 317—344.
- Островерхов А.С.* Античная стеклянная глиптика на юге Восточной Европы (VI—II вв. до н. э.) // ВДИ. — 2006. — № 2. — С. 131—154.
- Островерхов А.С.* Парадигмы древнего стекла (Очерк дискурсивной семиотики) // ССИА. — 2006а. — Т. 3. — С. 409—468.
- Пиотровский Б.Б.* Древнеегипетские предметы, найденные на территории Советского Союза // СА. — 1958. — № 1. — С. 22—28.
- Пиотровский Б.Б., Иессен А.А.* Моздокский могильник. — Ленинград, 1940.
- Полин С.В., Кубышев А.И.* Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-Западном Приазовье). — К., 1997.
- Померанцева.* Эстетические основы искусства Древнего Египта. — М., 1985.
- Раевский Д.С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен. — М., 1977.
- Раевский Д.С.* Модель мира скифской культуры. — М., 1985.
- Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. — М., 1981.
- Русляева А.С.* Религия и культуры античной Ольвии. — К., 1992.
- Русляева А.С.* Религия понтийских эллинов в античную эпоху. — К., 2005.
- Столярова Е.К.* Сырьевые материалы и происхождение бус эпохи бронзы западной части Евразийских степей // Сезонный экономический цикл населения Северо-Западного Прикаспия в бронзовом веке. — М., 2000. — С. 55—63 (Тр. ГИМ. — **120**).
- Столярова Е.К.* Стеклянные бусы из могильника Му-Шарет-1 // Могильники Му-Шарет в Калмыкии: комплексное исследование. — М.; Элиста, 2001. — С. 84—89.
- Столярова Е.К.* Стеклянные и фаянсовые бусы южнорусских степей III — начала II тыс. до н. э.: материалы и интерпретация // Могильник Островной. Итоги комплексного исследования памятников археологии Северо-Западного Прикаспия. — М.; Элиста, 2002. — С. 61—63.
- Топорков А.Л.* Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры // Свод этнографических понятий и терминов. Этнографическое изучение знаковых средств культуры. — Л., 1989. — С. 89—101.
- Топоров В.Н.* О космологических источниках раннеисторических описаний // Уч. записки Тартус. гос. ун-та. Труды по знаковым системам. — 1973. — **308**. — С. 102—120.
- Топоров В.Н.* Первобытные представления о мире (общий взгляд) // Очерки истории естественнонаучных знаний в древности. — М., 1982. — С. 87—101.
- Тураев Б.А.* Скарабеи с острова Березани // ИАК. — 1911. — **40**. — С. 118—120.
- Фліттнер Н.* Стекольно-керамические мастерские Тель-Амарны // Ежегодник Российского ин-та искусств. — Пг., 1922. — **1**. — С. 137—164.
- Ходжаси С.И.* Царские скарабеи, скарабеоиды и печати I тыс. до н. э. из собрания ГМИИ им. А.С. Пушкина и Государственного Эрмитажа // ВДИ. — 1978. — № 3. — С. 60—65.
- Циркин Ю.Б.* Карфаген и его культура. — М., 1980.
- Шмидт Р.В.* Металлургическое производство в мифе и религии античной Греции // ИГАИМК. — 1931. — **IX**. — Вып. 8—10.
- Шмидт Р.В.* Очерки по истории горного дела и металлообрабатывающем производстве в античной Греции // ИГАИМК. — 1935. — **108**. — С. 222—392.

- Шапова Ю.Л.* История стеклоделия в древности и средневековье (по материалам долины Нила, Ближнего Востока, Средиземноморья и Европы). Автореф. дисс. ... докт. истор. наук. — М., 1982.
- Шапова Ю.Л.* Об эволюции в стеклоделии древнейших эпох // Естественные науки и археология в изучении древних производств. — М., 1982а. — С. 81—91.
- Шапова Ю.Л.* Очерки истории древнего стеклоделия (по материалам долины Нила, Ближнего Востока и Европы). — М., 1983.
- Шапова Ю.Л.* Византийское стекло. Очерки истории. — М., 1998.
- Шапова Ю.Л.* Введение в вещеведение. Естественно-научный подход к изучению древних вещей. Учебное пособие. — М., 2000.
- Яйленко В.П.* Посвятительные граффити Пантикопея и округи // ДБ. — 2006. — 9. — С. 410—430.
- Яковенко Э.В.* Рядовые скифские погребения в курганах Восточного Крыма // Древности Восточного Крыма. — К., 1970. — С. 113—179.
- Akten des Internationalen Perlensymposium in Mannheim von 11 bis 14. November.* — Bonn, 1994.
- Barag D.* The Origin of Glass // IX Congres International du Verre. Communications artistique et historique. — Paris, 1972. — P. 183—190.
- Biek L., Bayley J.* Glass and other vitreous Materials // World Archaeology. — 1979. — Vol. 11. — № 1. — P. 4—7.
- Bimms C., Klem M., Mott H.* An Experiment in Egyptian Blue Glaze // JACS. — 1932. — 15. — P. 231—272.
- Boardman J.* The Greeks Overseas. — London, 1980.
- Bray W., Trump D.A.* A Dictionary of archaeology. — London, 1970.
- Deroy L.* Linguistique et histoire du verre antique // Ann. du 8e Congres de l'CAIHV. — Liège, 1981. — P. 83—88.
- Foster Gf.K.P.* Aegean faience of the Bronze Age. — New-Haven, 1979.
- Frank S.* Glass and Archaeology. — London, 1982.
- Glass Trade Bead Conference.* Research Records. — N. Y., 1983. — 16.
- Gordon A.F.* Egyptian and Egyptianising Scarabs. — London, 1996.
- James P.* Naukratis Revisited // Huperboreus: Studia Classica. — 2003. — 9. — № 2. — P. 235—264.
- Kerell H.Mc.* On the Origin of the British faience beads and some aspects of the Wessex-Mycenae relations // PPS. — 1972. — XXXVIII. — P. 286—301.
- Marshall J.* Mohenjo-Daro and Indus civilisation. — London, 1931.
- Matson F.R.* Ceramic archaeology // BACS. — 1955. — 34. — P. 33—44.
- Matthieu M.* Some scarabs from the south of Russia // Ancient Egypt and the East. — London, 1926. — P. 65—70.
- Noble J.V.* The Technique of egyptian Faience // AJA. — 1969. — № 4. — P. 435—439.
- Peters J., Driesch A.* Siedlungsabfall versus Opferreste: Essgewohnheiten im archaischen Milet // Ist. Mit. — 1991. — 41. — S. 117—125.
- Petrie W.M.F.* Naukratis. — London, 1886. — Vol. 1; 1888. — Vol. 2.
- Petrie W.M.F.* Art and Crafts of Ancient Egypt: Cambrige University. — London, 1923.
- Pinch G.* Handbook of Egyptian Mythology. — London, 2002. — Bd. 1.
- Schuler F.* Ancient Glassmaking: Methodology for Attaking the Assyrian Glassmaking Texts // Advances in Glass Technology. — Part 2. Historical Papers. — N. Y., 1963. — P. 356—390.
- Spaer M.* Ancient Glass in the Israel Museum. Beads and Other Small Objects. — Jerusalem, 2001.
- Stone J.F.S., Tomas L.* The Use and Distribution of faience in ancient East and prehistoric Europe // PPS. — 1956. — 22. — P. 37—85.
- Touraieff B.* Objets égyptiens et égyptisants trouvés dans la Russie méridionale // RA. — 1911. — XVIII. — P. 21.
- Turner W.E.S.* Studies in Ancient Glasses and Glassmaking Processes. Part V. Raw Materials and Melting Processes // JSGT. — 1956. — XL. — P. 277—300.
- Webb V.* Archaic Greek faience: miniature scend bottles and related objects from East Greece, 650—500 BC. — Warminster, 1978.
- Zgusta L.* Personennamen griechischer Städte der nordischen Schwarzmeerküste. — Praha, 1955.

Надійшла 28.03.2013

A.C. Островерхов

«ЕГИПЕТСКИЕ ФАЯНСЫ» В СКИФИИ И ИХ МЕСТО
В СИСТЕМЕ ПОДОБНЫХ ДРЕВНОСТЕЙ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ
(опыт комплексного анализа)

Дана комплексная характеристика «фаянсовых» украшений и амулетов, бытовавших в Скифии с конца VII по начало III вв. до н. э. Наибольшим количеством представлены бисер, округлые и рубчатые бусы. В архаическое время бытовали также «розетки». Спецификой группы V — начала III вв. до н. э. являются амулеты сугубо египетских типов — скарабеи, скарабеоиды, головки Бэса, «глаз Гора» и др. В античных городах Северного Понта подобные талисманы практически не встречаются. «Закрытые» скифские комплексы дают возможность датировать время бытования отдельных типов украшений, которые по материалам античных памятников и музейных собраний часто не имеют опорных точек для датировок.

Данные количественного спектрального анализа «фаянсовых» изделий из скифских комплексов и синхронных античных памятников позволяют утверждать, что в изучаемый период на северных берегах Черного моря доминировали «обыкновенные фаянсы», хотя известны «стекловидные фаянсы» и фритта (египетская синь). Часть изделий (амулеты египетских типов) завозилась из Египта и (или) Восточного Средиземноморья. Материалы свидетельствуют о довольно раннем возникновении в ряде античных городов Северного Понта, наряду с примитивным стеклоделием, собственного производства «фаянсовых» украшений универсальных типов (бисер, округлые и рубчатые бусы).

A.S. Ostroverkhov

«EGYPTIAN FAIENCES» IN SCYTHIA AND THEIR PLACE
IN SYSTEM OF SUCH ANTIQUITIES OF EASTERN EUROPE
(experience of complex analysis)

A comprehensive description of «faience» adornments and amulets used in Scythia since the end of the 7th till the beginning of the 3rd c. BC is presented. The most numerous are small beads, rounded and ribbed beads. «Rosettes» were also used in the Archaic period. Specific for the group dated from the 5th to the beginning of the 3rd c. BC are the amulets of strictly Egyptian types: scarabs, scaraboids, Bes' heads, «Gore's eyes», etc. Such talismans in fact are not found in north Pontic Ancient Greek cities. «Closed» Scythian assemblages allow dating the period of usage of certain adornments types which often do not have dating reference points when studied by the materials from Ancient Greek sites or by the museum collections.

The data of quantitative spectrum analysis of «faience» production from Scythian assemblages and synchronous Ancient Greek sites allow the author to state that in the period studied «ordinary faiences» dominated on the north coast of the Black Sea, though «glassy faiences» and frit (Egyptian blue) were also known. Some of products (amulets of Egyptian types) were imported from Egypt and (or) from Eastern Mediterranean. The materials evidence for quite early start, aside from the primitive glass production, of local production of «faience» adornments of universal types (small beads, rounded and ribbed beads) at a series of north Pontic Ancient Greek cities.

А.Л. Казаков, В.П. Коваленко, О.П. Моця,
А.В. Петраускас, Ю.М. Ситий, В.М. Скороход

ЛІТОПИСНИЙ «ШЛЯХ МОНОМАХА»: АРХЕОЛОГІЧНІ РЕАЛІЇ

У «Повчанні дітям» Володимир Мономах розповідає, як під час князювання в Чернігові (1078–1093) він понад 100 разів мчав на виклик батька великого київського князя Всеволода Ярославича до Києва «від заутрені до вечірні». Здійснена авторами археологічна розвідка дозволила конкретизувати можливі варіанти маршрутів князя по обох берегах Десни.

Ключ слов: Володимир Мономах, «Повчання дітям», шлях Чернігів–Київ, змінні коні, археологічна розвідка, городища.

Після битви на Нежатиній ниві 3 жовтня 1078 р., в якій загинув великий князь київський Ізяслав Ярославич, чернігівський князь Всеволод Ярославич зайняв велиkokнязівський престол, а його старший син Володимир, більше відомий як Мономах, — чернігівський стіл, який, згідно з «Заповітом» Ярослава Мудрого, вважали своїм сини Святослава Ярославича. Саме це й стало надалі чи не головною причиною тривалих і кривавих усобиць на Русі, що завершилися Першим з'їздом князів у Любечі.

Описуючи свій життєвий шлях у «Повчанні дітям», Володимир Мономах чи не найбільше уваги приділяє спогадам про 16-річне князювання на чернігівському столі (Поучение... 1969, с. 162–163). У пущах під столичним градом князь полюбляв полювати, чи не щороку вирушав він із Чернігова в походи то проти половців, то проти князів-суперників, котрі прагнули повернути відібрани в них батьківські володіння, чи поспішав до Києва на виклик батька, правою рукою і караючим мечем якого був. «А из Чернигова в Киев около ста раз ездил к отцу, за один день проезжая, до вечерни», — зазначав Мономах у «Повчанні» (там само, с. 160–161).

На той факт, що подолати верхи на коні впродовж світлового дня таку відстань можна було лише за умови, якщо вздовж усього шляху розміщувалися городки-застави, де князь і його охорона могли б регулярно міняти коней, звернув увагу ще Б. Рибаков і навіть зробив спробу визначити основні з-поміж них: «Один из них вел по правому берегу Десны через Гущино, Шестовицы на Моровск и Лутаву к Вышгороду, а другой, наиболее употребительный, — по кратчайшему расстоянию между Черниговом и Киевом по левому берегу Десны, где теперь пролегает шоссе... Путь этот начинался от Святой рощи ишел

через пункты с древними названиями — Скоренец, Олбин, Козелец (или мимо Остертского городца)» (Рыбаков 1949, с. 14). Щоправда, за подальшого обстеження території між Черніговом і Києвом з'ясувалося, що вздовж лівого берега згаданої річки («где теперь пролегает шоссе...») давньоруські пам'ятки на більшій частині території (аж до літописного Городця на Встрі) практично відсутні (крім кількох селищ), тоді як уздовж правого ще розвідками О. Попка була виявлена низка городищ доби Київської Русі (зокрема, декілька літописних міст), які розміщувалися практично в зоні видимості одне від одного (Попко 1971). Через це П. Толочко, аналізуючи згаданий шлях, писав лише про його правобережний варіант (Толочко 2008, с. 316–330).

На користь такого варіанту шляху побіжно свідчать і згадки в літописах різноманітних подій, що розгорталися саме на правому березі Десни. Так, 1139 р. великий київський князь Ярополк Володимирович, який йшов на Чернігів, заключив мир з бунтівним чернігівським князем Всеволодом Ольговичем у Моровську; 1155 р. Юрій Долгорукий прибув на «снем» з Ізяславом Давидовичем і Святославом Ольговичем у Лутаву; 1159 р. знову ж у Лутаві відбувся «снем» Ізяслава Давидовича, Святослава Ольговича, Олега та Ігоря Святославичів і Святослава Всеволодовича; 1176 р. саме Лутаву й Моровійськ «пожгоша» Олег Святославич (Ипатьевская летопись, стб. 302, 482, 498, 599). У той же час на лівому березі Десни згадується тільки Городець Остертський.

Відтак, восени 2008 р. експедиція Інституту археології НАН України та Інституту археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка¹ спробувала пе-

© А.Л. КАЗАКОВ, В.П. КОВАЛЕНКО,
О.П. МОЦЯ, А.В. ПЕТРАУСКАС,
Ю.М. СИТИЙ, В.М. СКОРОХОД, 2014

¹ Нині — Центр археології та стародавньої історії ім. Д.Я. Самоквасова Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка.

Рис. 1. Маршрут археологічної розвідки по «Шляху Мономаха» на правобережжі Десни

ревірити припущення Б. Рибакова що розпочала обстеження давньоруських пам'яток уздовж імовірної траси старого шляху з Чернігова до Києва (як відомо, сучасна «пряма» дорога Чернігів — Київ була прокладена лише наприкінці XVIII ст.). Обстеженню підлягали, насамперед, городища — найбільш вірогідні пункти зупинок князівського почу (рис. 1).

Шлях першого етапу розвідки розпочинався від князівського двору Володимира Мономаха в Чернігові та пролягав через села Киянка, Шчостовиця, Слабин, Козороги, Смолін (Чернігівський р-н), Моровськ, Карпилівка й Виповзів (Козелецький р-н). Розвідка не передбачала розкопок і зводилася до детальної фотофіксації, точної прив'язки місцезнаходження кожної пам'ятки за координатами N, E за допомогою GPS-приладу та виконання в окремих випадках кресленників.

Шлях Володимира Мономаха на Київ, як уже зазначалося, розпочинався з князівського

двору, що займав тоді північну ділянку Чернігівського дитинця. Тут у 1985—1986 рр. був досліджений двоповерховий храм-усипальниця, споруджений у 70—80-х рр. XI ст., який небезпідставно пов'язують з ім'ям цього князя. Далі він вів через Київську браму й територію «окольного града» та «передгороддя» до Любецької брами. Від неї дорога, огинаючи Холодні яри, повертала на південний захід і перетинала праву притоку Десни р. Білоус, уздовж якої, за свідченням літописів, відбувалася «вся життя» чернігівських князів, оминаючи розташоване неподалік від її гирла Гущинське городище IX—XIII ст. Саме тут, у лісах, на берегах Білоуса, здійснював мисливські подвиги Мономах, яскраво описані в його «Повчанні дітям». На думку Б. Рибакова, про це свідчить знайдений тут унікальний золотий медальйон-змійовик із зображенням архангела Михаїла (на лицьовому боці) та голови Медузи Горгони (на зворотньому) вагою в 200 г (Рыбаков 1949, с. 8; 1964, с. 19—20; Василенко 1977, с. 336; Бочаров 1984, с. 104).

Перетнувши Білоус, дорога прямувала до с. Киянка, сама назва якого незаперечно за свідчить його зв'язок з обслуговуванням шляху на Київ (рис. 1). За свідченнями П. Уварової, в північній частині цього села, на мисоподібному виступі правобережної тераси р. Білоус (на північ від гирла р. Киянка) було давньоруське городище. Але обстеження території села О. Шекуном не виявило тут будь-яких слідів фортифікаційних споруд, натомість зафіксовано кілька селищ IX—XIII ст., розміщених здебільшого на підвищеннях у заплаві (Уварова 1906; Шекун, Веремейчик 1988, с. 96).

На цьому маршруті першим знаходиться поселення Киянка 1 (XI—XIII ст.), теж відкрите О. Шекуном 1982 р. Воно розкинулося на порізаному яру правобережної корінної тераси Десни за 1,0 км на південь від одноіменного села та на схід від дороги Киянка—Шчостовиця, що повністю повторює напрямок старої київської дороги. Площа поселення понад 2,0 га, нині воно розорюється (рис. 2, 1).

Наступне селище — на північній околиці с. Шчостовиця в урочищі Селище (Рів) на краю високої надзаплавної тераси — імовірно, розміщувалося остроронь розглядуваного шляху, що проходив, вірогідно, дещо західніше, хоч стверджувати це однозначно складно. Поселення 1946 р. обстежила Я. Станкевич (Станкевич 1962, с. 14—15), 1982 р. — О. Шекун, який розкопав тут дві сільські садиби середини XIII ст. та з'ясував, що пам'ятка має значно

більші розміри ніж вважала попередниця та поширювалась і на протилежний бік яру — уроч. Рів II (Попко 1971, с. 135). На причину загибелі селища вказує виявлений в одному з жител кістяк жінки 25—27 років з вістрям татарської стріли між хребцями. 1926 р. тут від колись численної групи лишилося чотири кургани, які розкопав П. Смолічев (Станкевич 1962; Коваленко, Моця, Шекун 1985; Коваленко, Черненко 2001).

Наступним пунктом було городище IX—XIII ст. в центрі с. Шестовиця Чернігівського р-ну, повз яке київський шлях пролягав ще 30—40 років тому. Воно влаштоване на високому мисі берега Десни в уроч. Городище (Майдан) і за формою нагадує чотирикутник розмірами 150—160 × 270—300 м. Поверхня рівна, схили з боку краю тераси круті, місцями урвиsti. Територія пам'ятки зайнята приватними садибами. З напольного боку (з півночі та північного заходу) помітні рештки розораного й місцями знищеного повністю валу (заввишки на окремих ділянках до 3,0 м, ширина в підошві до 12 м) і рову (завширшки 8,0 м, глибина 1,5—2,0 м). Біля підніжжя протікає р. Десенка (старорічище Десни). Першу згадку про Шестовицьке городище фахівці схильні вбачати ще в привілеї на Чернігів зі Слабинським і Шестовицькими городищами, наданому в червні 1616 р. польською королівською канцелярією київському підкоморію С. Горностаю. Городище неодноразово згадується в літературі (Шафонский 1851; Константинович 1878, с. 184; Самоквасов 1873; 1908, с. 103—104; Уварова 1906, с. 91). Зокрема, архієпископ Філарет (Гумілевський) у п'ятій книзі «Історико-статистического описания Черниговской епархии» відзначав, що «*доселе заметен здесь, на возвышенной площадке вал, с южной стороны упирающийся подошвою в речку Десенку и с самыми страшными обрывами, по которым трудно не только съехать, но и сойти пешему. Место это называется городищем и городком. Вход в крепость был с трех сторон...*» (Філарет 1874, с. 86).

У ХХ ст. городище обстежували Я. Станкевич (1946 р.), В. Богусевич, О. Попко, І. Ляпушкін (усі 1947 р.), Д. Бліфельд (1956 р.), М. Кучера та О. Сухобоков (1974 р.), В. Коваленко (2003 р.) (див.: Моця, Коваленко, Ситий 2005, с. 234). За спостереженнями О. Попка, ще в середині ХХ ст. простежувалися рештки внутрішніх валу (мав тоді висоту 1,5—2,0 м) і рову (завглибшки до 1,5 м), які розділяли його на дві приблизно рівні частини (нині їх сліди не фіксуються). В

культурному шарі (до 1,25 м) зафіковано незначну кількість ліпної ранньослов'янської кераміку другої—третьої чверті I тис., гончарну IX—XIII та XVII—XIX ст., уламки пірофілітових жорен, вироби з металу, скляні намистини й фрагменти браслетів. Із заходу до валу прилягало відкрите селище, що займало широку площину вздовж краю тераси.

Оминаючи невеликі ярочки та повороти тераси, шлях від нього прямував до уроч. Узвіз (кругий піщаний спуск з мису правобережної тераси Десни). Його практично неможливо було оминути: зі сходу, за вузьким видовженим мисом Коровель, йде низка деснянських стариць, із заходу — правий доплив Десни р. Жердова, що впадав неподалік стрілки мису в старицю Десни Коровель, відому ще за описом О. Шафонського: «*Коровель, вступное из Десны, длиною на версту, шириною на 80 сажень*» (Шафонский 1851, с. 235). Цією важко прохідною низиною дорога йшла кілька кілометрів до с. Слабин. Це була найважча ділянка шляху, що, вірогідно, й зумовило влаштування саме тут митниці вже з кінця IX ст. Відзначено, що вона продовжувала функціонувати навіть у другій чверті XI ст., коли життя на городищі Коровель на деякий час призупинилося після розгрому, заподіяного Мстиславом Володимировичем. Побіжно на користь цього свідчать і матеріали досліджених курганів у групі в уроч. Узвіз (група 4, за Д. Бліфельдом), де поховання XI ст. перекривали рештки наземних жител, що загинули в пожежі на зламі першої та другої чвертей XI ст. (Коваленко 2002, S. 247; Моця, Коваленко, Ситий 2005, с. 234).

Шлях, проминувши уроч. Узвіз, проходив повз (чи через) широковідоме городище в уроч. Коровель (150 × 80—100 м), що за 1,5 км на південний захід від села (рис. 2, 2). Городище й посад (700—1000 × 80—400 м), який прилягав до нього з півночі, займали вузький і довгий мис, що понад 1,0 км виступає в заплаву Десни, виходячи до оз. Коровель. Як показали новітні дослідження, шестовицький посад уже в X ст. мав стала вулично-садибну планувальну структуру з садибами, що відокремлювалися одна від одної вулицями та провулками. Біля підніжжя мису виявлено обширний поділ; навколо розміщувалися численні курганні групи. Пам'ятку досліджували П. Смолічев (1925 р.), Я. Станкевич (1946 р.), І. Ляпушкін (1947 р.), Д. Бліфельд (1947, 1957—1959 рр.), Ф. Андрощук (1991 р.), В. Коваленко та О. Моця (1976, 1982—1984, 1998—2012 рр.). Виявлено матеріали доби неоліту, бронзи, раннього залізно-

го віку, слов'янських культур і давньоруського періоду з суттєвим домінуванням артефактів кінця IX — початку XI ст.

Дорога від уроч. Узвіз проходила дещо північніше посаду, вздовж східного краю тераси. Загальна її ширина в середньому 1,65 м; колії, місцями розмиті чи розбиті, мають ширину 0,40—0,60 м при заглибленні в материк на 5,0—6,0 см. Перетнувши посад, дорога проходила через городищенські брами й виходила до південного в'їзду, що похило спускається до заплави, який до дослідженень 2010 р. автори помилково вважали пізнім (Коваленко, Луценко, Моця 2009; Коваленко, Моця, Сытый 2003, с. 56). Огинаючи з півдня городищенський мис, шлях через територію подолу звивався вздовж західного берега стариці Коровель на с. Слабин, практично повторюючи сучасну дорогу. Він проходив, вірогідно, по вимощеній деревом набережній, сліди якої виявлені в 2003—2004 рр., перетинаючи стариці р. Жердова по мостах (ями від опор зафіксовані 2005 р.).

На користь пролягання одного з відгалужень шляху на Київ через територію Шестовицького подолу побіжно свідчить і знайдена на III підвищенні досить потерта свинцева висла печатка Володимира Мономаха поганої збереженості з поясним зображенням св. Василія Кесарійського в святительських ризах з підняттям в жесті благословіння правою рукою та кодексом — у лівій, з благопобажальним написом давньоруською мовою в чотири чи п'ять рядків на реверсі (читається погано): «*Господи, помоги рабу своему Василию*». Діаметр молівдовула 24 × 25 мм; зверху та знизу є розриви по отвору каналу від шнурка. Колончасті написи по сторонах зображення святого на аверсі не простежуються. До нашої знахідки було відомо 29 екз. подібних молівдовулів від 19 пар матриць, з-поміж яких один знайдено 1990 р. в Чернігові, на території передгороддя. Тож наша знахідка тридцята. Найближчими до неї є № 99 та № 100 (за зведенням В. Яніна), знайдені, відповідно, в Києві та Білгороді (Янін 1970, с. 68—70, 187—189, 258—259, 291—292; Янін, Гайдуков 1998, с. 41, 125—126, 263—264, 322—323; Коваленко, Моця, Сытый 2003).

Після загибелі Шестовицького комплексу в середині XIII ст. життя тут не припинилося, як і в багатьох інших місцях регіону (що було зумовлено, насамперед, необхідністю функціонування шляху), а лише перемістилося до заплави, на південний захід від городища, де 1970 р. М. Попудренко та О. Шекун відкрили

поселення XIII—XIV ст. в уроч. Заплава, через яке, вірогідно, й пролягав тоді шлях.

За 29 км від Чернігова, нижче за течією Десни, по трасі шляху в с. Слабин маємо наступний укріплений пункт, розміщений на видимій відстані від попереднього. Городище розкинулося в південно-східній частині села, в уроч. Деканівщина, на високому мисі над р. Слабинь (рис. 2, 3). Пам'ятку обстежували О. Попко, І. Ляпушкін (1947 р.), М. Кучера та О. Сухобоков (1971 р.), В. Коваленко (1983 р.), О. Шекун (1985 р.) та ін. Слабин, хоча його назва й не відбилася на шпальтах писемних джерел доньгольського часу, поза всякими сумнівами був також давньорусським містом² (за свідченням Філарета, він згадується як місто ще в актах 1625 р.: Філарет 1874, с. 85). Майдан городища (210 × 30—90 м) овальної форми, видовжений з півночі на південь, із відносно рівною площею, дещо похилою до заплави Десни. У південній частині городища й досі простежується рів завглибшки до 0,5 м і завширшки 5,0—6,0 м, що відмежовував мисову частину городища від основної площини. Вал і рів з напольного боку, відзначені ще в описі О. Шафонського (Шафонський 1851, с. 219), нині майже непомітні. Культурний шар потужністю до 1,0 м містить кераміку, вироби з металу, уламки скляних браслетів, шиферу, залізні шлаки, кістки тварин. За керамічним матеріалом городище датується I тис. і IX—XIII ст. (Попко 1971, с. 134—135). Нині воно зайняте старим кладовищем і приватними садибами (рис. 2, 3). На північ від городища, за зовнішнім валом, розміщується селище-посад X—XIII ст., територія якого теж забудована.

Наступний пункт розміщений у с. Козероги і також знаходиться в полі зору видимості від попереднього. Городище на північній околиці села, в уроч. Шваччина Гора, на високому (до 10 м) мисі корінної правобережної тераси Десни, було введено до наукового обігу О. Попком (1947 р.) і надалі обстежувалося О. Шекуном (1985 р.). Площадка городища овальної форми, 35 × 50 м, поверхня рівна, з невеликим ухилом у бік річки. Залишки оборонних споруд не виявлені. В культурному шарі значної потужності (до 0,8 м) зафіксовано уламки скляних браслетів, металеві шлаки та вироби, а також фрагменти гончарного посуду X—XIII ст. і незначну кількість ліпної кераміки слов'янського

² Назви міст із закінченням на -ин типові для південно-руських земель: Нежатин, Горошин, Пирятин, Костятин, Чучин, Малин, Микулин, Кудин, Губин тощо.

часу (остання чверть I тис.). З півночі до городища прилягав неукріплений посад (рис. 2, 4). Потужність культурного шару на посаді 0,2–0,3 м. Підйомний матеріал представлений керамікою X–XIII ст. (Попко 1971, с. 135).

Від с. Козероги шлях пролягав через с. Смолін — через городище на південно-східній околиці села, на найвищій точці мису, що має форму овала. Його обстежували О. Попко, І. Ляпушкін (1947 р.), М. Кучера та О. Сухобоков (1971 р.), В. Коваленко (1983 р.), О. Шекун (1985 р.) та ін. Зі сходу воно відокремлено невеликим яром, через який був в'їзд із заплави. З напольного (північного) боку ледь простежуються сліди замитого рову завширшки до 6,0 м і завглибшки до 0,5 м. Залишки валу, що колись оперізував майдан городища (110 × 50 м) по периметру, помітні нині лише на південному його краю (рис. 2, 5). Потужність культурного шару до 1,25 м. З півночі й сходу до городища прилягало відкрите селище-посад, за межами якого був курганний могильник — від п'яти груп зберігся один розораний насип на території села (Попко 1971, с. 135–137).

У с. Моровськ Козелецького р-ну, на дещо більшій відстані за описані, є городище VIII–XIII ст., яке ототожнюють з літописним містом Моровійськ, уперше згаданим у літописах під 1139 р., а потім — під 1152, 1155, 1159, 1169 рр. (Брайчевський, Шумаков 1988, с. 76–80). Місто часто використовувалося князями для переговорів (1139 р. — Всеолода Ольговича з Ярополком Володимировичем, 1160 р. — Святослава Ольговича з Ростиславом Смоленським) чи як місце зосередження сил перед кордоном (1152 р., 1155 р.) і мало важливе стратегічне значення (Іпатієвська летопись, стб. 302, 457, 478, 500, 504, 599). На думку філологів, назва міста походить від праслов'янського кореня «мор», «морава» — сира земля, поросла травою. В «Книжі Большому Чертежу» воно згадане як Муромеск (Книга... 1950, с. 103), що суттєво полегшило його локалізацію (О. Шафонський, М. Марков, М. Арцибашев, М. Неволін, М. Погодін, С. Соловйов, М. Барсов, Д. Багалій, А. Насонов, О. Зайцев, В. Коваленко та ін.; див.: Роспонд 1972, с. 66).

Городище мало овальну форму (190 × 225 м), видовжену з півночі на південь, і розміщувалося на високому кругому місі правого берега Десни. Нині його територія зайнята приватними садибами. Розміри пам'ятки та характер знахідок підтверджують високий соціальний статус Моровійська, що постає за відомостями писемних джерел. Залишки оборонних споруд

через господарську діяльність майже повністю знищені (рис. 2, 6). Ще в 1940-х рр., за свідченнями О. Попка, були помітні сліди напольного рову завглибшки 1,0–1,5 м і завширшки до 10 м. О. Шафонський відзначав наявність тут залишків «древнего земляного укрепления; сие укрепление, в одном низком вале состоящее, простирается вниз, по правому берегу реки Десны на версту...» (Шафонский 1851, с. 235). Залишки валів нині можна простежити лише по краю мису з напольного боку. Зважаючи на описи та дані О. Попка, ще один вал пролягав посередині майданчика та по його периметру, розділяючи городище на дві частини. Загальна площа городища понад 4,0 га; потужність культурного шару 1,25–1,50 м. Здійснене 1983 р. В. Коваленком штурфування пам'ятки дало ліпну кераміку VIII–IX ст. і давньоруського часу X–XIII ст., а також уламки жорен з вулканічного туфу й шиферу, шлаки, крицю, скляні намистини та фрагменти браслетів, мармуровий хрест-тільник, шиферні прясельця, кістяні та залізні вироби (зокрема, уламок шпори типу III, за А. Кірпічниковим, що датується першою половиною XIII ст. і призначалася лише для важко озброєних вершників: Кирпічников 1973, с. 65–66). З півночі й заходу до городища примикало відкрите селище IX–XIII ст., а в західній частині села відоме ще одне X–XIII ст. (Коваленко 1984, с. 53).

Могильник літописного Моровійська займав значну частину нинішнього села й нараховував десятки насипів і щонайменше три групи, один з яких у центрі села досліджений 1889 р. В. Беренштамом. Під насипом заввишки 2,2 м (довжина периметра 35 м) виявлено трупоспалення на місці, що дозволяє датувати його Х ст. З погляду на літописну згадку під 1159 р., Моровійськ входив до складу вотчини чернігівських князів.

Найзаплутаніша ситуація з літописною Лутавою, згаданою під 1139, 1155, 1159 і 1175 рр., що мала розміщуватися на трасі Мономахового шляху та була крайнім пунктом на південному кордоні Чернігівського князівства. Наявність на сучасній карті однойменного топоніма (с. Лутава Козелецького р-ну Чернігівської обл.) наштовхнуло дослідників на думку про локалізацію літописного міста саме тут. Але на території сучасного с. Лутава та в його околицях давньоруські пам'ятки не виявлені, що змушує детальніше розвідувати його округу.

За 1,2 км на південь від с. Карпилівка, між ним і селищем Короп'є, зафіксовано наступне городище. Воно займає випнутій у запла-

ву Десни мис корінного берега (висота 5,0—12,0 м), що зі східного й південного боків обмежений струмком, а з західного — старицею Десни. Стрілку мису — майдан підовальної форми (90×150 м) — відсікають від основної частини знівелеваний оранкою вал і замитий рів (рис. 2, 7). Пам'ятку обстежували С. Одинцова та О. Шапошникова (1948 р.), В. Коваленко (1983 р.), О. Шекун (1985 р.), А. Казаков (1989 р.) та ін. Поселення-посад (240 × 160—300 м) примикає до городища з південно-західного боку та займає пониженну з північного заходу ділянку мису. Не виключено, що на цій ділянці були допоміжні укріплення. Знахідки що на городищі, що на посаді датуються XII — серединою XIII ст. і загалом мають міський характер. На думку дослідників, комплекс пам'яток біля с. Карпилівка можна пов'язати з літописним містом Лутава, згаданим під 1139 р. (Копилов, Одинцова, Шапошникова 1952, с. 95—96; Коваленко 1985, с. 287; Козаков 1997, с. 101—108).

Одним із найяскравіших на лівобережжі пониззя Десни слід визнати городище з посадом і подолом за 0,4 км на північ від с. Виповзів і за 0,8 км на південь від с. Лутава. Вперше його обстежив В. Беренштам (1889 р.), який заклав шурф ($3,40 \times 3,15$ м) і ототожнив пам'ятку з літописною Лутавою. У звіті до Імператорської археологічної комісії він подав опис і план городища та його околиць, розглянув зібрану тут кераміку. Описуючи городище, дослідник вказав на наявність залишків валів по периметру майданчика заввишки близько 2,0 м, але, оскільки до його шурпу потрапили два поховання в дубових трунах XVII ст., він вирішив, що тут знаходиться сільський цвинтар, і припинив роботи (Беренштам 1889, арк. 4—5 зв.). Пізніше пам'ятку оглядали й досліджували члени Чернігівської губернської вченої архівної комісії В. Шугаєвський, Ф. Садовський і Є. Корноухов (1911—1912 рр.), А. Розанов (1924—1925 рр.), І. Ляпушкін (1947 р.), О. Попко (1947—1948 рр.), С. Одинцова та О. Шапошникова (1948 р.), М. Кучера й О. Сухобоков (1971 р.), В. Коваленко (1983 р.), А. Казаков (1989—1990 рр.), В. Скороход (2009—2012 рр.) (Коваленко, Скороход 2009).

Виповзівське городище далеко видається («виповзає») в широку заплаву Десни якраз навпроти літописного Городця «на Въстрі», що належав Мономашичам і слугував ідеальним форпостом між Києвом і Черніговом. Тут і в XIX ст. був важливий кінний брід. Нарешті, далі на південь розпочиналася дуже забагне-

на територія, що була практично безлюдною і за доби Київської Русі, і пізніше, в литовські часи, коли ці землі входили до складу Остерського староства. Відтак, саме тут, у прикордонній смузі, мали статися князівські з'їзди «снемі», що й відбувалося в 1155 та 1159 рр., а 1175 р. Лутаву «пожгоша» разом із сусіднім Моровійськом, що й стало підставою для більшості вчених ототожнювати Виповзівське городище з рештками літописної Лутави.

Городище займає вузький досить видовжений мис правобережної тераси Десни заввишки 15—20 м, що з трьох боків оточений руслами р. Кримка (правий доплив Десни) та її старицями та на 600 м висунутий у заплаву. Городище округлої форми влаштоване на кінцівці мису, що на 3,0—4,0 м підноситься над рештою тераси. Воно вирізняється мініатюрними розмірами — 75×90 м за зовнішнім обрізом валів і всього 30×40 м всередині їх. Рештки валів, що колись оточували городище, практично повністю розвіяні (мис має алювіальне походження та складається з сипучого річкового піску) та лише деінде швидше вгадуються ніж фіксуються. З напольного боку був рів, що нині завіяний піском і ледь простежується вздовж схилу городища (рис. 2, 8). З півдня до городища прилягав, займаючи решту території мису, значний за розмірами відкритий посад площею $75—100 \times 300—450$ м, дуже пошкоджений силосними ямами, тренувальними військовими окопами навчального центру «Десна» та залишками будівель від колишньої ферми.

Дослідження на Виповзівському комплексі в 2009—2012 рр. показали, що городище, засноване в останній четверті IX ст., в першій половині X ст. зазнало погрому з потужною пожежею, після чого незабаром відродилося, але втратило назавжди своє значення. Про це свідчить різке скорочення площини посаду. Відтак, його ототожнення з літописною Лутавою проблематичне. Вирішити остаточно цю заплутану проблему з локалізацією літописної Лутави допомагають писемні джерела XIV—XVII ст., де згадуються і Виповзів³ (у складі Остерського староства), і Лутава (на Московському кордоні), що унеможливлює змішувати ці топоніми й однозначно свідчить на користь Карпилівського городища як решток літописного міста.

Нижче Виповзова вздовж Десни ландшафт різко змінюється. Чернігівська територія на півдні межиріччя Десни та Дніпра не доходила до гирла Десни на 30—60 км. Як неоднора-

³ Перша згадка під 1392 р.

зово зазначали дослідники, цей район належав до Київської землі. Межею між ними була смуга боліт (Великі та Малі Ровжи, Остроганське, Лиховське, Плавля, Торцьке та найбільші з них, площею в кілька тисяч десятин — Вершина й Видра), що тяглися від с. Лутава Чернігівської обл. на Десні на північний захід до с. Окунилове (нині затоплене Київським водоймищем), а від нього — вздовж Дніпра — майже до с. Дніпровське (літописне місто Навоз), відрізаючи чималий шмат території (понад 600 км²) у пониззі межиріччя⁴ (Грушевський 1991, с. 9—10; Толочко 1980; 1996, с. 114).

Як зазначає П. Толочко, чернігівсько-київський кордон спочатку проходив приблизно за 30 км вище по Десні, північніше за літописний Моровійськ, і лише у другій половині XII ст., після захоплення Ольговичами Лутави й Моровійська, був відсунутий південніше. В такому разі цей кордон могло позначувати розташоване на північний захід від с. Моровськ Козелецького р-ну Бондаревське болото (Толочко 1980, с. 116; див. також: Оппоков 1905, с. 239). Проте, хоча освоєння пониззя Десни дійсно відбувалося з Києва, а не Чернігова, літописи, на наш погляд, не дають підстав для таких висновків: і Лутава, і Моровійськ від самого початку згадуються в них як чернігівські, а не київські міста. Вірогідніше, що зазначена ділянка чернігівсько-київського кордону склалася ще на середину XI ст. за заповітом Ярослава Мудрого. Але на кінець XI ст. ситуація тут ускладнилася через передачу після Любецького з'їзду 1097 р., на вимогу Володимира Мономаха, Остерського Городця з підпорядкованими йому землями до складу Переяславської землі. І хоч територія Остерської волості, як засвідчують актові матеріали XIV—XVII ст., переважно локалізувалася на лівому березі Десни в пониззі Остра, на деснянському правобережжі до неї входили (згідно з люстрацією 1552 р.) Виповзів, Боденьки, Жукин і Чернин. Таким чином, у межиріччі Дніпра й пониззі Десни сходилися території Чернігівської, Переяславської та Київської земель.

Відтак, від Виповзова маршрут досліджуваної дороги, можливо, мав різко змінюватися. Адже прохід уздовж правого берега Десни в напрямку на Вишгород був надзвичайно ускладнений (щонайменше на півроку) через заводнення заплави та болота. Нижче Виповзова по деснянській терасі та до самого Вишгорода не-

відомі будь-які археологічні пам'ятки зі слідами укріплень, що певною мірою підтверджує наші припущення. Тож далі шлях мав роздвіюватись: одне його відгалуження мало пролягати або західніше, обходячи болота (територію Київської землі), або скеровуватися далі на Вишгород по правобережній терасі Десни, де на кількох гатах достатньо було встановити частокіл і не провадити якихось капільніх земляних робіт (тобто зводити городища); друге відгалуження шляху під Виповзовом повертало на схід (по території Переяславської землі), де в районі Остра (літописний Городець Остерський) був відомий кінний брід. Та лише подальші польові роботи зможуть якоюсь мірою відповісти на це запитання.

Та все ж, сuto логічно не можна пояснити необхідність переходу з деснянського правого берега на лівий на лінії Виповзів — Остер і повторного повернення на правобережний маршрут на найкоротшому (нижньому) відрізку біля с. Хотянівка (де й води було найбільше). За зафіксованого темпу пересування Мономаха з Чернігова до Києва (за денну) подвійна переправа забирала б багато часу. Є ще аргумент на користь правобережної версії (див. роботи П. Толочки). З літопису відомо, що 1115 р. Мономах «...ouстрои мостъ черезъ Днепръ» (Ипатьевская летопись, стб. 282). Це було якраз поблизу Вишгорода, що визнають усі історики. Він був зведеній, найвірогідніше, між цим літописним градом і заміською садибою Микільського монастиря на правому березі Десни. Л. Махновець наголошував, що якраз у цьому місці — на Дніпрі напроти Вишгорода — у XVIII ст. був острів Журавлів, нині затоплений Київським водосховищем. І саме тут 1146 р. князь Всеволод, який тоді занедужав, влаштував на деякий час власну резиденцію: «...ста подъ Вышегородомъ въ Острове» (Ипатьевская летопись, стб. 320; Махновець 1989). Тож можна зробити висновок, що на цьому острові розміщувались якісь стаціонарні будівлі, де могли перебувати «сильні світу» та їхнє оточення.

Восени 2010 р. з метою уточнення київської ділянки маршруту розвідка по «Шляху Мономаха» була продовжена, охопивши цього разу обидва береги пониззя Десни до Вишгорода: від Виповзова вздовж правого берега та від Остра (Городця Остерського) вздовж лівого. Роботи ускладнювалися тим, що від околиць с. Виповзів і смт Десна до с. Сувид правобережна тераса Десни перекопана окопами та бліндажами військового навчального центру «Десна», а від с. Пирнове — зайнята котеджами, дачними масивами, базою відпочинку

⁴ Приблизно так само проходить нині кордон між Чернігівською та Київською областями.

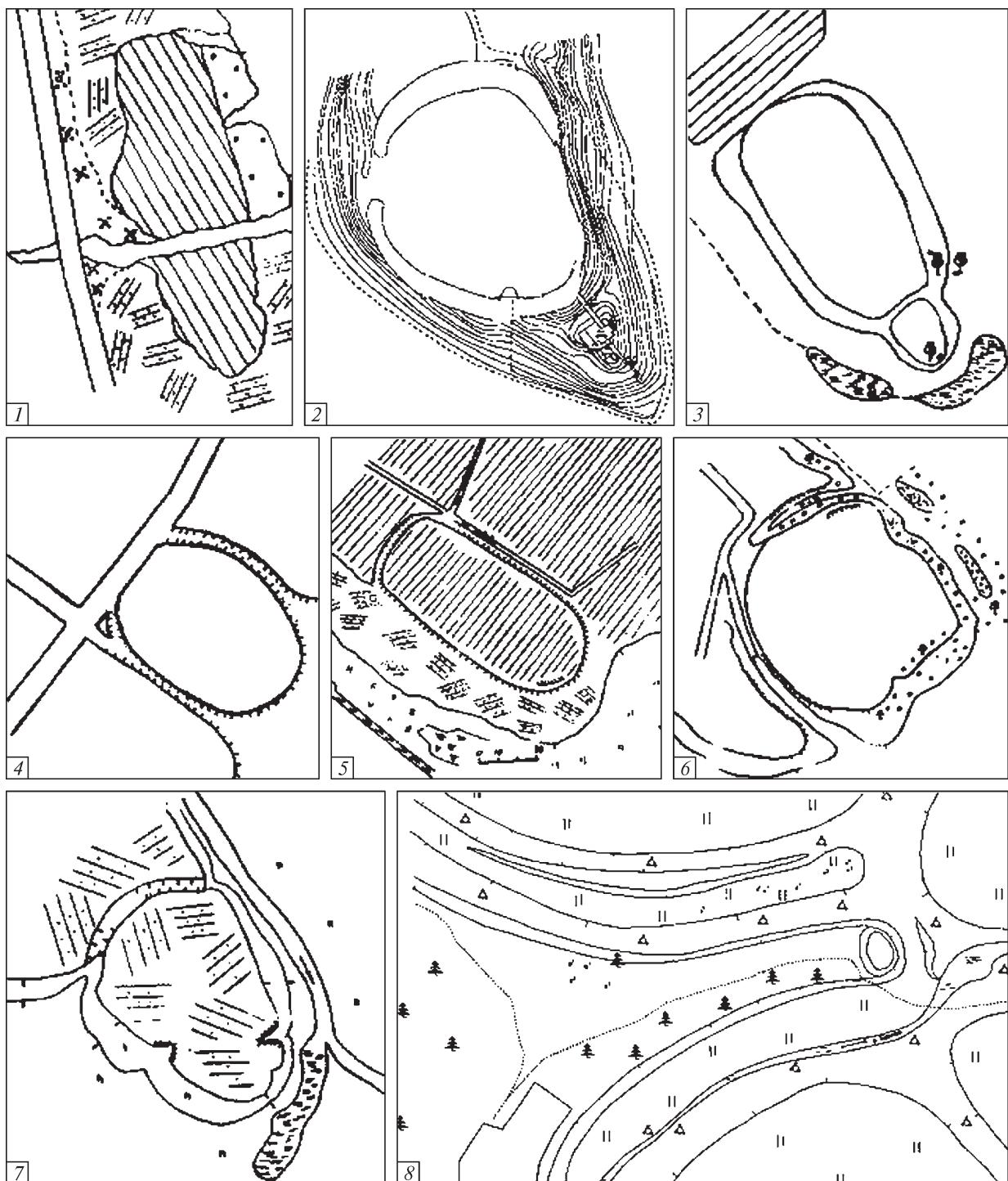

Рис. 2. Схем-плани городищ і селищ на чернігівській ділянці «Шляху Мономаха»: 1 — поселення Киянка 1; 2 — городище в уроч. Коровель; 3 — городище в с. Слабин; 4 — городище в с. Козороги; 5 — городище в с. Смolin; 6 — городище в с. Моровськ; 7 — городище в с. Карпилівка; 8 — городище в с. Виповзів

тощо. Навколо них виявлена значна кількість смітників, будівельних кар'єрів і знівелюваних ділянок під будівництво.

Розвідкою на корінній терасі правого берега Десни зафіксовано понад 40 пам'яток, та лише близько 10 належить до часів Київської

Русі (Моця, Скороход, Шидловський 2011). З-поміж них — дві групи курганів з семи насипів за 0,5 км на схід від військового містечка «Десна» та з восьми насипів за 0,8 км далі на схід; два селища Х—XIII ст. в околицях «Десни» (в уроч. Заплава 2, на південний схід від містечка,

та поселення Десна 1, що займає заліснену ділянку тераси); чотири селища на краю тераси (в уроч. Лиса Гора на в'їзді в с. Сувид, в селах Жукін, Нижня Дубечня, в уроч. Вершина на околиці того ж села) та в уроч. Луковиця на останці тераси. Та серед них немає жодної пам'ятки, на якій збереглися б рештки укріплень і яку можна було б беззастережно ототожнювати з черговою станцією на трасі «Мономахового шляху», тоді як відстань між Виповзовом і Вишгородом 57 км, або майже третина маршруту, начебто передбачає наявність зупинки.

Додамо, що в анотованих списках до «Зводу пам'яток історії та культури Київської обл.» підвищення в уроч. Лиса Гора зазначене як городище. Та після детального обстеження поселення не виявлено жодних слідів укріплень. Його територія простягається на 200 м на південний захід до сільського кладовища, розміщеного на краю тераси Десни при в'їзді до с. Сувид з боку Чернігова. Тут відома й гать через болото в напрямку до Вишгорода. Ще одне городище теоретично могло би стояти й на місі в с. Пирнове за 27 км нижче Виповзова та за 11 км нижче уроч. Лиса Гора в с. Сувид, але територія Пирнова щільно забудована, що унеможливлює тут повноцінну розвідку. Для зупинки можна було б скористатися й належною Микільською монастирю землею в уроч. Чапколіївка на північно-східній околиці с. Хотянівка. Проте час заснування монастиря в писемних джерелах не зафікований, а західку в околицях села 1984 р. свинцевого молівду від великої київської князя Ізяслава Ярославича не можна вважати беззастережним аргументом (Брайчевський, Шумаков 1988, с. 76–80).

Останнім пунктом маршруту, але вже на правому березі Дніпра, був літописний Вишгород — один із значних і важливих центрів Київської Русі (про це свідчить хоча б той факт, що в Іпатієвському літописі він згадується близько чотирьох десятків разів). Місто виникло на одному з відрогів правобережної тераси Дніпра, за 20 км на північний захід від Києва, дещо вище гирла Десни. Його площа в період розквіту в середині XII ст. сягала понад 80 га, а дитинця становила 9,0 га. Залишки укріплень, до 10 м заввишки, збереглися з заходу та південного заходу. В конструкції земляного валу виявлено дерев'яні зруби, а з південного боку дитинець оточував рів. Зі сходу місто захищали урвисті схили тераси, а з півночі — яри. Особливим районом цього міста був і південний відріг тераси площею близько 2,5 га, відомий під назвою Ольжина гора (можливо, на честь княгині Ольги, яка володіла цим

центром). З трьох боків вона була оточена ярами та лише з заходу з'єднувалася вузьким перешейком з плато. Основний некрополь був за 2,0 км на захід від центра городища, в уроч. Могилки на ставках; сліди ще однієї курганної групи простежені також за 0,5 км на північний схід від городища. Численні дані писемних джерел і археологічні дослідження дозволили в загальних рисах реконструювати життя цього важливого урбаністичного центру давньоруської доби (Довженок, Зоценко 1986).

На лівому березі Десни розвідка розпочиналася від смт Остер, на території якого знаходився так зв. Городець Остерський — центр чималої волості Переяславського княжіння (Моця та ін. 2010). Згідно з літописом, Городець був заснований Володимиром Мономахом 1098 р. (Іпатієвська летопись, стб. 248). Розмішуючись на стику Київського, Переяславського та Чернігівського князівств, місто було стратегічно важливим пунктом, свого роду трампліном для Мономаших в їхніх намаганнях захопити Київ. Пам'ятку неодноразово оглядали археологи (А. Розанов, В. Богусевич, М. Кучера, О. Сухобоков, Ю. Моргунов, В. Зоценко та ін.). Архітектурно-археологічні розкопки решток розташованої на дитинці (уроч. Замок) Михайлівської церкви в різні часи провадили М. Константинович і М. Макаренко (Асеев 1986, с. 364). У 1987—1988 рр. експедиція Чернігівського історичного музею під керівництвом А. Казакова здійснила дослідження на городищі, продовжені в 2011—2012 рр. 2010 р. пам'ятку обстежував А. Петраускас, який зауважив на городищі два шурфи.

Остерське городище (Замок), що нині має площину близько 0,7 га, розміщене на південній околиці сучасного містечка, на правому корінному березі р. Остер, в уроч. Старогородок. З півночі, захodu й сходу його оточує великий посад, що має три лінії укріплень, що збереглися у вигляді потужних валів. Загальна площа посаду близько 60 га.

Від Остра маршрут пролягав на с. Беремицьке, в околицях якого є три поселення, з яких лише на одному (Беремицьке I на останці тераси, площею понад 1,8 га) виявлені матеріали доби Київської Русі. Ще південніше знаходиться с. Євминка, на північно-східній околиці якого, в лісі, зафіковано давньоруський курганий могильник з понад 30 насипів, а на городах на північній околиці — синхронне йому селище.

Відстань між Остром і Києвом — крайнім пунктом маршруту — становить близько 70 км. Аби швидко її подолати, треба було ще

кілька разів змінити коней (Моця 2010). Таким проміжним пунктом могло бути городище в с. Крехаїв за 15 км від Городця Остерського. Воно розміщене на мисі борової тераси корінного берега Десни, в лісі, за 2,0 км на схід від околиці села, на території Заліського державного лісо-мисливського господарства. З заходу, півночі та сходу вона оточена заболоченою низиною. Городище округлої форми, з валами заввишки 2,0—4,0 м й завширшки 10—12 м; його діаметр близько 600 м. Ще на одному поселенні — на дюні в уроч. Бовдень — зафіксовано знахідки часів Київської Русі. Але й відстань від Крехаєва до Києва (близько 55 км) була завеликою для швидкого її подолання без зміни коней.

Нижче Крехаївського городища, переважно на підвищеннях у заплаві поблизу сіл Соболівка й Літки, виявлено ще низку багатошарових поселень, на чотирьох з яких (уроч. Парня IV—VI і Літки I) зафіксовані давньоруські матеріали. Але розміри цих пам'яток і топографія їх не відповідають вимогам, що ставляться до стоянок на маршруті «Шляху Мономаха». Теоретично цим вимогам могло б відповідати поселення Рожни 3 Х—XI ст., що займає мис тераси за 1,0 км на південний схід від околиці с. Рожни, приблизно за 20 км нижче Крехаївського городища. Але й у цьому разі до Києва було ще близько 25 км (до дніпровської переправи напроти Видубецького монастиря, де річковий фарватер розділявся островом і де знаходився понтонний міст). Та в цій місцевості давньоруські пам'ятки невідомі.

Кінцевим пунктом розглянутого маршруту в обох його варіантах була столиця східнослов'янської держави — Київ. Місто виникло й розвивалося теж на правому березі Дніпра, дещо нижче гирла Десни, і, таким чином, контролювало весь басейн Верхнього Дніпра та його численних допливів. Тут проходила межа лісу й лісостепу. Немає потреби детально описувати топографію Києва — це не є темою цього дослідження. Відзначимо лише, що в перші століття II тис. Київ займав площу понад 380 га (Верхнє місто 80, посад близько 250, округа 50 га) і на цій території могло мешкати, за висновками П. Толочка, 50 тис. осіб (Толочки 1980). Було де зупинитися та перепочити й Володимиру Мономаху: якщо він зустрічався з батьком у центральній частині (так би мовити, «на його робочому місці»), то міг після того бачитися з сестрою Янкою, яка стала черницею в монастирі св. Андрія (його засновником і був їхній батько); для спокійніших перемовин під-

ходив і Красний двір Всеолода Ярославича над Видубецьким монастирем; а якщо була необхідність швидко повернутися до Чернігова, то перепочинок, вірогідно, відбувався в Дорогожичах, нижче Кирилівського монастиря, де сходилися дороги на Чернігів, Вишгород і Білгород Київський (Толоко 1983, с. 64—96).

У підсумку можна стверджувати, що наші дослідження дозволяють зупинитися на правобережному варіанті маршруту від Чернігова до Києва, і ось чому. Дійсно, на лівому березі теж відомі пам'ятки давньоруського часу, але вони не утворюють такої системи поселень, яка постійно функціонувала протягом відносно тривалого часу. Своєрідніprotoагломерації в районі літописних Чернігова та Городця Остерського відображають окремі елементи їхньої сільськогосподарської округи, а скучення давньоруських об'єктів у районі сучасних сіл Літочки, Парня, Літки й Рожни, можливо, становлять одну з феодальних вотчин з центром на Крехаївському городищі.

На правому ж березі Десни укріплені поселення, які тоді виконували й функції поштових станцій, де змінювали стомлених коней, фіксуються з відповідною регулярністю за винятком нижнього відрізку. Але й це стало зрозумілим після описаних польових робіт. З'ясувалося, що суттєві природні перешкоди на шляху є північніше с. Сувид: тут тераса Десни була розмита ще льодовиками, що призвело до значної заболоченості старих русел, які в давнину з'єднували Десну й Дніпро. Достатньо було контролювати гаті між болотами (можливо, навіть примітивних дерев'яних споруд на зразок огорож), а не зводити класичні городища. Така гіпотеза підтверджується і наявністю відкритих поселень Сувид II та Нижня Дубечня, уроч. Вершина, де давньоруські матеріали виявлені на підвищеннях у межах старих русел.

I ще одне: суттєво логічно не можна пояснити необхідність переходу з деснянського правого берега на лівий на лінії Виповзів — Остер і повторного повернення на правобережний маршрут на самому нижньому відрізку біля с. Хотянівка (де й води було найбільше). За темпу пересування Мономаха з Чернігова до Києва (за день) подвійна переправа забирала б багато часу. Звичайно, кінний брід на цій лінії могли використовувати в розглянуті часи, але подальший шлях, як здається, не йшов паралельно до деснянського берега, а, швидше, перпендикулярно до нього — до центрів Переяславського князівства.

Наочанок наголосимо. Не викликає жодного сумніву твердження, що подібні розвідки (а краще їх з шурфуванням чи ширшими розкопка- ми) дозволяють реконструювати окремі процеси та явища як давньоруської історії, так і інших періодів у житті давнього населення України.

- Асеев Ю.С. Монументальная каменная архитектура // Археология Украинской ССР. — 1986. — Т. 3. — С. 350—372.*
Береништам В.Л. Отчет о раскопках в Остерском уезде Черниговской губ. // НА ПМК РАН. — Рукоп. архів. — Ф. 1. — Оп. 1889. — Спр. 48. — Арк. 4—5 зв.
Бочаров Г.Н. Художественный металл Древней Руси. — М., 1984.
Брайчевський М.Ю., Шумаков В.В. Нова знахідка вислої печатки на околицях Києва // Археологія. — 1988. — 61. — С. 76—80.
Василенко В.М. Русское прикладное искусство. — М., 1977.
Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. — К., 1991.
Довженок В.И., Зоценко В.Н. Вышгород // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 303—310.
Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1908. — Т. 2.
Кирличников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. — Л., 1973.
Книга Большому Чертежу. — М.; Л., 1950.
Коваленко В.П. Новые исследования летописных городов Чернигово-Северской земли // Древнерусский город. — К., 1984. — С. 50—54.
Коваленко В.П. Исследования летописных городов в Нижнем Подесенье // АО 1983. — М., 1985. — С. 286—287.
Коваленко В., Луценко Р., Моця О. Дослідження в Шестовиці у 2008 р. // АДУ 2008. — К., 2009. — С. 111—113.
Коваленко В., Моця А., Ситий Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998—2002 гг. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи. — Чернігів, 2003. — С. 51—67.
Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Работы Шестовицкой экспедиции // АО 1983. — М., 1985. — С. 287—289.
Коваленко В., Скороход В. Полієтнічний дружинний табір у Нижньому Подесенні кінця IX — початку X ст. // Вісник ЧДПУ. — 2009. — Вип. 73. — Серія історичні науки. — Вип. 6. — С. 66—82.
Коваленко В., Черненко О. Петро Смолічев і перші дослідження в Шестовиці // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. — Чернігів, 2001. — С. 92—100.
Козаков А.Л. Де відбувалися князівські «снеми» 1155 та 1159 рр. (історико-археологічний аспект локалізації літописної Лугави) // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. — Чернігів, 1997. — С. 101—108.
Константинович Н.А. О курганах Черниговского уезда // Тр. III АС. — К., 1878. — С. 181—184.
Копилов Ф.Б., Одинцова С.М., Шапошникова О.Г. Археологічні розвідки по нижній течії Десни // АП. — 1952. — 3. — С. 85—98.
Махновець Л.Є. Літопис Руський за Іпатським списком. Переклав Леонід Махновець. — К., 1989.
Моця О.П. Шляхи Київської Русі: темпи руху на «путехъ» // Археологія. — 2010. — № 2. — С. 30—42.
Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці в 2003—2004 рр. // АДУ 2003—2004. — Запоріжжя, 2005. — С. 233—234.
Моця О.П., Скороход В.М., Шидловський П.С. Розвідка по «Шляху Мономаха» територією Нижнього Подесення // АДУ 2010. — К.; Полтава, 2011. — С. 246—247.
Моця О.П., Шидловський П.С., Скороход В.М., Казаков А.Л. Звіт про наукові розвідувально-археологічні дослідження у Нижньому Подесенні по «Шляху Мономаха» від смт Остер Чернігівської області до м. Вишгорода Київської області // НА ІА НАНУ. — 2010 р.
Оппоков Е.Ф. Материалы по исследованиям болот Черниговской губернии. — Чернигов, 1905.
Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни // Середні віки на Україні. — 1971. — I. — С. 129—138.
Поучение Владимира Мономаха // Изборник. — М., 1969.
Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. — 1949. — 11. — Т. I. — С. 7—99.
Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи. — М., 1964.
Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика. — М., 1972. — С. 9—89.
Самоквасов Д.Я. Указатель сохранившихся городищ в Черниговской губернии // Древние города России. Историко-юридическое исследование. — СПб., 1873. — Приложения.
Самоквасов Д.Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. — М., 1908.
Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. // КСИА. — 1962. — 87. — С. 6—31.

- Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — К., 1980.
- Толочко П.П.* Древний Киев. — К., 1983.
- Толочко П.П.* Київська Русь. — К., 1996.
- Толочко П.П.* Пути-дороги Киевской Руси // П.П. Толочко. Київ і Русь. Вибрані твори 1998—2008 pp. — К., 2008. — С. 316—330.
- Уварова П.С.* Городища и курганы с погребениями в урнах // Тр. Московского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. — М., 1906. — Вып. 1. — С. 91.
- Филарет.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн.5.
- Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851.
- Шекун А.В., Веремейчик Е.М.* Селища IX—XIV вв. в междуречье низовий Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С. 93—101.
- Янин В.Л.* Актовые печати Древней Руси X—XV вв. Т. I: Печати X — начала XIII вв. — М., 1970.
- Янин В.Л., Гайдуков П.Г.* Актовые печати Древней Руси X—XV вв. Т. I: Печати, зарегистрированные в 1970—1996 гг. — М., 1998.
- Kovalenko V.* Černigiv und Čestovica: Kontakte zwischen Slawen und Skandinaviern im östlichen Einzugsgebiet des Dnepr am Ende des 9. und 10. Jahrhundert // Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchszeit. — Mainz am Rhein, 2002. — S. 247.

Надійшла 04.04.2013

*А.Л. Казаков, В.П. Коваленко, О.П. Моця,
А.В. Петраускас, Ю.М. Ситый, В.М. Скорокход*

ЛЕТОПИСНЫЙ «ПУТЬ МОНОМАХА»: АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ

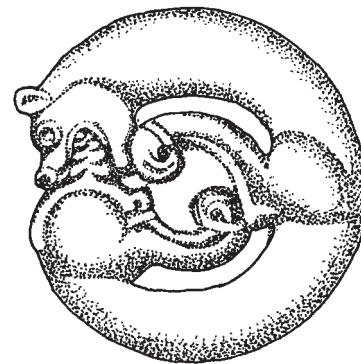
В «Поучении детям» Владимир Мономах рассказывает, как во время княжения в Чернигове (1078—1093) он более 100 раз мчался по вызову своего отца великого киевского князя Всеволода Ярославича в Киев «от заутрени до вечерни». Проведенная авторами археологическая разведка позволила конкретизировать возможные варианты маршрутов князя по оба берега Десны, выявить вдоль их цепочки городищ, в которых могли ждать его сменные лошади, без чего такая быстрая поездка вряд ли могла бы состояться.

*A.L. Kazakov, V.P. Kovalenko, O.P. Motsya,
O.V. Petrauskas, Yu.M. Sytyi, V.M. Skorokhod*

ANNUALISTIC «MONOMACH'S ROUTE»: ARCHAEOLOGICAL REALITIES

In his «Povchannya Dityam» («Precept to Children»), Volodymyr Monomakh tells that during his reign in Chernihiv (1078—1093) he rushed to Kyiv more than 100 times at the summons of his father Vsevolod Yaroslavych, Grand Prince of Kyiv, «from matins to vespers». Archaeological prospecting conducted by the authors allowed concretizing the possible variants of the Prince's routes on both banks of the Desna River and discovering series of hill-forts along them where fresh horses could be waiting for him, because such a rapid trip was hardly possible without them.

Публікації археологічних матеріалів

Л.Л. Залізняк, Ю.В. Кухарчук, Т.О. Шевченко

НОВА МУСТЬЄРСЬКА СТОЯНКА АНДРІЇВКА 4 НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Подано матеріали нової мустєрської стоянки Андріївка 4 поблизу м. Новомиргород на Кіровоградщині та культурно-історична інтерпретація їх.

Ключові слова: Центральна Україна, палеоліт, зубчасте мустє, крем'яний інвентар, стратиграфія, хронологія.

Україна надзвичайно багата на пам'ятки кам'яної доби. Вони розміщені на карті країни нерівномірно й сконцентровані навколо родовищ крем'яної сировини. Скупчення палеолітичних стоянок відомі біля родовищ кременю на Середньому та Верхньому Дністрі, на Волині, Середній Десні, в Донбасі та в горах Криму. У Центральній Україні поклади кременю залягають на значній глибині під потужними відкладами плейстоценових лесів. Через це й пам'яток доби каменю тут досліджено небагато — Володимирівка, Гордашівка, а мустєрські стратифіковані пам'ятки зовсім невідомі.

Наприкінці ХХ ст. завдяки зусиллям краєзнавця з м. Новомиргород П.І. Озерова в басейні р. Велика Вись на Кіровоградщині відкрито потужний кущ різноманітних палеолітичних стоянок. З'ясувалося, що стоянки прив'язані до маловідомого археологам невеликого родовища кременю в ярах поблизу с. Коробчине на захід від Новомиргорода. Багаті поклади крем'яної сировини, розчленований різнопідний рельєф, розвинена гідрографічна система долини р. Велика Вись з її численними притоками дають підстави припускати наявність тут багатьох мінеральних і біологічних ресурсів у палеолітичний час. Саме вони здавна приваблювали сюди первісних мисливців.

Серед відкритих у басейні Великої Висі П.І. Озеровим палеолітичних стоянок і місцезнаходжень найкраще досліджене та інформативною мустєрською пам'яткою є Андріївка 4 поблизу райцентру Новомиргород.

© Л.Л. ЗАЛІЗНЯК, Ю.В. КУХАРЧУК,
Т.О. ШЕВЧЕНКО, 2014

Історія дослідження

Протягом кількох років першовідкривач пам'ятки зібрав на поверхні значну колекцію крем'яних артефактів. Краєзнавець неодноразово робив спроби привернути увагу київських науковців до своїх знахідок. Наприкінці 80-х рр. стоянку відвідала О.В. Цвек, що стисло відображену у польовому звіті (Цвек, Озеров 1987—1989). У 1989 р. на запрошення П.І. Озерова стоянку Андріївка 4 оглянула Л.В. Кулаковська. Вона прошурфувала пам'ятку, але стаціонарних розкопок не провадила, і визначила її як середньопалеолітичну (Кулаковська 1997).

поперечних, скobelів, поодиноких гостроконечників і масивних скребачок. Біфаси відсутні. Також було вказано на багатофасетковий різець з ретушшю. Це дало їм підстави охарактеризувати крем'яний комплекс Андріївки 4 як такий, в якому архайчна техніка розщеплення і середньопалеолітичні групи виробів поєднуються з більш розвинутими серійними формами знарядь (кінцеві скребачки, різець).

На думку авторів, певну формальну схожість комплексу Андріївка 4 демонструють численні скребкові та зубчасті форми стінківсько-дуруйтської єдності (за М.К. Анісюткіним), а змістовні аналогії Андріївці 4 слід шукати серед довюрмських європейських індустрій, в яких архайчна техніка розщеплення поєднується з серійними прогресивними типами знарядь. Підтверджуючи середньопалеолітичну атрибутацію пам'ятки, дослідники пріпустили її датування риським часом, тобто в межах 350—130 тис. р. т. (КІС 10—6) (Степанчук та ін. 2004, с. 38—40; 2008, с. 25—28; Степанчук 2006, с. 104—105).

Попри велике бажання першовідкривача стоянки П.І. Озерова розпочати розкопки пам'ятки, дослідження Андріївки 4 поновилися лише в 2010 р. Археологічною експедицією НаУКМА на чолі з Л.Л. Залізняком. Досить насичений крем'яними артефактами культурний шар був виявлений у центральній частині стоянки на глибині близько 1,0 м. У наступному році стратиграфію шурфу з культурним горизонтом досліджували палеогеографи Ж.М. Матвіїшина та С.П. Дорошкевич, які дійшли висновку, що крем'яні артефакти залягають у рештках витачівського похованого ґрунту, який перекривався бузьким, а підстилався удайським лесами. Стационарні розкопки пам'ятки провадились у 2012 та 2013 рр. Археологічною експедицією НаУКМА за активної участі співробітників відділу кам'яного віку — Л.Л. Залізняка, Ю.В. Кухарчука, Д.О. Вєтрова та М.М. Беленка. Фіксацію знахідок у розкопі та їх камеральну обробку здійснив Т.О. Шевченко.

Топографія

Стоянка розміщена за 1,0 км на захід від західної околиці с. Андріївка по краю плато правого берега р. Велика Вись. Вкриті молочно-білою патиною, часто кородовані кремені архайчного вигляду (численні відщепи, зубчасті вироби, нуклеуси мустєрського типу) зібрани на ріллі й задернованій верхній частині схилу плато, що здіймається над заплавою річки приблизно

на 30 м. Підйомний матеріал трапляється вздовж краю плато зі сходу на захід смугою завдовжки 360 м і завширшки близько 80 м.

Враховуючи значні розміри пам'ятки та численні знахідки, можна припустити, що вона могла сформуватися внаслідок багаторазових відвідин зручного для поселення місця одним або кількома культурно спорідненими колективами.

Стоянка має південну експозицію, на сході та заході обмежена давніми балками. Дрібніші балки розрізають схил у районі стоянки в бік річки. З пам'ятки відкривається широкий краєвид на долину річки, заплава якої в цьому місці сягає ширини близько 1,0 км.

Під час шурфування стоянки з'ясувалося, що скупчення підйомного матеріалу на поверхні відповідають концентраціям кременю в культурному шарі стоянки. Це пояснюється активною діяльністю землерійів, численні кротовини яких з голоценового ґрунту пронизують підстилаючий пухкий бузький лес до глибини 1,0 м. Саме на цьому рівні починається щільніший суглинок похованого витачівського ґрунту, у верхній частині якого залягають кремені верхнього культурного горизонту стоянки. За тисячі років діяльності землерійів частина кременів верхнього шару з глибини 1,0 м була переміщена у вищі шари та навіть на поверхню і таким чином маркує скупчення артефактів у землі.

У 2012 р. з метою визначення меж пам'ятки було закладено вісім шурфів площею $2,0 \times 1,0$ м і завглибшки 1,5—3,0 м. Зважаючи на поширення підйомного матеріалу, можна пріпускати, що перспективні для розкопок ділянки стоянки знаходяться під орним полем, за 30—70 м північніше в бік плато.

Основні дослідження Археологічною експедицією НаУКМА у травні та липні 2012 р. велися в центральній частині пам'ятки, в розкопі площею $7,0 \times 6,0$ м. Встановлено складну стратиграфію з двома культурними шарами середньопалеолітичного часу.

Стратиграфія

Плато правого берега р. Велика Вись, на краю якого розміщена стоянка, складене лесовими відкладами, які чергаються з похованими ґрунтами. Геологічні горизонти простежені до глибини 6,2 м. Палеогеографи Ж.М. Матвіїшина та С.П. Дорошкевич, які вивчали стратиграфію пам'ятки в 2010 та 2013 рр., визначили п'ять горизонтів геологічних відкладів — звер-

ху вниз: голоценовий ґрунт, бузький лес, витачівський похованій ґрунт з крем'яними артефактами, удейський лес і прилуцький ґрунт. Виходячи з цих даних і результатів розкопок 2012 і 2013 рр., стратиграфія пам'ятки в розкопі виглядає наступним чином (рис. 1).

Голоценовий горизонт (hl). Сучасний ґрунт складається з двох горизонтів — H_1 (глибина 0,0—0,2 м) і H_2 (0,2—0,4 м). Верхній горизонт H_1 — оранка з різкою рівною нижньою межею, сформованою плугом. Має темно-сірий, майже чорний колір і містить нечисленні патиновані кремені, часто пошкоджені плугом. Нижній горизонт H_2 — гумусоване голоценове підґрунтя сірого кольору. Незначна потужність голоценових відкладів на стоянці пояснюється змивом чернозему по терасовому схилу в бік річки внаслідок багаторічного нерационального землекористування.

Бузький горизонт (bg): глибина 0,4—0,9 м. Це світлий, білясто-палевий лес з типовою для лесів стовпчастою структурою. Він утворився в умовах швидкого еолового лесонакопичення в холодному й сухому перигляціальному кліматі періоду максимуму похолодання. Бузькі леси регіону формувалися в часи 27—19 тис. р. т. в холодному або помірно-холодному степу з поширенням зріджених лісів і чагарників у долинах річок і в балках (Матвіїшина, Пархоменко 2008).

Пухкий бузький суглинок побитий численними кротовинами, заповненими голоценовим черноземом. У кротовинах трапляються патиновані кремені, які, найвірогідніше, були занесені землериями з культурного шару, що лежить нижче — у витачівському похованому ґрунті.

Витачівський горизонт (vt): глибина 0,9—1,6 м. Бурий, погано виражений ґрунт, дещо щільніший за бузький лес, що перекриває його. Нечітку верхню межу цього горизонту допомагають встановити численні кротовини, прикметні крихкому бузькому лесу, що уриваються на межі з підстилаючим витачівським ґрунтом. Останній порушений кріогенними процесами бузького часу у вигляді морозобійних тріщин.

Палеогеографічні дослідження на суміжних територіях, зокрема на стоянках Вись, Озерове та Коробчине, свідчать про велими специфічні природні умови витачівського часу, які характеризувалися аридним і досить теплим кліматом, про що свідчить озалаїненість бурих витачівських ґрунтів, що формувалися 55—27 тис. р. т. в часи середньовірмського потепління клімату в Євразії. Численні вкриті молочно-білою патиною кремені верхнього культурного

шару стоянки тяжіють до верхньої частини витачівського суглинку. Залігання артефактів у витачівському горизонті свідчить, що життедіяльність неандертальців відбувалася в теплий кліматичний етап плейстоцену.

Удейський горизонт (ud): глибина 1,6—4,2 м. Світло-палевий, однорідний, досить щільний дрібноструктурний лес. Простежується стовбчаста структура та морозобійні тріщини. Утворювався в умовах холодного й сухого прильдовикового клімату першої фази останнього вірмського (валдайського) зледеніння, що датується часом 74—55 тис. р. т.

Непатиновані зі свіжими сколами вироби з чорного кременю, а також уламки кісток тварин нижнього шару пам'ятки залягали на рівні нижньої частини удейських відкладів, на глибині 3,6—4,0 м, за 15—20 см від поверхні бурого прилуцького ґрунту. Окремі непатиновані кремені, аналогічні знайденим у нижньому шарі, траплялися над скученнями нижнього шару, починаючи з підошви витачівського ґрунту, тобто з глибини 1,8 м від поверхні.

Прилуцький горизонт (pl): глибина 4,2—4,9 м. Зафікований, як і тясминський і кайдакський горизонти рис-вірмського міжльдовиків'я, в шурфах, закладених на дні розкопу, що сягнули глибини 6,2 м. Він дещо темніший і щільніший від перекриваючого удейського лесу, у верхній частині простежений як кілька сірих смуг. Прилуцький ґрунт дуже поруйнований морозобійними тріщинами, що починаються від його поверхні (рис. 1).

Тясминський горизонт (ts): глибина 4,9—5,0 м. Тонкий світлий прошарок суглинку, що розділяє прилуцький і кайдакський поховані ґрунти. Сформувався під час короткого похолодання.

Кайдакський горизонт (kd): глибина 5,0—6,2 м. Щільний буро-сірий суглинок із залізистими прожилками. Цей ґрунт простежено до дна шурпу — до глибини 6,2 м. У двометровій товщі досліджених шурфами рис-вірмських ґрунтів від глибини 4,2 м до дна шурпу (6,2 м) культурних решток не знайдено.

Верхній (перший) культурний шар

Вкриті молочно-білою патиною кремені архаїчного вигляду тяжіли до верхньої частини витачівських відкладів (глибина 0,9—1,3 м), хоча траплялися й вище, в бузькому лесі, а окремі навіть у голоценовому ґрунті (рис. 1). Як значалося, проникнення окремих кременів на вищі від витачівського ґрунту геологічні рів-

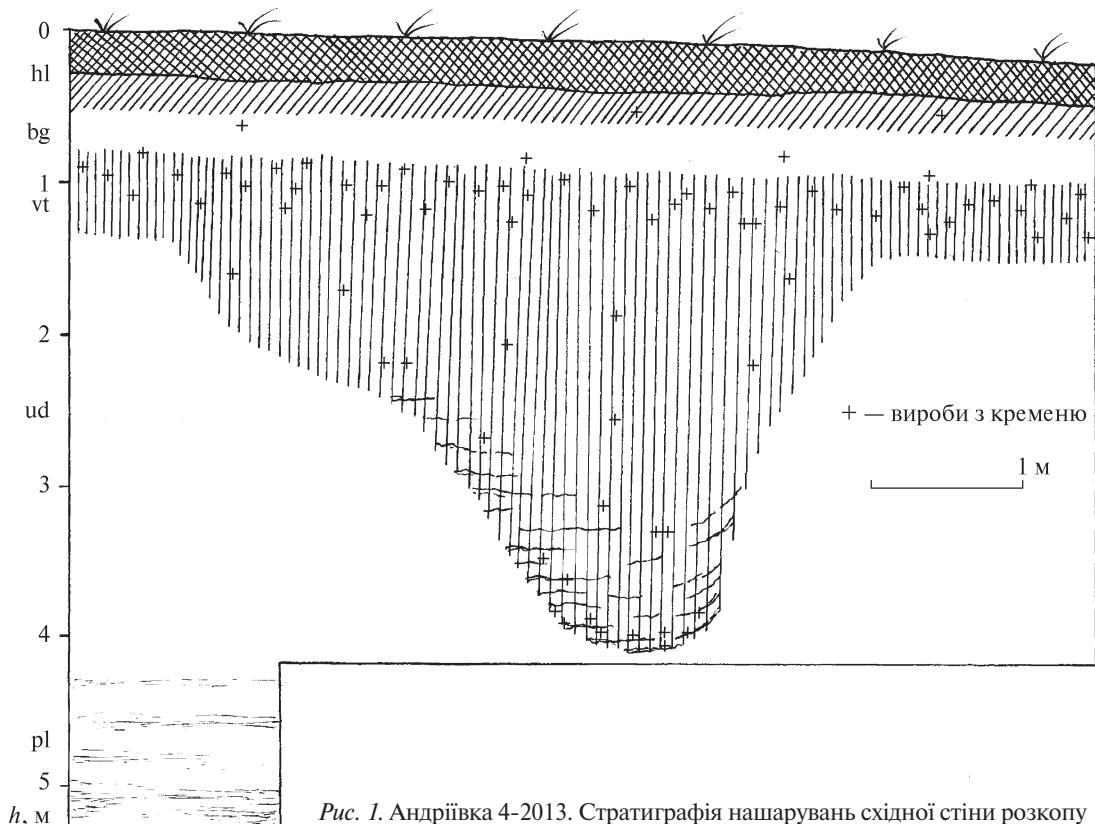

Рис. 1. Андріївка 4-2013. Стратиграфія нашарувань східної стіни розкопу

ні пояснюються діяльністю землерійів і кріогенними явищами. Більшість крем'яних виробів у верхній половині витачівського горизонту лежали *in situ*, утворюючи характерні для непорушеного шару скupчення. Про це ж свідчить горизонтальна позиція пласких кременів у шарі. Їхню верхню поверхню вкривала густа біла патина, а нижню — вапнякова кірка, під якою кремінь був лише трохи патинований, до блакитного кольору. Подібний стан крем'яних артефактів — переконливе свідчення непорушності культурного шару.

Загальна потужність шару, що містив кремені в непорушенному стані, досить значна — 0,4—0,5 м. Однак у цій товщі не простежувалася окрім стратиграфічні горизонти чи морфологічні відмінності між виробами з верхніх рівнів залягання та нижніх, і колекція загалом постає однорідною.

Нашарування пам'ятки розбиралася 20-санитметровими прошарками, знахідки з яких наносилися на окремі плани. Скупчення кременів на планах суміжних прошарків культурного шару збіглися. Це ще один доказ гомогенності пам'ятки. Можливо, значна потужність культурного шару пояснюється розпорощенням певної частини кременів по вертикалі кріогенними явищами, що загалом властиво витачівському горизонту та його аналогам по всій

Центрально-Східній Європі. Різке похолодання 27 тис. р. т. призвело до руйнації морозобійними тріщинами похованіх ґрунтів середньо-вюрмського потепління, які в Україні отримали назву витачівські. Аналогічної руйнації зазнав витачівський ґрунт разом з рештками культурного шару в ньому на стоянці Вись, що за 1,0 км на південь від Андріївки 4.

Фауністичних решток, слідів житлових об'єктів і вогнищ не виявлено. Кілька скupчень кременів, серед яких переважали лусочки, — це типові точкі-майстерні, де відбувалася обробка кременю. Тяжіння кременю до верхніх горизонтів витачівського ґрунту дає підстави датувати верхній (перший) шар стоянки ранньою порою верхнього палеоліту, тобто проміжком у 40—27 тис. р. т.

Нижній (другий) культурний шар

Нижній культурний шар виявлено 2012 р. на глибині 3,6—4,0 м на невеликій площі (блізько 6,0 м²). Він залягав (рис. 1) на рівні нижньої частини удейського лесу, за 15—20 см над поверхнею буро-сірих суглинків рис-вюрмського похованого ґрунту (прилуцький горизонт).

Непатиновані кремені та кістки тварин залягали в коричневих суглинках, дещо відмінних за кольором і фактурою від удейського

лесу. Культурний шар побитий морозобійними тріщинами, часто заповненими карбонатними стяжками. Вапнякові стяжки та вапнякова кірка також супроводжували скупчення кременів. У культурному горизонті знайдені досить численні розщеплені людиною кремені чорного кольору, часом значних розмірів, зі «свіжою» непатинованою поверхнею. Вироби з кременю залягали нерівномірно, подекуди утворюючи невеликі скупчення, іноді зі значною кількістю лусочек серед великих сколів (точкій).

Крім крем'яного матеріалу, в цьому шарі у 2012 р. знайдено епіфіз стегна молодого мамонта розміром приблизно 25×15 см, а також з десяток дрібніших кісток, в основному уламків трубчастих кісток кінцівок тварин, зокрема коня. Пізніше, у травні 2013 р., виявлено рештки мамонта, бізона та ікло пічерного лева (визначення О.П. Журавльова).

Цілковита відсутність патини на поверхні кременів і гарна збереженість кісток вочевидь пояснюється швидкою консервацією решток унаслідок інтенсивного накопичення геологічних відкладів. Натомість інтенсивна патинізація кременів верхнього шару свідчить про тривале їх перебування на поверхні, під дією руйнівних для них природних чинників — сонячної радіації, перепадів температур, вологості тощо. Адже стоянка верхнього шару функціонувала в період витачівського потепління, коли накопичення лесу припинилося.

У процесі розкопок встановлено, що непатинований кремінь і кістки тварин містилися в бурому суглинку, відмінному за кольором і фактурою від удайського лесу, на рівні якого вони залягали. окрім кременів, totожні вироби нижнього шару за станом збереженості поверхні, морфологією та характером сировини, почали траплятися з відмітками 1,8 м і траплялися аж до рівня залягання основного масиву знахідок цього комплексу — на глибині 3,6—4,0 м (рис. 1). Привернув увагу факт залягання їх у тих само квадратах розкопу, в яких локалізувався й основний, нижній масив артефактів комплексу. Поза межами поширення нижнього шару зникали й кремені в удайському лесу над ним. Останні сумніви щодо належності до нижнього шару кременів з рівня 1,8—3,6 м розвіялися, коли в процесі ремонтажних досліджень, здійснених уже в лабораторних умовах, склалися уламки артефактів з різних рівнів залягання. Зокрема, нижня частина досить масивного ядра залягала безпосередньо в культурному шарі, на глибині 4,0 м, а верхня — на 1,5 м вище.

У перший, 2012-й рік, розкопок пам'ятки зазначені особливості залягання культурних решток другого шару було важко пояснити, оскільки повна стратиграфічна колонка над нижнім шаром була простежена лише на невеликій ($2,0 \times 1,0$ м) площі шурпу. Стратиграфічна позиція нижнього шару Андріївки 4 прояснилася під час його додаткового дослідження в тому само розкопі у травні 2013 р. Великий стратиграфічний розріз завглибшки 5,0 м і завдовжки 7,0 м показав, що стоянку в районі розкопу розітнув ярок завглибшки 3,0 м і завширшки близько 4,0 м, який врізався в удайські леси з нижнього рівня витачівського ґрунту (рис. 1). Разом з бурим суглинком з нижнього рівня витачівського ґрунту в ярок потрапили крем'яні вироби й кістки тварин, які залягали в ньому. Пізньовитачівські суглинки, що містили знахідки верхнього культурного шару, утворилися пізніше, коли ярок уже був заповнений ранньовитачівськими відкладами з артефактами, що в них містилися. Ярок, що був на території стійбища неандертальців під час його функціонування, уможливлює пояснення особливостей нижнього шару стоянки: гарну збереженість поверхні кременів і кісток, залягання їх саме в суглинках заповнення, випадки ремонтажу уламків артефактів з різних рівнів його заповнення. Цю стратиграфічну ситуацію підтвердили палеогеографи Ж.М. Матвішина та С.П. Дорошкевич, які вивчали розріз у травні 2013 р.

Суттєві розбіжності в морфології крем'яних виробів із заповнення ярка та матеріалами з верхнього горизонту витачівських відкладів дають підстави говорити про наявність двох різних культурних горизонтів у межах витачівського ґрунту — верхнього й нижнього, і розглядати крем'яні вироби, отримані з рівня 1,8—4,0 м, як єдиний гомогенний комплекс, пов'язаний зі стійбищем ранньовитачівського часу. Таким чином, нижній (другий) шар Андріївки 4 слід пов'язувати з геологічними відкладами ранньовитачівського часу, початок якого датується 55 тис. р. т. Отже, вірогідний вік цього комплексу — приблизно 50 тис. р. т.

Крем'яні вироби верхнього (першого) шару

У верхньому культурному шарі стоянки в 2012 р. знайдено 5822 вкриті щільною білою патиною кремені, з яких 200 виразних знарядь з ретушшю. Загалом колекція справляє враження середньопалеолітичного комплексу, про що, крім

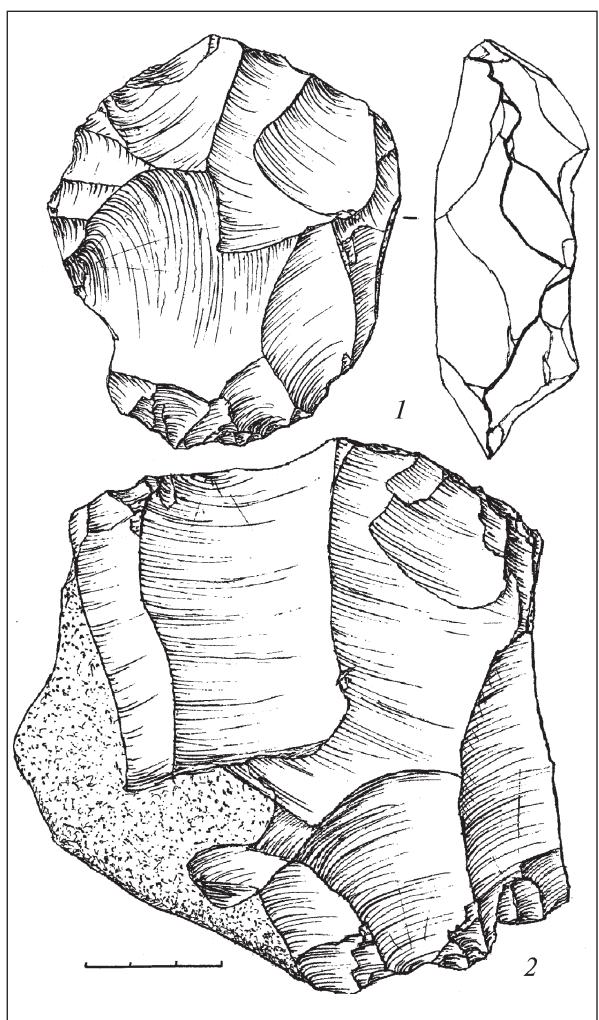

Рис. 2. Андріївка 4-2012. Верхній (перший) шар, нуклеуси

глибокої білої патини, свідчать: 1) грубість сколів, серед яких домінують масивні відщепи; 2) нечисленність і архаїчний вигляд більшості пластин; 3) незначна кількість ретельно оформлених ретушшю знарядь «закінчених» форм; 4) домінанта середньопалеолітичного набору знарядь і невиразність знарядь верхньопалеолітичних типів.

Нуклеусів відносно небагато — 19 екз. Переважають (8 екз.) дископодібні ядра з паралельними негативами сколів (7 екз.), так зв. протопризматичні. З них п'ять одноплощинні та два двоплощинні біполярні (рис. 2, 2). Левалуазькі нуклеуси відсутні, типових левалуазьких сколів теж немає, фасетовані площацки відмічені тільки на кількох відщепах.

Добірка знарядь відрізняється незвично високим вмістом зубчасто-виїмчастих виробів (рис. 3). Можна сказати, що зубчасті та виїмчасті знаряддя на грубих примітивних відщепах є найпримітнішою особливістю верхнього культурного шару стоянки Андріївка 4.

Зубчастий робочий край формувався на різноманітних сколах-заготовках нерегулярною ретушшю або шляхом виламування кромки заготовки. Серед зубчастих знарядь на відщепах однолезові (58 екз.) суттєво переважають над дволезовими (11 екз.) і виробами з зубчастою ретушшю по периметру (10 екз.). В окрему групу виділено 25 знарядь на первинних відщепах овальної та підокруглої форми зі спорадичною зубчастою ретушшю по краю (рис. 4, 4, 6, 7).

Чималою серією представлені й зубчасті знаряддя на грубих пластинчастих заготовках (35 од.), більшість з яких, власне, являють собою пластинчасті відщепи, а не пластини. Тут теж є одно- та дволезові зубчасті форми (рис. 3, 2).

Склад крем'яного комплексу верхнього (першого) шару

Нуклеуси дископодібні:	
двообічні	3
однобічні	5
односторонні паралельного зняття	
одноплощинні	5
двоплощинні	2
нуклеподібні уламки кременю	4
Пластинчасті заготовки	104
Луски (в діаметрі до 1,5 см)	1835
Відщепи й уламки кременю	3560
Відщепи з незначною ретушшю та псевдоретушшю	
за 104	
Знаряддя (вироби з ретушшю)	
Зубчасті знаряддя на пластинчастих заготовках	35
на овальних первинних відщепах	25
з двома конвергентними лезами	8
на відщепах однолезові	58
дволезові	11
з ретушшю по периметру	10
Скобелі одинарні	22
подвійні з шипом	8
Скребла однолезові	16
дволезове овальне	1
Біфаси (фрагментовані)	2
Скребачки (атипові)	
з високим лезом	4
з низьким лезом	4
Різці (атипові)	5
Проколка	1
Усього знарядь	200
Загальна кількість крем'яних виробів	5822

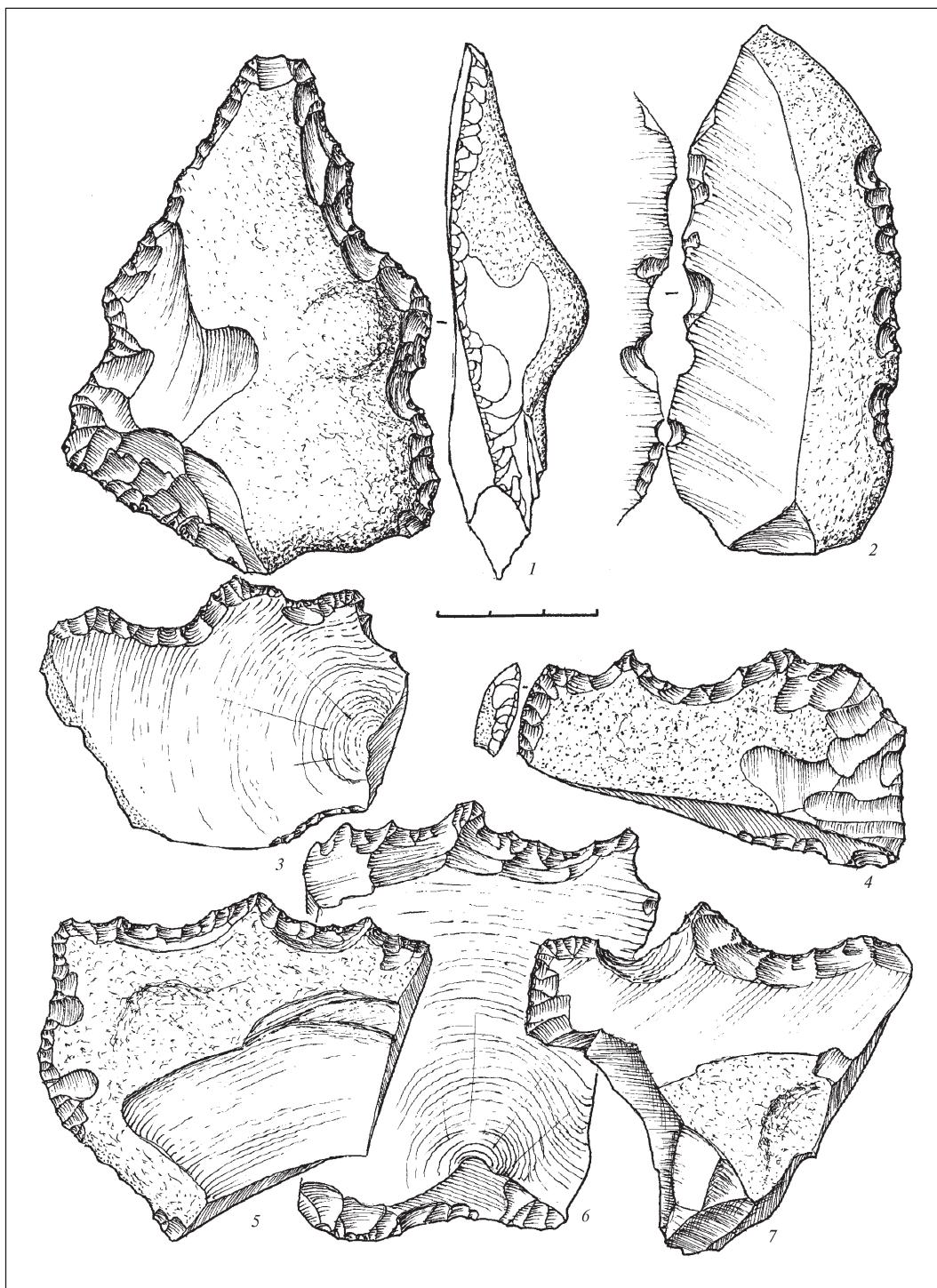

Рис. 3. Андріївка 4-2012. Верхній (перший) шар, зубчасто-виїмчасті знаряддя

Нечисленну (8 екз.), але виразну групу знарядь цієї категорії становлять вироби на масивних крупних відщепах підтрикутної форми з двома конвергентними робочими краями, оформленими зубчастою ретушшю та ретушованими виїмками (рис. 3, 1).

Органічною та досить численною (30 екз.) складовою знарядь верхнього шару Андріїв-

ки 4 є споріднені з зубчастими виробами скобелі. Підправлені ретушшю виїмки здебільше (22 екз.) одинарні. Меншою (8 екз.), але досить виразною серією представлені подвійні скобелі з шипом, утвореним двома глибокими суміжними виїмками (рис. 3, 3—7).

Скребла, майже виключно однолезові, презентовані «атиповими» формами, що мор-

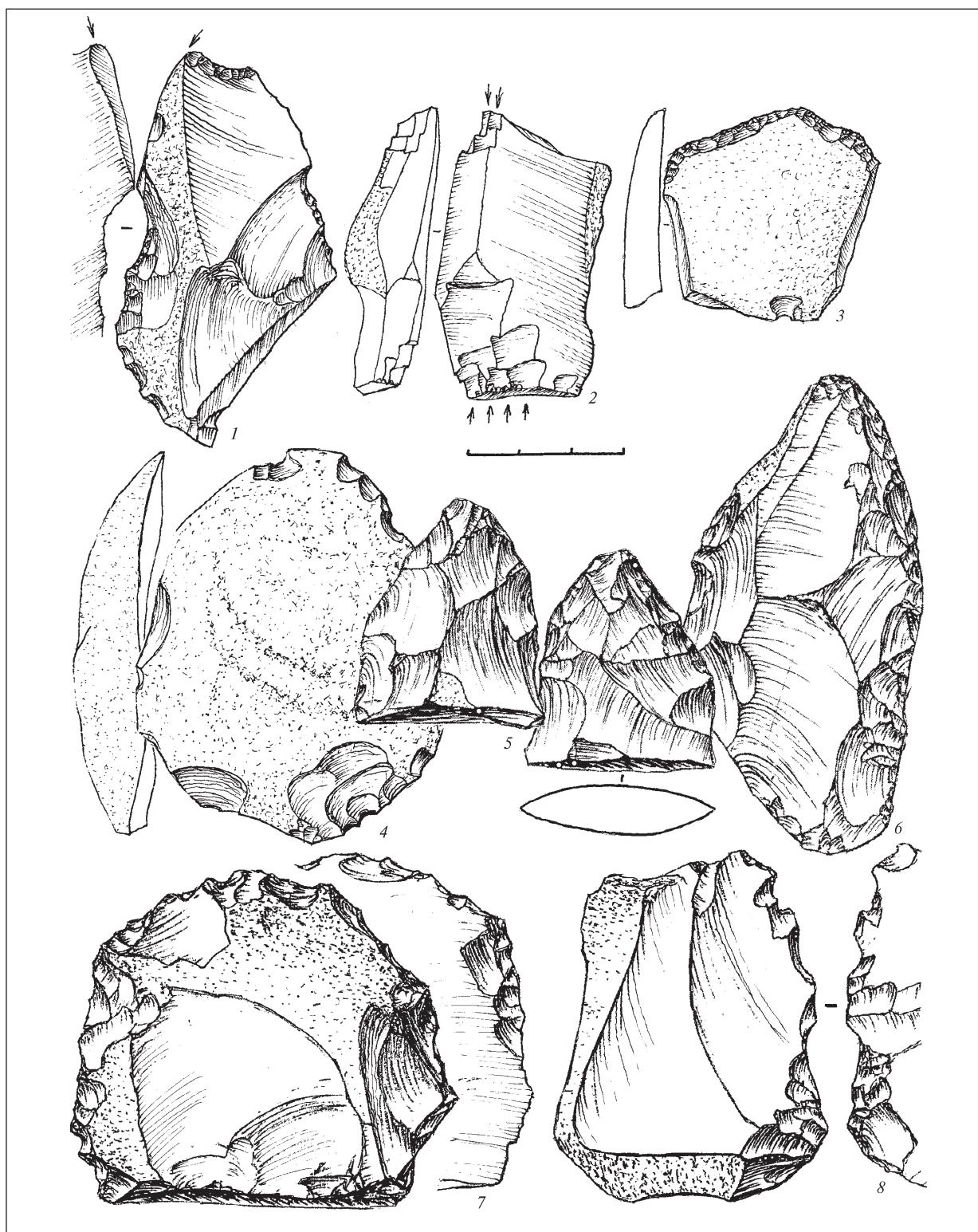

Рис. 4. Андріївка 4-2012. Верхній (перший) шар: 1, 2 — різці; 3 — скребачка; 4 — ніж; 5 — уламок біфаса; 6 — скребло; 7, 8 — зубчасті знаряддя

фологічно примикають до зубчастих знарядь. Лише два скребла з розкопу мають класичну для мусте форму з масивним робочим краєм, ретельно оформленим лусковою ретушшю (рис. 4, 6).

Характерні для середньопалеолітичних індустрій гостроконечники в колекції верхнього шару Андріївки 4 відсутні. Лише кількома уламками представлені в розкопі двобічно оброблені вироби — біфаси (рис. 4, 5).

Нечисленні й атипові знаряддя верхньопалеолітичних типів — різці (5 екз.) і скребачки (8 екз.). Серед різців виділяються кутовий подвійний багатофасетковий на зламі пластинчастого відщепу (рис. 4, 2) і досить виразний бічний ретушний (рис. 4, 1). Скребачки невиразні, «атипові», деякі віднесені до цієї категорії виробів досить умовно. Вони поділяються на скребачки з високим і низьким (рис. 4, 3) робочим лезом.

Позірний архаїзм крем'яного комплексу верхнього шару стоянки, відзначений дослідниками за підйомним матеріалом (Степанчук та ін. 2008, с. 25–28), не узгоджується зі стратиграфією знахідок. Верхній горизонт витачівського похованого ґрунту, в якому залягали артефакти, датується ранньою порою верхнього палеоліту: 40–27 тис. р. т., за схемою Н.П. Герасименко. Отже, є підстави говорити про виразний комплекс зубчастого мусте, який «до живе» до ранньої пори верхнього палеоліту.

Крем'яні вироби нижнього (другого) шару

Культурний шар доволі насичений кременем, але морфологічно виразних виробів із вторинною обробкою відносно небагато. Кількість кременів, добутих із власне нижнього шару в 2012 р. (з рівня 3,6–4,0 м) — 341 виріб. Майже стільки ж — 330 виробів — походить і з лесу над ним (з рівня 1,8–3,4 м). Отже, колекція кременю нижнього (другого) шару з розкопок 2012 р. нараховує 716 виробів, зокрема 34 з ретушшю.

За сировину для виготовлення знарядь працювали великі жовна темно-сірого, часом майже чорного, іноді з білими цятками кременю. Є вироби з дуже якісного масного на дотик кременю. Джерелом сировини, найвірогідніше, було все те ж родовище в ярах біля с. Коробчине, за 8–10 км на південний захід від пам'ятки. Великі уламки жовен, крупні масивні сколи, не використані для виробництва знарядь, свідчать про багатство родовища як стабільного джерела сировини.

Серед ядрищ рівною мірою представлені що класичні дископодібні однобічні (рис. 5, 6), що пласкі підпаралельного зняття. Попри знахідку кількох відщепів з фасетованими площинками, левалуазька техніка обробки кременю не властива індустрії стоянки. Натомість достатньо виразно представлена протопримітивна техніка, окрім тонкі досконалі сколі спрямлюють враження технологічно розви-

неної мустєрської індустрії. Принаймні вона постає більш розвинutoю ніж індустрія верхнього шару.

Виразних ретушованих знарядь небагато (34 екз.), особливо зважаючи, що 10 із них представлені аморфними відщепами зі спорадичною ретушшю або невиразними уламками ретушованих сколів. Дещо вирізняються хіба що два гостроконечники (рис. 5, 1, 2) і три скребла, два з яких скребла-ножі (рис. 5, 4, 5). Ці вироби морфологічно відрізняють комплекс нижнього шару від індустрії верхнього. Попри численнішу добірку знарядь, остання не містить гостроконечників, а скребла-ножі представлені в ній поодинокими екземплярами або атиповими формами, що типологічно мало відрізняються від зубчастих знарядь.

У не надто численній добірці знарядь нижнього комплексу привертають увагу передусім два гостроконечники. В одного, виготовленого на масивному відщепі, поздовжні конвергентні краї оброблені зі спинки крутую східчастою ретушшю, а базальна ділянка потоншена і зі спинки, і з черевця, очевидно, з метою закріплення знаряддя в руків'ї чи насаді (рис. 5, 2). На відміну від решти непатинованих чорних і темно-сірих кременів цього шару, в скупченні яких це знаряддя було знайдене на глибині 4,0 м, його поверхню вкриває інтенсивна патина. Складається враження, що виріб був знайдений мешканцями стоянки десь за її межами.

Фрагмент другого гостроконечника (рис. 5, 1) має зовсім інший вигляд. Виконаний на тонкому сколі якісного чорного з блакитним відтінком кременю, він суцільно оброблений зі спинки регулярною пласкою крупнофасетковою ретушшю. Така інтенсивна вторинна обробка притаманна розвинутому етапу мусте.

Скребла-ножі, виготовлені на великих пласких відщепах, теж ретушовані зі спинки (рис. 5, 4, 5).

Виразною серією представлені виймчасто-зубчасті знаряддя. Зубчасті леза оформлювали нерегулярною, часто альтернативною ретушшю на краях досить тонких відщепів і пластинчастих сколів. Показовою групою представлені скobelі з виймками на краях заготовок (рис. 5, 3).

Обмежена кількість знарядь нижнього шару Андріївки 4 і невиразність більшості з них не дозволяє поки що впевнено визначати культурну належність комплексу. Водночас наявність гостроконечників і скребел дає підстави попередньо віднести його матеріал до кола індустрії мусте типового (однобічного).

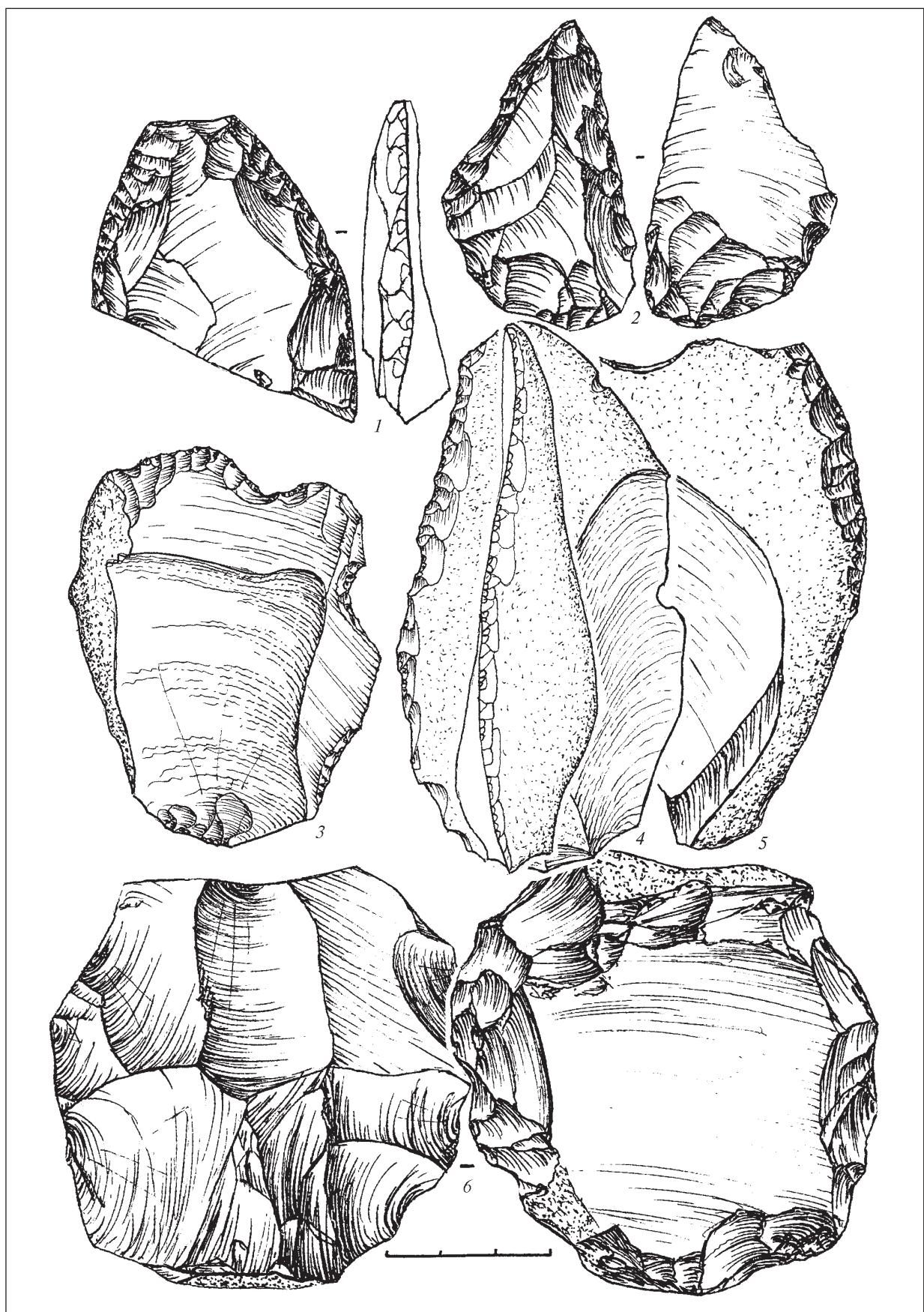

Рис. 5. Андриївка 4-2012. Нижній (другий) шар: 1, 2 — гостроконечники; 3 — скобель; 4, 5 — скребла-ножі; 6 — дископодібний нуклеус

Проблема зубчасто-виїмчастих індустрій у контексті матеріалів верхнього шару стоянки Андріївка 4

Суттєве переважання в інструментарії верхнього (першого) шару стоянки Андріївка 4 зубчастих і виїмчастих виробів (таким значним відсотком ці знаряддя не представлена в жодному з палеолітичних комплексів України) дає підстави розставити деякі акценти в питанні аналізу та класифікації зубчастих і виїмчастих виробів.

З приводу зубчастих знарядь висловлювалися різні думки. Дехто взагалі відкидав штучний характер утворення зубців, вважаючи, що це було наслідком банального «топтання» мешканців стоянки по розкиданіх на її території відщепах (виник навіть спеціальний термін — «топталище»: Праслов 1984). Втім, ці ідеї не були підтримані, і загальноприйнятою нині є концепція, яка від самого початку мала найбільше прихильників, про навмисне, спеціальне створення зубчастого робочого краю.

Та все ж попри те, що зубчасті знаряддя займають поважне місце в інструментарії середнього палеоліту, деякі дослідники й досі не завжди приділяють їм таку увагу, як, приміром, гостроконечникам чи скреблам. Головною причиною того є, на нашу думку, те, що зубчасті знаряддя не надто вкладаються в «прокрустове ложе» формальних класифікацій. Заготовкою для них міг бути відщеп чи навіть уламок випадкової форми, і ця форма суттєво не змінювалася в процесі виготовлення знаряддя. Зокрема, П.Й. Борисковський вбачав причину неуваги дослідників до зубчастих знарядь в «неправильних їх контурах» (Борисковский 1979, с. 110).

Відтак, у питанні морфологічного ранжирування зубчасті вироби не надто успішно конкурували з біфасами й гостроконечниками, які відзначаються вищим рівнем стандартизації та уважним ставленням до оформлення не тільки робочого елементу, але й акомодаційних ділянок.

Функціональне призначення зубчастих знарядь суттєвих протиріч у дослідників не викликало. В.М. Даниленко вважав, що знаряддя з зубчастим робочим краєм, які використовували в поздовжньому русі, виконували «різально-роздинальну» дію, тож можуть бути названі ще «зубчастими ножами» (Даниленко 1946, с. 77). В.М. Гладилін навіть виніс термін «пилки» в назив категорії зубчастих знарядь як синонім (Гладилін 1976, с. 77).

Менше розбіжностей спостерігається в оцінці тісно пов'язаних із зубчастими виїмчастих

Склад крем'яного комплексу нижнього (другого) шару

Нуклеуси підпаралельного зняття	4
дископодібні	4
нуклеподібні уламки	3
Відщепи	440
Луски	241
Знаряддя (вироби з ретушшю)	
Гостроконечники	2
Скребла	3
Зубчасті на пластинах	4
на відщепах	7
Скobelі	8
Відщепи з нерегулярною ретушшю	10
Усього знарядь	34
Загальна кількість крем'яних виробів	716

знарядь або, як їх ще називають, скobelів, що безпосередньо вказує на їхню функцію: скоблення. Прогнозоване використання скobelів у палеоліті — для обробки стрижнів.

Давно помічено, що виїмчасті знаряддя, або скobelі, як правило, представлені значною кількістю передусім у середньопалеолітичних комплексах з високим індексом зубчастих знарядь. Тісний симбіоз зубчастих і виїмчастих виробів і їх суттєве переважання над іншими категоріями знарядь у деяких комплексах середнього палеоліту дали підставу для виокремлення таких індустрій в окрему зубчасту фацію. Згідно з Ф. Бордом, який у 50-х рр. минулого століття запропонував схему фаціального поділу середньопалеолітичних індустрій, комплексам зубчастої фації притаманні такі особливості: відсутність левалуазької технології розщеплення, незначний індекс фасетованих площинок, нечисленність гостроконечників, скребел, біфасів і ножів з обушком за значного переважання в інструментарії зубчастих і виїмчастих знарядь (Bordes 1961; 1961a). А. Монгайт, конкретизуючи це визначення у відомій узагальнювальній праці з археології Західної Європи, зазначив, що індекс панівної форми «зубчастого мусте» може сягати 85 %, натомість скребел — менше 15 %, і вони «погано оброблені», а ножі й рубила однічні (Монгайт 1973, с. 123). Помічена ще й та особливість індустрії зубчастого мусте, що вони базуються на відщепових технологіях, тобто мають невисокий індекс пластин (Оманджулов 1984).

Ці критерії зубчастої фації виразно виявляють себе у верхньому (першому) шарі Андрі-

ївки 4. З 200 знарядь, які мають макролітичні (понад 5,0 см) розміри, — 147 зубчастих і 30 скобелів. Скребла та біфаси одиничні, і робочий край їх оброблений переважно крутую прямовисною ретушшю. До цього слід додати, що в первинній обробці кременю цілковито відсутня левалуазька технологія, а також наолосити на відщеповому характері індустрії та архайчному вигляді нечисленних пластин.

Такий високий вміст зубчастих знарядь на території України зафіксовано вперше. І хоча площа розкопаної ділянки верхнього (першого) шару стоянки Андріївка 4 ще не надто значна (42 m^2), вже на цьому етапі досліджень можна стверджувати: відкрито яскраву й самобутню пам'ятку зубчастої фації мустьє. Зістав-

ляючи отримані техніко-типологічні показники крем'яного комплексу з даними геології, можна попередньо датувати її початковою фазою верхнього палеоліту.

Таким чином, до раніше відомих в Україні індустрій ранньої або перехідної фази верхнього палеоліту (Оринсьяк, Селет, Богунсьєн, Мікок, Левалуа-Мустьє, Коробчине) слід додати ще й зубчасте мустьє. Останнє, як і три попередні індустрії, є яскравими прикладами середньопалеолітичних технологій обробки кременю, носіями яких вважають палеантропів. Отже, маємо ще один доказ доживання неандертальців у Центральній Україні до кінця ранньої пори верхнього палеоліту, тобто, можливо, до 27 тис. р. т.

- Борисковский П.И.* Древнейшее прошлое человечества. — Л., 1979.
- Гладилин В.Н.* Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — К., 1976.
- Даниленко В.Н.* Позднепалеолитическое стойбище в ур. Круглик (Отчет о раскопках 1946 г.) // НА ИА НАНУ. — 1946/6а.
- Кулаковська Л.В.* Середньопалеолітичні пам'ятки лісостепової зони України // Развитие культуры в каменном веке. Археологические изыскания. — 1997. — 43. — С. 53—55.
- Матвійшина Ж.М., Пархоменко О.Г.* Грунти давньої стоянки Вись неподалік с. Шмидове на Кіровоградщині як індикатор природних умов минулого // Кам'яна доба України. — 2008. — 11. — С. 75—82.
- Монгайт А.Л.* Археология Западной Европы. Каменный век. — М., 1973.
- Оманджусов Т.* Мустьерские памятники Ташкентского оазиса. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — Л., 1984.
- Праслов Н.Д.* Ранний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. — М., 1984. — С. 94—134 (серія «Археология СССР»).
- Степанчук В.Н.* Нижний и средний палеолит Украины. — Черновцы, 2006.
- Степанчук В.М., Рижков С.М., Матвійшина Ж.М., Кармазиненко С.П.* Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті // Кам'яна доба України. — 2008. — 11. — С. 23—41.
- Степанчук В.Н., Сиволап М.П., Ветров Д.А., Озеров П.И.* Обследование палеолитических местонахождений в бассейне р. Большая Высь в 2004 г. // НА ИА НАНУ. — 2004/22.
- Цвек Е.В., Озеров П.И.* Отчет о разведке археологических памятников в Новомиргородском районе Кировоградской области в 1987—1989 гг. // НА ИА НАНУ. — 1987—1989/406.
- Bordes F.* Mousterian Cultures in France // Sciences. — 1961. — 134. — P. 803—810.
- Bordes F.* Typologie du paleolithique ancien et moyen. — Bordeaux, 1961a. — T. 1, 2.

Надійшла 19.03.2013

Л.Л. Зализняк, Ю.В. Кухарчук, Т.О. Шевченко

НОВАЯ МУСТЬЕРСКАЯ СТОЯНКА АНДРЕЕВКА 4 НА КИРОВОГРАДЩИНЕ

Статья посвящена публикации и культурно-исторической интерпретации материалов новой мустьерской стоянки Андреевка 4 около г. Новомиргород Кировоградской обл. Материалы верхнего культурного слоя залегали в верхней части витачивской погребенной почвы, датируются началом верхнего палеолита и представляют собой яркий комплекс зубчатого мустья. Нижний культурный слой связан с заполнением оврага, образовавшегося в нижнем горизонте витачевской почвы, датируется около 50 тыс. л. н. и является собой комплекс одностороннего классического мустья. С нижним слоем связаны кости мамонта, бизона, коня и зуб пещерного льва.

Таким образом, к ранее известным в Украине индустриям ранней фазы верхнего палеолита (Оринсьяк, Селет, Богунсьєн, Мікок, Левалуа-Мустьє, Коробчине) следует добавить еще и зубчатое мустье, носителем которого были палеантропы. Имеем еще одно доказательство доживания неандертальцев в Центральной Украине до конца ранней поры верхнего палеолита, возможно до 27 тыс. л. н.

ANDRIYIVKA 4, A NEW MOUSTERIAN SITE IN KIROVOHRAD REGION

The paper is devoted to the publication and cultural and historical interpretation of the materials from Andriyivka 4, a new Mousterian site near Novomyrhorod in Kirovohrad Oblast. The materials of the upper cultural layer laid in the upper part of Vytachiv fossil soil, are dated by the beginning of the Upper Palaeolithic period, and represent a vivid assemblage of denticulated Mousterian. Bones of mammoth, bison, horse, and a tooth of cave lion are related with the lower layer.

Consequently, to the known in Ukraine industries of the early phase of the Upper Palaeolithic (Aurignac, Szelet, Bohunicion, Micoquien, Levallois-Mousterian, Korobchyn) the denticulated Mousterian should be also added. Its bearers were palaeoanthropae. There is another proof that the Neanderthals in Central Ukraine lived up to the end of the early stage of the Upper Palaeolithic, perhaps to the 27th millennium.

В.П. Билкова, І.Ю. Самойленко

СІРОГЛІНЯНА КЕРАМІКА БІЛОЗЕРСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ

Охарактеризовано сіроглінняну кераміку — провідну складову керамічного комплексу Білозерського поселення IV—III ст. до н. е.

Ключові слова: хора Ольвії, Білозерське поселення, сіроглінняна кераміка, період пізньої класики—раннього еллінізму.

Останнім часом сіроглінняна антична кераміка, яка раніше порівняно рідко була предметом спеціальних досліджень, помітно привертає увагу дослідників (Буйских 2006а; 2007; 2011; Schultze, Magomedov, Bujskich 2006; Крапівіна 2007; Kowal 2008; Хромова 2008; Котенко 2011 та ін.). У 2008 р. в Румунії була проведена конференція, присвячена цій групі кераміки чорноморського регіону, за матеріалами якої видано збірник статей «Pontica» (2009). У цей же час з'явилася монографія П. Дюпона та В. Лунгу, третій розділ якої відведено сіроглінняній кераміці (Dupont, Lungu 2010, p. 137–239). В основу цієї статті покладено доповідь на конференції 2008 р. (Bylkova 2009), суттєво розширену та доповнену.

Сіроглінняна кераміка неоднорідна в морфологічному та технологічному аспектах. Керамічне тісто буває різної щільноті, кольору, з незначною та значною кількістю домішок, колір покриття поверхні теж різноманітний. Тож можна ставити питання про визначення регіональних особливостей її виробництва (Dupont, Lungu 2010, p. 181–183; Bouzek, Domaradzka

2009). Це уможливлює розрізнати місцеве виробництво та імпорт і навіть використовувати сіру кераміку як культурний індикатор. Так, С.Б. Буйських пропонує вбачати в наявності сіроглінняної кераміки певний аргумент на користь мешкання в деяких пунктах грецького (ольвійського) населення: «...серая керамика как бы фиксирует принадлежность низнебугских поселений VI—I вв. до н. э. к хоре Ольвии, очерчивая территорией своего распространения в регионе Нижнего Поднестровья ее границы. Другими словами, она выступает в качестве одного из самых распространенных и характерных этнографических элементов, определяющих культурную общность населения (городского и сельского) на всей территории государства» (Буйских 2006а, с. 47).

Надамо характеристику сіроглінняної кераміки з Білозерського поселення, розміщеного неподалік гирла Дніпра над його право бережними протоками Корабелка та Кошова (с. Дніпровське Білозерського р-ну Херсонської обл.). Пам'ятку визначено нами як найвіддаленіше на схід поселення дальньої хори Ольвії (Билкова 1994). Однак не всі дослідники погоджуються з цим. Тож характеристика

сіроглинняної кераміки, що в цьому випадку є культурозначальним показником, може стати додатковим аргументом на користь того.

Сіроглинняна кераміка була важливим компонентом матеріальної культури Білозерського поселення впродовж усього часу його існування. Для її характеристики залучено матеріали археологічних експедицій Херсонського обласного краєзнавчого музею (1991—1997 рр.) і Херсонського державного університету (1998—2012 рр.) під керівництвом В.П. Билкової¹. Частка відібраної на зберігання кераміки становить близько 15 % від її загалу, інша частина опрацьовувалася в полі. Розподіл знахідок такої кераміки в культурному шарі та земляних об'єктах приблизно однаковий. Найбільша кількість цілого та археологічно цілого посуду зафіксована в житлових і господарських будівлях.

На розкопі IV досліджено площа майже 4000 м², тож отримані результати слід вважати об'єктивними. За стратиграфією виділяються два основні будівельні періоди, розділені кам'яно-сирцевими завалами, що утворилися під час загальної перебудови поселення. Перший датується від початку до середини останньої чверті IV ст. до н. е., другий — від останніх десятиріч IV ст. до кінця першої чверті III ст. до н. е. (Билкова 2007, с. 106).

Коли розкопки на Білозерському поселенні тільки розпочалися, сіроглинню кераміку, що посідає перше місце серед знахідок кружального посуду (без урахування амфор), одразу було запропоновано відносити до продукції Ольвії, де в IV—III ст. до н. е. спостерігається підйом у керамічному виробництві. Детальніше вивчення всього матеріалу показало, що не можна виключати наявність сіроглинняного посуду й іншого походження (хоча до проведення спеціального аналізу глини це можна тільки припустити), але абсолютна більшість цієї кераміки повністю співпадає з ольвійськими матеріалами. Підставою для такого висновку є те, що вона виготовлена з характерного дрібнозернистого тіста сірого кольору (іноді з коричневими або червонуватими плямами — із закалом) з характерними домішками, поверхня має темну обмазку та лощіння. Сіроглинняна кераміка є в керамічному комплексі всіх ольвійських поселень. На синхронних поселеннях ольвійської сільської округи простий столовий

посуд становить від 25 % до 60 % (без амфор і черепиці). Переважають глеки, часто трапляються рибні блюда, одноручні та дворучні миски та ін. (Крижицкий и др. 1989, с. 128).

У керамічному комплексі Білозерського поселення гончарна кераміка становить майже 50—60 % (без урахування амфор і черепиці), і більша її частина представлена сіроглинняною керамікою. Саме в цій групі найбільше археологічно цілого посуду. Частина матеріалу опублікована (Билкова 1994; 2005; 2007; 2010; Bylkova 2009), але кожен сезон додає нові знахідки. Переважає посуд з добре вимішаної глини, але є й виготовлений з грубої глини зі значною кількістю пор і домішок (ватняк, слюда та ін.). Глина сіра або темно-сіра з зеленими чи жовтими відтінками. Представлені всі технологічні групи — просто сіролощена кераміка, з темним покриттям і нелощена. Більшість посуду лощена, менше зразків мають темно-сіре, майже чорне покриття. Кераміка з закалом (з червоними та коричневими плямами на зламі) зазвичай теж лощена. Нелощений посуд одиничний, він виготовлений з грубішого тіста.

Сіроглинняний посуд можна розділити на дві основні групи — відкритий і закритий, представлені майже однаковою кількістю. Серед закритих форм переважають глеки, трапляються ойнохой, лекіфи, кубки-канфари, фляга. Відкритий посуд — це миски та рибні блюда. Однічними знахідками представлені світильники.

Глеки (рис. 1—3) в масиві сіроглинняної кераміки становлять найчисленнішу групу. За каталогом ґрунтів Мансела, колір їхньої глини можна визначити як світло-сірий (5Y 7/2, 10 YR 7/2), дуже світлий коричневий (10 YR 7/3), світлий коричнево-сірий і світлий коричневий (10 YR 6/2, 6/3), світло-коричневий (7.5 YR 6/3, 6/4) та блідий рожево-сірий (7.5 YR 7/2, 6/2). Посуд виготовлено з дрібнозернистої щільної глини, випал рівномірний. Представлені великі глеки заввишки 25—30 см і з діаметром тулуба близько 20 см (рис. 1, 1); середніх розмірів — висота близько 20 см, діаметр у середньому 15 см; зірка трапляється невеликі посудини заввишки 10—12 см і діаметром близько 10 см (рис. 3, 2). Співвідношення між висотою та діаметром тулуба в цьому посуді становить у середньому 0,7 (0,64—0,73). Доволі сталими є й розміри горла: діаметр 5,3—9,2 см, висота 4,5—10,8 см, пропорція 0,85 (0,75—0,90). Переважають глеки середнього розміру.

Найпоширенішими є глеки з відігнутими вінцями, високим і широким циліндричним

¹ Автори щиро вдячні співробітнику експедиції, аспіранту античного відділу ІА НАНУ С.О. Немцеву за обмір посуду та виконання рисунків.

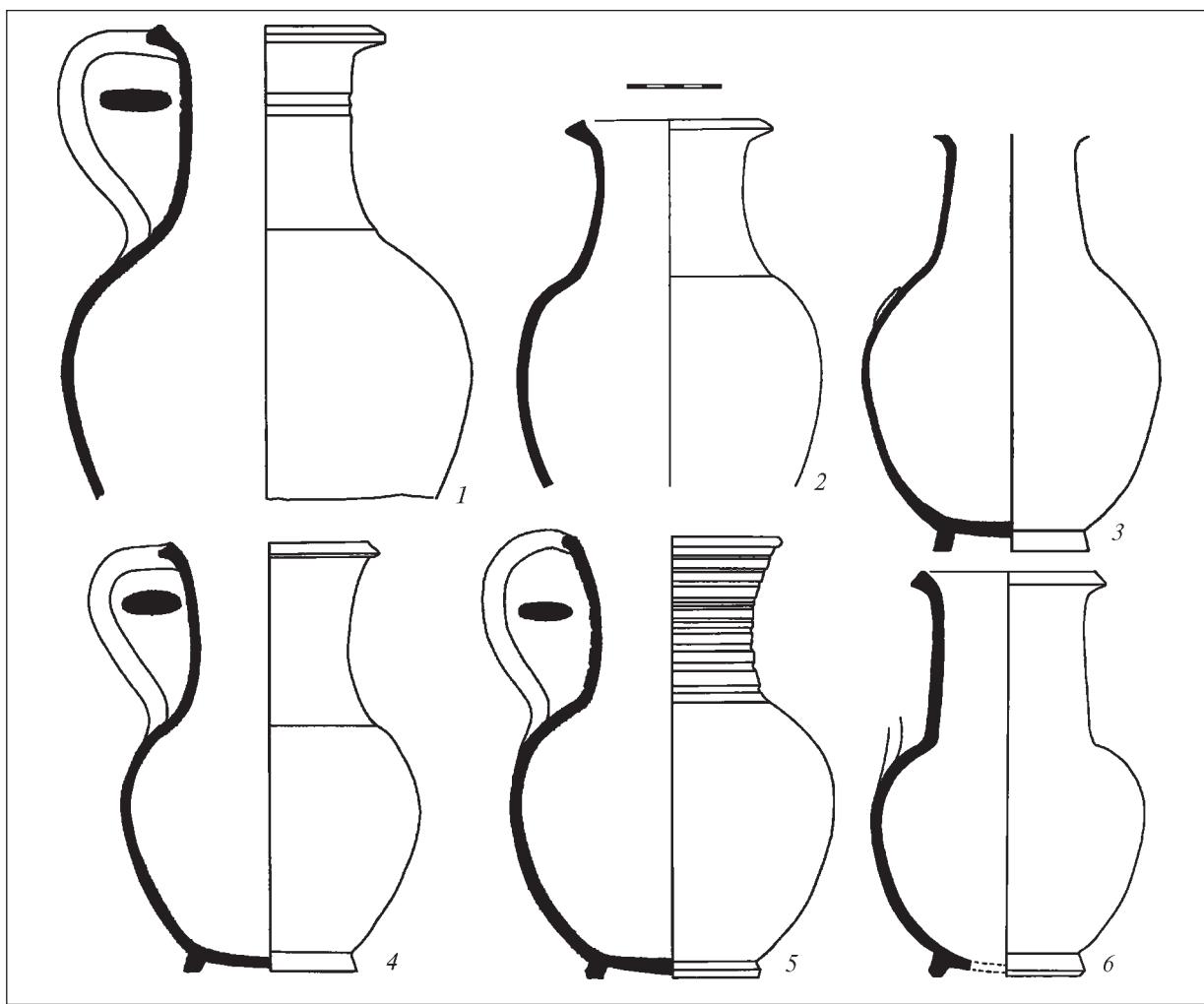

Рис. 1. Білозерське поселення. Сіроглиняні глеки провідного типу

горлом і округлим тулубом. Переход від горла до тулуба чітко фіксується; дно на низькому кільцевому піддоні (рис. 1). Край вінець у перетині зазвичай має форму, наблизену до трикутної. Посуд різиться розмірами вінець і профілюванням краю. Ручка стрічкова, зрідка двостровільна, прикріплена до краю вінець. Горло іноді рифлене; трапляються паралельні смуги кільцевих рубців, вдавлених і прокреслених ліній; на деяких виробах кільцевий рубець проходить у місці з'єднання горла й тулуба. Керамічне тісто сіре різних відтінків (зеленкуватого, бежевого, сизого) з дрібними вапняними часточками.

На всіх поселеннях ольвійської хори пізньої класики — раннього еллінізму глеки теж основна форма закритого сіроглиняного посуду (Буйских 2007, с. 41). Типологічно такий посуд зіставний з найбільш популярним типом першого архаїчного — ранньокласичного часу Ольвії, за класифікацією В.В. Крапівіної

(Крапівіна 2007, с. 100) та є його подальшим розвитком. Ю.І. Козуб зазначає, що глеки з високим горлом, важким тулубом і ручкою, прикріпленою до краю вінець, були розповсюджені протягом V—IV ст. до н. е. (Козуб 1974, с. 63, рис. 23, 2). За матеріалами ольвійського некрополя цей тип побутував у IV ст. до н. е. в трохи видозмінений формі — дещо вище горло та важчий тулуб (там само, с. 65, рис. 23, 3). Він трапляється в похованнях ольвійського некрополя також елліністичного часу (Парович-Пешкан 1974, с. 96), а на хорі класичного та елліністичного часу — на поселенні Козирка (Буйских 2007, с. 40, рис. 2, 11).

На Білозерському поселенні такі глеки використовували протягом усього часу його існування. До першого періоду забудови відноситься глек зі щільним чорним покриттям (рис. 1, 2). Його вирізняють вінця різкішого профілю та горло плавних обрисів. До другого будівельного періоду належать глеки з ям

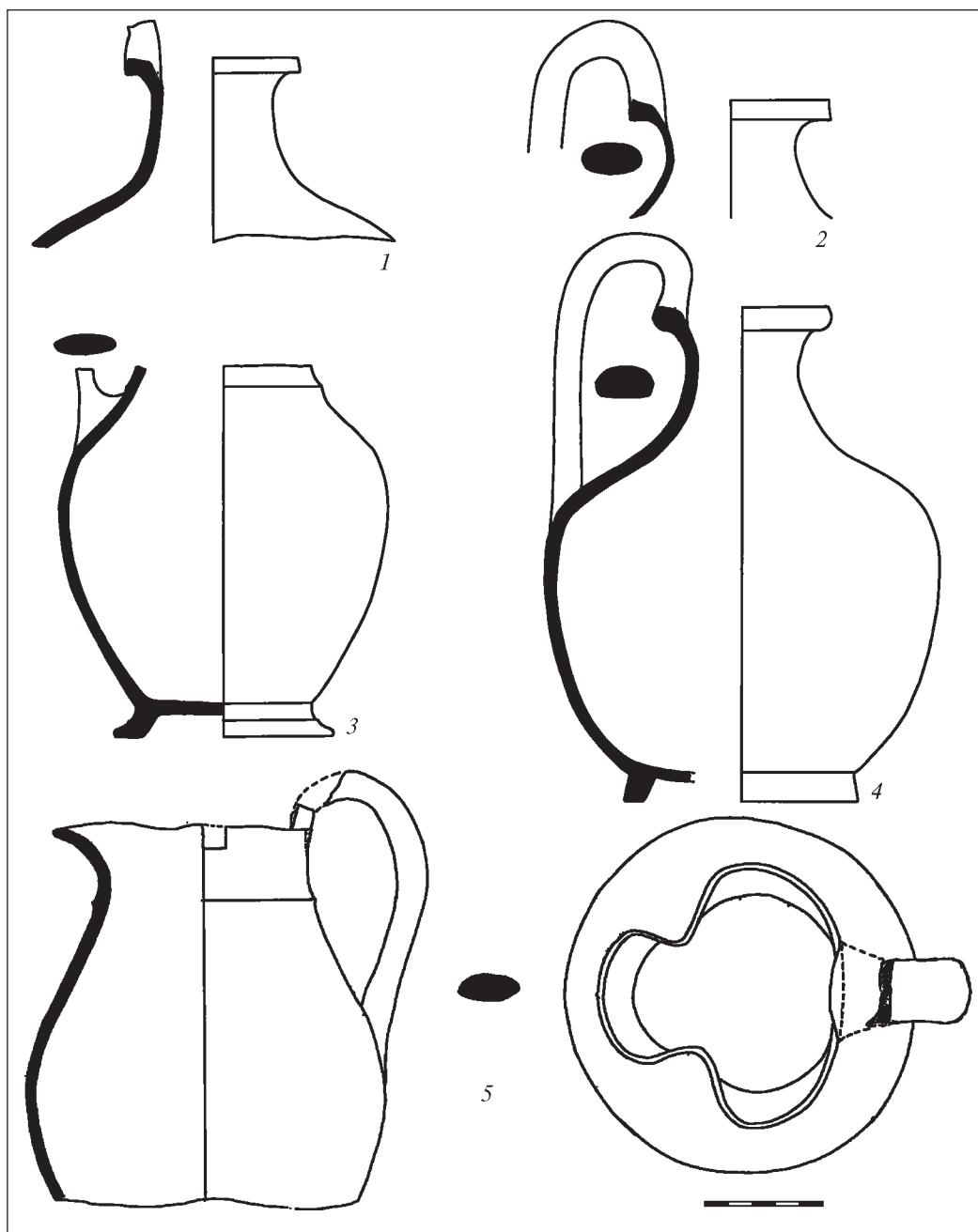

Рис. 2. Білозерське поселення: 1—4 — сіроголиняні вузькогорлі глеки; 5 — ойнохоя

(рис. 1, 4, 5) і 157 (рис. 1, 3). У житлі 190 завершального етапу існування поселення (перша чверть III ст. до н. е.) знайдено археологічно цілий тонкостінний сіроощечений глек середніх розмірів: висота 21,0 см, діаметр тулуба 14,5 см (рис. 1, 6). Його вирізняє високе горло правильної циліндричної форми.

Рідше на Білозерському поселенні трапляються глеки з вузьким горлом, великим кулястим тулубом, чітко оформленними вінцями та овальною в розрізі ручкою, що виступає над краєм, та на кільцевому піддоні середньої висоти (рис. 2, 1—3). Їх можна вирізнити

за оформленням краю вінець і обрисами горла. Такі глеки є розвитком ранішого типу, відомого в Ольвії (Крапівіна 2007, с. 101, рис. 4, 5). Саме такі глеки представлені на поселенні Кошари (Kowal 2008, р. 86—87, fig. 3, 2), синхронному з Білозерським. На нашому поселенні знахідки їх пов'язані з обома періодами забудови. В ямі 188 другої чверті IV ст. до н. е. знайдено фрагмент такого невеликого глека (рис. 2, 2). Повністю зберігся глек із напівземлянки 80 (рис. 2, 3), знайдений разом з матеріалом другої половини IV ст. до н. е. (Былкова 2010, с. 252, табл. 7). Він має колір глини 7.5

YR 6/4 й темно-сіре лощіння. Висота без ручки близько 22 см, з ручкою — близько 25 см, діаметр 17 см. Інша посудина, ймовірно, такого ж розміру, але відрізняється профілем вінець і горла (рис. 2, 1). Глина сіра (10 YR 7/2), поверхня заlossenена до темно-сірого. Її знайдено разом з матеріалами останньої чверті IV ст. до н. е.

Виділяється глек з коротким горлом, округлим тулубом і низьким кільцевим піддоном (рис. 3, 3), знайдений у ямі 105, що датується останніми десятиліттями IV ст. до н. е. (Былкова 2005, с. 266). Він виготовлений з зеленкувато-сірої глини (5Y 6/1) і вкритий густим темно-сірим покриттям. Висота 18,8 см, діаметр тулуба 16,5 см, піддона — 10,6 см. Вціліла основа плоскої ручки. Низький піддон зроблено з світло-сірої глини (5Y 7/1, 5Y 5/1), має покриття та лощіння. Глина містить значні білі включення. В глеку можна вбачати варіант типу 4, за класифікацією В.В. Крапівіної (Крапівіна 2007, с. 100, рис. 2).

Виявлено також посуд індивідуальних форм, зокрема, розвал глека з темним покриттям із ями 11 третьої чверті IV ст. до н. е. з особливим оформленням ручки, що виділяється й великим розміром. Реконструйована висота 50 см, діаметр тулуба 36—37 см, висота горла 20 см, діаметр піддона 13 см. За характером керамічного тіста й обробкою поверхні він не відрізняється від іншого посуду. Складно профільована ручка доповнена в місці з'єднання з вінцями катушкоподібним наліпом. Власне така форма не рідкісна, але частіше представлена в групі світло- та червоноглинняної кераміки. Рельєфна деталь у місці з'єднання ручки з вінцями — характерна риса херсонеської червоноглинняної кераміки IV ст. до н. е. (Кутайсов 2004, с. 98—99, с. 313, рис. 110, 8). У нашому випадку, з огляду на характер керамічного тіста, цю посудину можна віднести до місцевого виробництва.

За морфологічними й технологічними характеристиками вірізняється глек з ями 105 (рис. 3, 1) з видовженим тулубом, псевдодовгувальною ручкою та незвичною орнаментацією горла у вигляді глибоких і широких рифлених ліній. Він доволі грубий, з коричнево-сірої глини (2.5 Y 6/2), має світле покриття без лощіння. На дні є «латка» у вигляді алебастрової наліпки. Найвірогідніше, він належить до імпортного виробництва. Такий посуд був поширений у Східному Середземномор'ї та Західному Причорномор'ї (Alexandrescu 1978, р. 100—102, fig. 22, 659, 661).

Тонкостінний глек з ями 21, що відноситься до початкового періоду життя на поселенні, — рідкісна форма (рис. 2, 4). Він має видовжений тулуб і «ехіноподібний» піддон, який дещо нагадує архаїчні форми (Скуднова 1988). Діаметр тулуба 14,4 см, піддона — 9,6 см. Виготовлений з незвичної якісної сірої з коричневим відтінком глини (2.5 Y 6/2) та має нестандартний випал, що суттєво вирізняє його серед іншої кераміки, та щільне чорне блискуче покриття. Форма цієї посудини нагадує чорнолакову ойнохою. На Білозерському поселенні ця посудина єдина, і аналогії їй поки не відомі.

Ойнохой (рис. 2, 5) у сіроглинняній кераміці представлений тільки двома зразками, хоча червоно- та світлоглиняні трапляються набагато частіше. Одна майже ціла (без дна), від іншої вцілів фрагмент. Перша посудина знайдена в земляному об'єкті 6, більшість матеріалів якого відноситься до третьої — початку останньої чверті IV ст. до н. е. Вона має округлий тулуб, що плавно переходить у широке горло з кільцевим рубчиком, і підняту над вінцями ручку. Глина сіра й блідо-рожева (5Y 6/1—5/1, сірий колір), з легким сірим лощінням. Така форма трапляється рідко. Її контури більше ніж інші нагадують тип 3 класифікації В.В. Крапівіної, але відрізняється й від нього. В архаїчних шарах Ольвії ойнохой — досить поширенний тип, представлений низкою варіантів (Крапівіна 2007, с. 101; Буйских 2007, с. 37, рис. 1, 4, 5). В архаїчному некрополі Ольвії знайдено ойнохой, визначені як місцевого виробництва (Скуднова 1988, с. 43—44). Наша знахідка не повністю аналогічна, але форма загалом демонструє певну подібність. Уламок другої ойнохой з Білозерського поселення не дозволяє відтворити форму посудини.

Лекіфи. Особливістю сіроглинняного комплексу Білозерського поселення є значна кількість лекіфів, які побутивали впродовж усього періоду життєдіяльності на поселенні (рис. 4). Вони відносяться до типу арібалічних кількох варіантів. Такий посуд є серед чорнолакової кераміки, тож, можливо, сіроглинняний імітує його. Лекіфи мають округло-видовжений тулуб, лійчасті вінця та низький кільцевий піддон. Петельчаста ручка прикріплена до найвужчої частини горла та плічка. Глина лекіфів дещо грубша ніж глеків. Є вироби з бурої глини (7.5 YR 6/4—6/3), коричнево-сірої (2.5 Y 6/2), світлої жовтувато-коричневої (10YR 6/4) і зеленкувато-сірої (6/1). Покриття сіре, зеленкувато-сіре (5/1), темне зеленкувато-сіре (3/1—4/1) і чорне. Тісто містить незначні

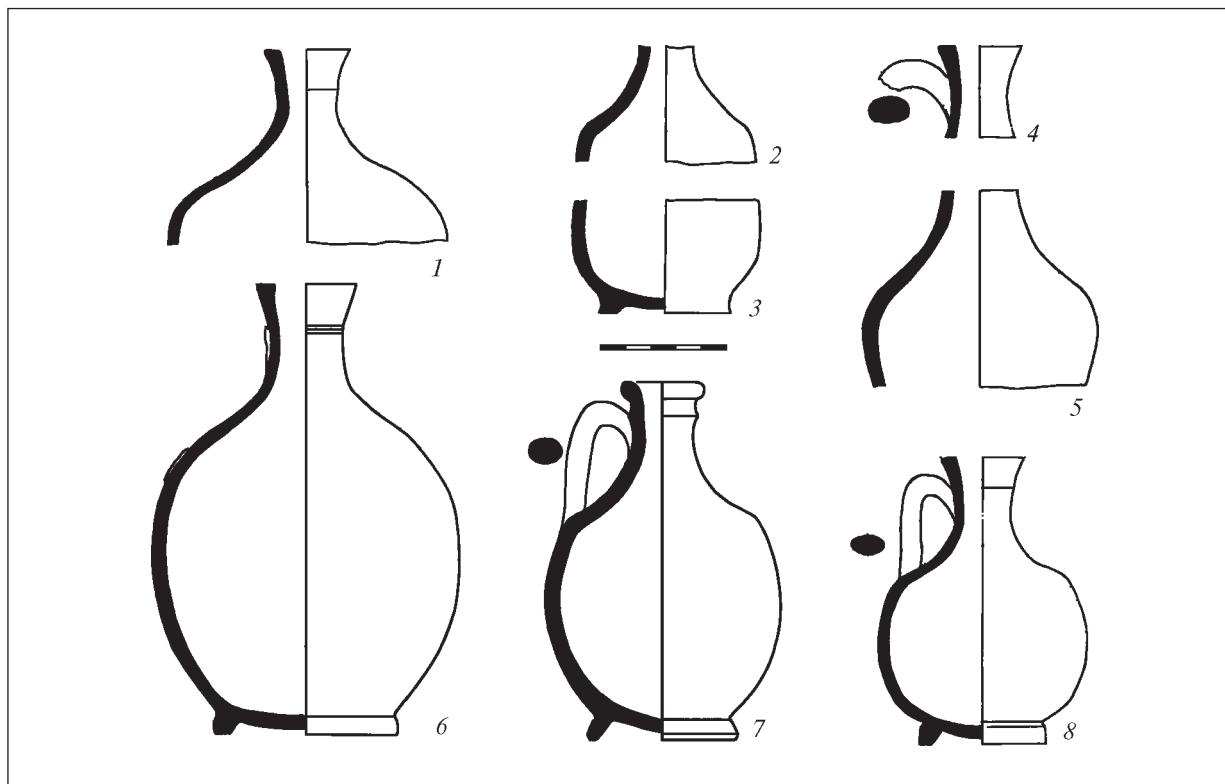
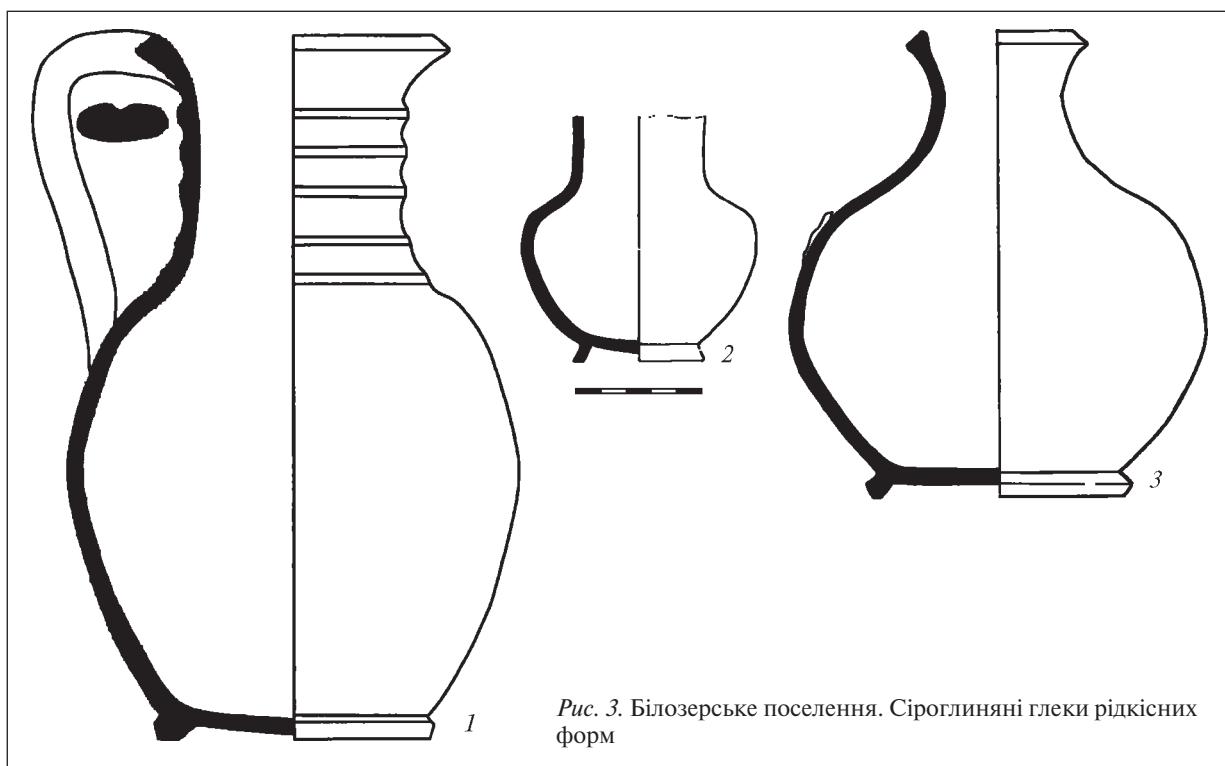

Рис. 4. Білозерське поселення. Сіроглиняні лекіфи

домішки кальцю та слюди. Поверхня загла-
джена. Слабке лощіння простежується тільки
в одному випадку.

Є лекіфи великих, середніх і маленьких роз-
мірів. У їхніх пропорціях спостерігаються пев-
ні розбіжності. В одних випадках діаметр ста-

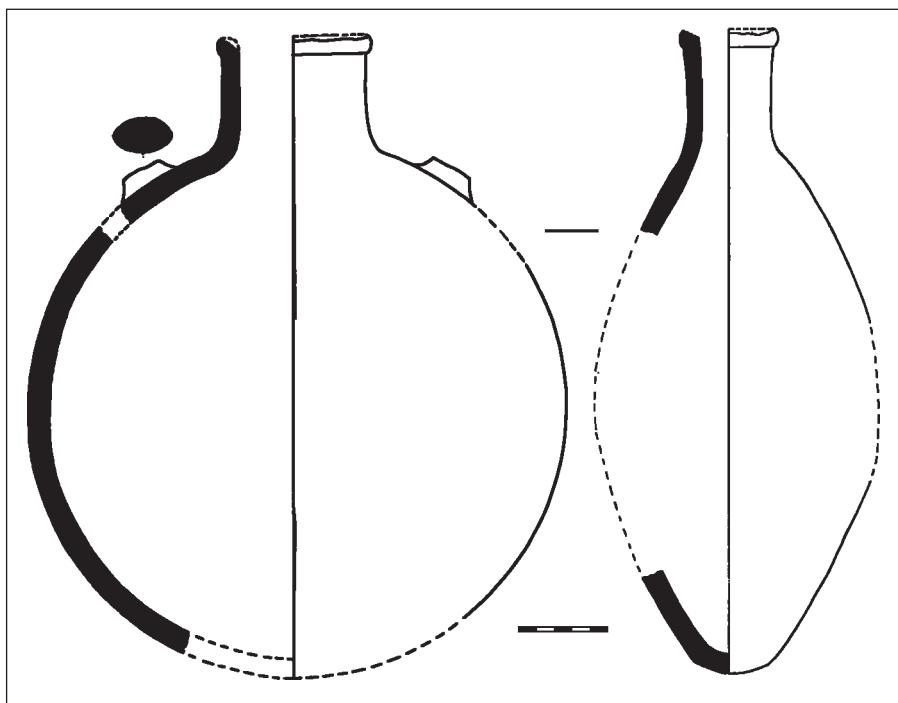

Рис. 5. Білозерське поселення. Сіроглиняна фляга

новить 2/3 висоти, в інших наближається до неї. Вузьке горло становить 1/3 або 1/4 від висоти посудини. Великий цілий лекіф з відбитою ручкою з ями 105 (останні десятиліття IV ст. до н. е.) має висоту 18 см і діаметр 12 см (рис. 4, 6). Лекіф середніх розмірів з верхньої частини культурного шару має висоту 14 см і діаметр 9 см (рис. 4, 7). Три маленькі лекіфи виготовлені з грубої глини з домішками кварцу (рис. 4, 2, 3, 8). Лекіфи постійно трапляються серед сіроглиняної кераміки Ольвії та поселень її хори класичного—елліністичного часу (Буйских 2007, с. 39, 41).

Одничною знахідкою представлена *фляга* (рис. 5), знайдена в ямі 77 з матеріалом останньої чверті IV ст. до н. е. Вона має невисоке відносно широке пряме горло з різким переходом до округлого тулуба 24,0 см в діаметрі, висота фляги 28,5 см. Ззовні вона має темне покриття та лощіння. Колір глини нерівний — з закалом, тобто є переходи від темно-сірого (10 YR 4/1) до сіро-коричневого (10 YR 5/2) та світло-коричневого (7.5 YR 6/3). В Ольвії такі вироби трапляються рідко. окремі знахідки виявлено на Західному теменосі, що уможливило припущення про використання їх як винних контейнерів під час ритуальних дій (Древнейший теменос... 2006, с. 184, рис. 202, 6, 7). Така форма стала особливо популярною в IV ст. до н. е. Можна припустити, що такі фляги могли використовувати прочани або солдати (Rotroff 1997, р. 184). Аналогії є серед червоного-

глиняного посуду з синхронних херсонеських пам'яток Панське, Чайка та Калос Лімен. На поселенні Чайка подібна червоноглиняна фляга знайдена в будинку другого періоду з матеріалами кінця IV — першої половини III ст. до н. е. (Попова, Коваленко 2005, с. 23, рис. 51, 5). У Калос Лімені подібна посудина, але більшого розміру, знайдена з матеріалом того ж часу в зруйнованій вежі, що підтвердило її функцію як солдатської фляги (Кутайсов, Уженцев 1994, с. 58—62, рис. 13, 5).

Звернемось до відкритого посуду — мисок, рибних блюд і кубків-канфарів.

Миски (рис. 6) — типова форма для грецьких поселень і широко представлені на всіх пам'ятках різного часу, зокрема в Ольвії та на її хорі (Буйских 2007, с. 40—41, рис. 2, 12—16). На Білозерському поселенні миски — наймасовіші знахідки групи відкритого посуду. Найбільшого поширення тут набули миски з загнутим краєм на високому чітко оформленному кільцевому піддоні. Край вінець може бути плоско зрізаним, заокругленим або погостреним. За співвідношенням висоти й горла можна виділити дві групи мисок: з пропорціями 0,41—0,38 (висота 7,0—8,0 см) і зі співвідношенням 0,36—0,34 (висота 6,0—7,0 см). За пропорціями (0,37) виокремлюється миска заввишки 6,0 см і з діаметром вінець 15,9 см (рис. 6, 1). Є посудини з однією або двома ручками. У напівземлянці 166 середини—другої половини IV ст. до н. е. знайдено дві цілі одно-

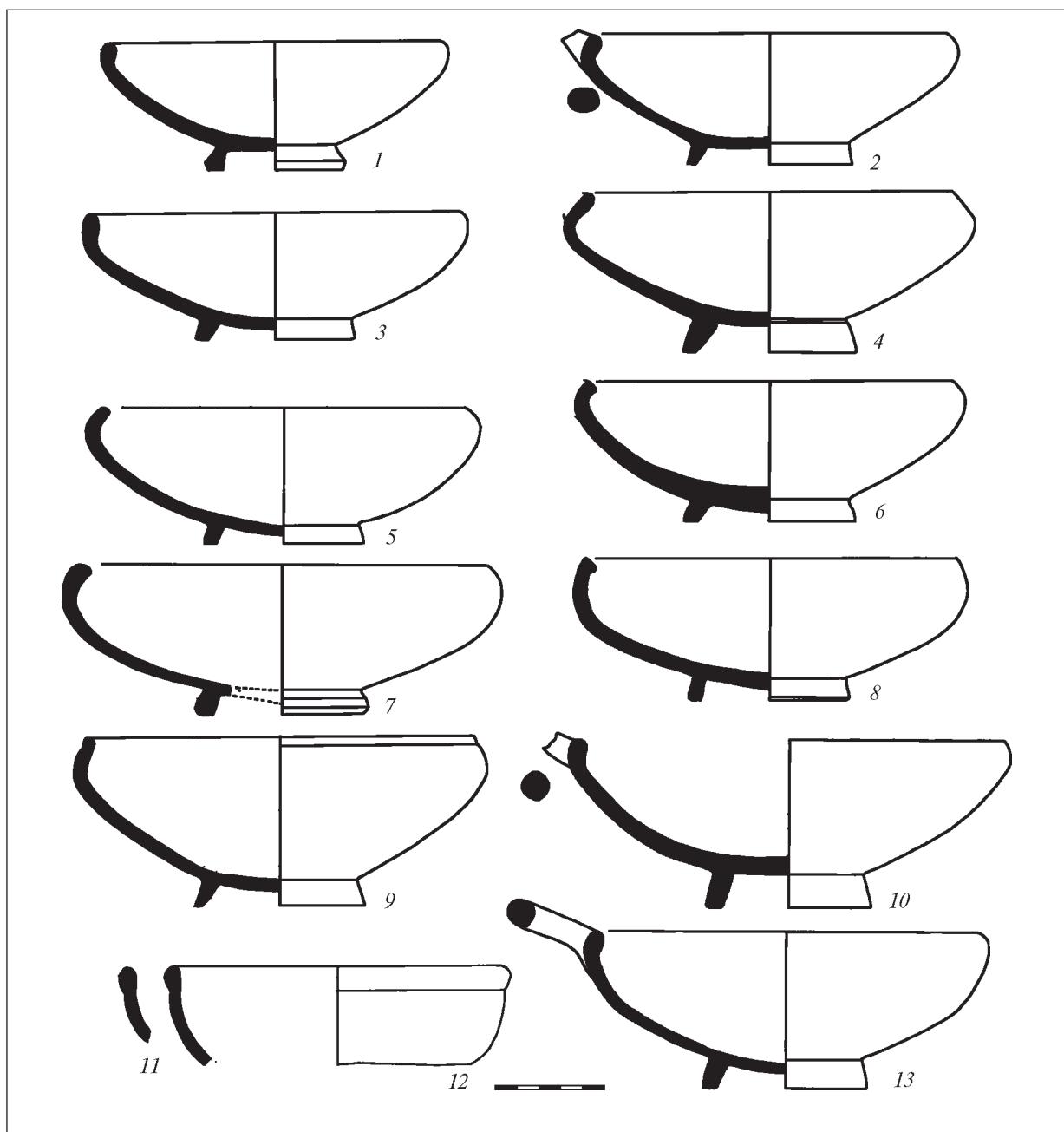

Рис. 6. Білозерське поселення. Сіроглиняні миски

ручні миски (висота 7,0—7,5 см, діаметр 17,5 і 19,5 см; рис. 6, 10, 13).

Одна нелощенена миска вирізняється пропорціями та оформленням краю вінець (рис. 6, 9). У ямі 86 першого етапу забудови поселення знайдена одноручна миска з різко загнутими вінцями та на вищому й важкому кільцевому піддоні (рис. 6, 4). Вона теж нелощенена та без покриття. Глина сірувато-коричневого відтінку (10 YR 5/1). Два фрагменти належать мискам іншого типу — вони мають потовщені округлі вінця, що плавно переходят в округлий тулуб (рис. 6, 11, 12). Обидві виготовле-

ні з однакової зеленкувато-сірої глини високої якості та вкриті темно-сірою фарбою, що нагадує лак. Схожі миски є в Північно-Західному Криму (Handberg, Stolba, Ušakov 2009, р. 183, fig. 7), але наші не повністю аналогічні їм.

Унікальною знахідкою на поселенні є велика сіроглиняна лекана («миска-фруктовниця»): діаметр вінець 31 см, висота не менше 10 см. Ця посудина знайдена в земляному об'єкті 6 разом з матеріалом другої половини IV ст. до н. е. Вона має горизонтально відігнуті широкі вінця та дві псевдодвостовольні вертикальні ручки, прикріплені до вінець (рис. 7, 1). Її

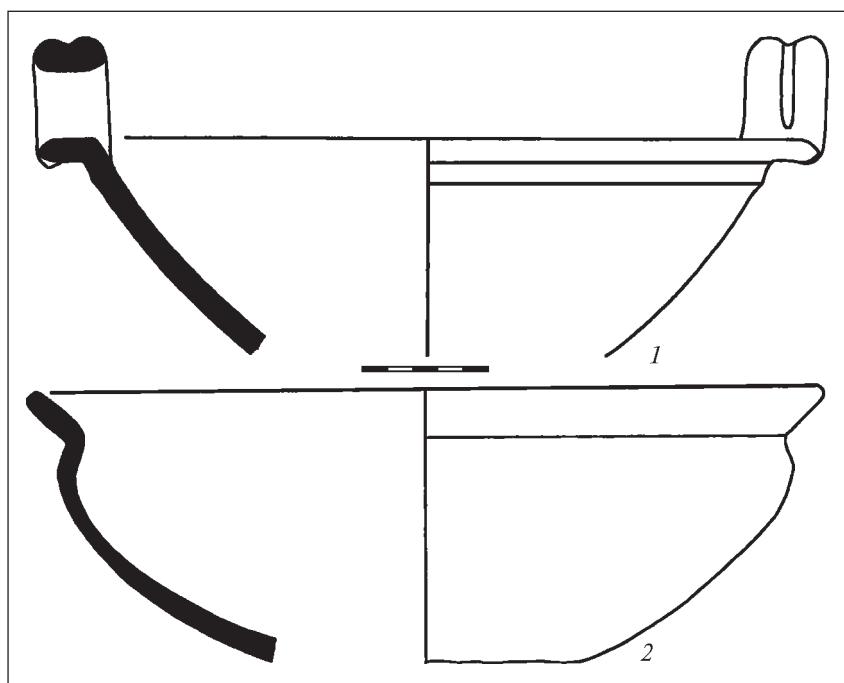

Рис. 7. Білозерське поселення. Сіроглиняні миски великих розмірів

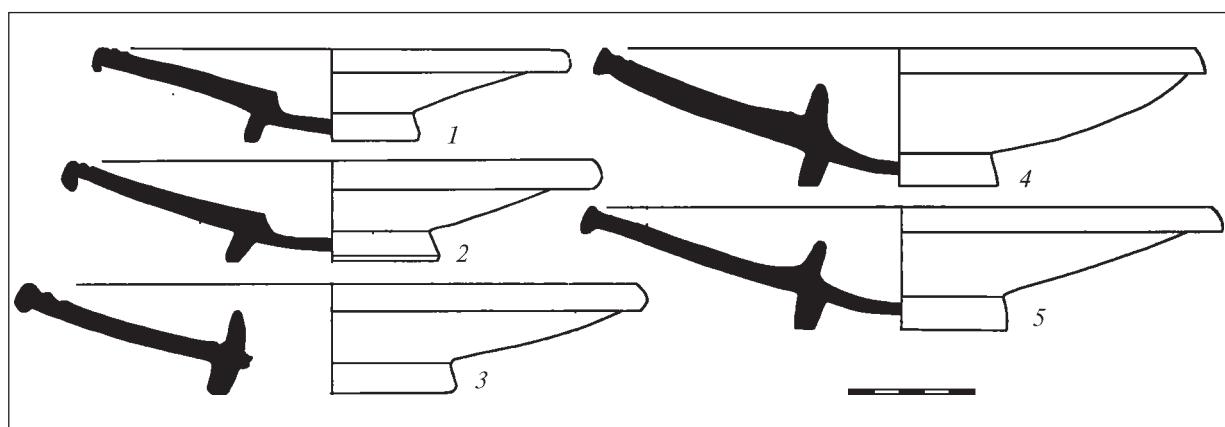

Рис. 8. Білозерське поселення. Сіроглиняні рибні блюда

виготовлено з сірої глини (10 YR 7/2), поверхня лощена. Така форма поширина в Західному Причорномор'ї (Alexandrescu 1978, p. 107—109; Božkova, Vasileva 2009, p. 226, fig. 4; 5; Dupont, Lungu 2010, p. 201—202).

Велика миска без ручок (рис. 7, 2) знайдена в ямі 76а з матеріалами третьої четверті IV ст. до н. е. Вона вирізняється не тільки за формою та розміром (діаметр вінець 31,5 см, висота не менше 11,0 см), але й характером керамічного тіста — дрібнозернистого з домішками слюди. Колір яскраво-сірий (5 Y 6/1), покриття темне, поверхня залощена. Фрагменти інших великих мисок не дозволяють відтворити їхню форму.

На поселенні регулярно фіксується значна кількість рибних блюд (рис. 8). Як і мис-

ки, вони є звичною складовою керамічного комплексу античних поселень класичного—елліністичного часу. За чисельністю вони посідають третє місце серед сіроглиняної кераміки. Є цілі екземпляри, профільні частини та фрагменти, які дозволяють відтворити форму такого посуду. Діаметр їх 18—24 см, висота 5—6 см. Вони стандартні та зроблені з глини, що схожа на ту, з якої виготовлено більшість посуду. На поселенні представлено два типи, що відрізняються оформленням соусника та розмірами. Один тип має соусник у вигляді простого заглиблення в центрі, вінця валикоподібні або овальні, трохи загнуті вгору, нижче є орнамент у вигляді вдавлених концентричних ліній (рис. 8, 1, 2). Посуд другого типу має соусник,

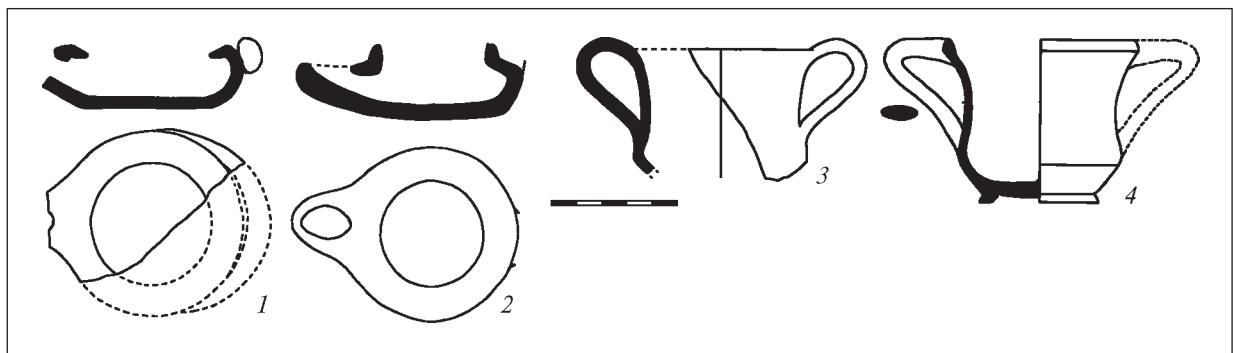

Рис. 9. Білозерське поселення: 1, 2 — сіроглинняні світильники; 3, 4 — кубки-конфари

відділений вертикальним бортиком. Вінця загнуті вниз і орнаментовані двома концентричними підрізами зсередини, а кільцевий піддон розширяється донизу (рис. 8, 3—5).

Кубки-канфари (рис. 9, 3, 4) трапляються рідше, але знайдена одна фактично ціла посудина. Висота її 7,6 см, діаметр вінець 9,5 см, висота ручки з різким перегином 4,0 см, діаметр піддона 5,9 см (рис. 9, 4). Інша посудина має трохи підняті над краєм вінця петлеподібні ручки (рис. 9, 3). Вони знайдені в ямах разом з матеріалом другої половини IV ст. до н. е. (Былкова 2005, с. 264, рис. 6, 2). Згідно з типологією та хронологією ольвійських кубків-канфарів К.І. Зайцевої (Зайцева 1984), на поселенні представлений найпізніший тип 3, який датується серединою IV ст. до н. е. К.І. Зайцева визначає розвиток типу в бік вигадливості форми: пізнім посудинам притаманні непропорційно маленька нижня частина та більш загальні розміри та вигин ручок (Зайцева 1984, с. 112). У такому разі наші знахідки є ще більш примхливими, тож у них можна вбачати подальший розвиток типу.

Світильники з сірої глини рідкісні на поселенні (рис. 9, 1, 2). Знайдено два цілі екземпляри та кілька фрагментів. Один відкритий з низьким округлим резервуаром на плоскому денці, стінки звужуються до широкого отвору, оформленого перетином. Невеликий ріжок відбито, збереглася частина горизонтальної прилеглої до верхньої частини тулуба ручки. Виготовлений з дрібнозернистої, ретельно вимішаної глини з закалом, має сіре покриття без лощіння (рис. 9, 1). Другий світильник має низенький округлий резервуар на плоскому денці, горизонтальні плічка та вертикальний бортік, помітні сліди від петлеподібної ручки, вертикально закріпленої навпроти маленького округлого ріжка. Світильник виготовлено з незвичної «псевдокухонної» глини темно-сірого кольору з дрібними

частинками слюди (рис. 9, 2). Обидва світильники мають на носику кіптяву.

Сіроглинняні світильники не належать до масових знахідок, але трапляються в Ольвії та на поселеннях її хори (Буйских 2007, с. 37, рис. 1, 15; Krapivina, Lejpunskaia 2009, р. 71, 76, fig. 4, 3).

Окрему групу добірки становлять фрагменти посуду, форма яких не відновлюється. Деякі з них виготовлено з тіста грубого складу темно-сірого, майже чорного кольору, з лощінням. Рідкісну знахідку виявлено в ямі 77 — посудину з малим вузьким циліндричним горлом і петлеподібною горизонтальною ручкою. Так само одиничною знахідкою є ніжка канфара діаметром 5,2 см і заввишки 2,0 см. Індивідуальною знахідкою є фрагмент перекрученої ручки з сірозолистого шару. Її діаметр 2,5 см, і за вцілілим фрагментом видно, що вона була досить великою — розміру ручки столової амфори або пізньої чорнолакової пеліки. Сіроглинняний посуд з подібними ручками представлений на Кошарському поселенні (Kowal 2008, fig. 3, 4) та Єлизаветівському городищі (Kopylov, Andrianova 2009, р. 192, fig. 5, 11).

У напівземлянці 80 знайдено розписаний глек, виготовлений з глини зеленкувато-сірого кольору, з рослинним орнаментом (гілки плюща), нанесеним темною фарбою (Былкова 2010, с. 252). Ця імпортна посудина входить до окремої категорії та потребує самостійного розгляду.

На сіроглинняному посуді трапляються графіті. Ми не будемо їх тут докладно розглядати, але наголосимо, що, як і на пам'ятках Нижнього Побужжя (Буйских 2006, с. 26—28), на сіроглинняному посуді представлені імена власників у повній (раз) і скороченій формах, їхні мітки та магічні зображення.

У підсумку відзначимо, що сіроглинняна кераміка побутувала на Білозерському поселенні

протягом усього періоду його існування в значній кількості та розмаїтті. Саме вона становила основний столовий посуд мешканців поселення. Абсолютно переважає посуд ольвійського виробництва, хоча наявні одиничні екземпляри більш далекого походження. Асортимент багатий і включає досить рідкісні типи. Форми й типи посуду звідси мають аналогії серед матеріалів Ольвії та її хори, а також за її межами. Описаний матеріал дозволяє прослідкувати розвиток типів від середини доби архайки до раннього еллінізму. Одиничні сіроглиняні посудини, що випадають з основного масиву, могли потрапи-

ти на поселення в результаті торгівлі та випадково. Надходження ольвійської сіроглиняної кераміки на хору здійснювалося через внутрішньополісну торговлю (Буйских 2006а, с. 47). Це співпадає з нумізматичними знахідками на Білозерському поселенні, де представлені тільки ольвійські монети (від литих асів останніх випусків до «борисфенів»), якими користувалися мешканці поселення впродовж усього часу його існування. Таким чином, характер і розповсюдження сіроглиняної кераміки підтверджують висновки про належність Білозерського поселення до ольвійської сільської округи.

- Былкова В.П. До питання про східну межу сільської округи Ольвії в пізньокласичний — ранньоелліністичний час // Археологія. — 1994. — № 3. — С. 19—31.
- Былкова В.П. Новая находка комплекса амфор на Белозерском поселении // Древности. — 2005. — 3. — С. 256—267.
- Былкова В.П. Нижнее Поднепровье в античную эпоху (по материалам раскопок поселений). — Херсон, 2007.
- Былкова В.П. Античный керамический комплекс из полуzemлянки № 80 на Белозерском поселении // Античный мир и археология. — Саратов, 2010. — 14. — С. 247—261.
- Буйских С.Б. Граффити IV—III вв. до н. э. на серой керамике из Нижнего Побужья // ДП. — 2006. — VII. — С. 26—30.
- Буйских С.Б. Серая керамика как этнопоказатель греческого населения Нижнего Побужья в VI—I вв. до н. э. // БИ. — 2006а. — XI. — С. 29—57.
- Буйских С.Б. Серая гончарная керамика Ольвии и ее хоры VI—I вв. до н. э. (историографический аспект) // ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ~. Антиковедческо-историографический сборник памяти Ярослава Витальевича Домансского (1928—2004). — СПб., 2007. — С. 28—44.
- Буйских С.Б. К проблеме изучения античной сероглиняной керамики Северного Причерноморья // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2011. — 11. — С. 96—108.
- Древнейший теменос Ольвии Понтийской. — Симферополь, 2006 (МАИЭТ. — Supplementum. 2).
- Зайцева К.И. Ольвийские кубки и канфары V—IV вв. до н. э. // ТГЭ. — 1984. — XXXIV. — С. 14—23.
- Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. — К., 1974.
- Котенко В.В. Сіролощена кераміка з поселення Маслини // Археологія. — 2011. — № 1. — С. 68—76.
- Крапівіна В.В. Сіроглиняна кераміка Ольвії VI—V ст. до н. е. // Археологія. — 2007. — № 1. — С. 98—106.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Кутайсов В.А. Керкинитида в античную эпоху. — К., 2004.
- Кутайсов В.А., Уженцев В.Б. Восточные ворота Калос Лимена // Северо-Западный Крым в античную эпоху. — К., 1994. — С. 44—70.
- Парович-Пешкан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.
- Попова Е.А., Коваленко С.А. Историко-археологические очерки греческой и позднескифской культур в Северо-Западном Крыму (по материалам Чайкинского городища). — М., 2005.
- Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988.
- Хромова В.О. Комплекс сіроглиняної гончарної кераміки Нижнього Подністров'я VI—IV ст. до н. е. — загальний огляд // Проблеми історії та археології України: Мат-ли VI наук. конф., присвячені 150-річчю з дня народження академіка В.П. Бузескула. — Харків, 2008. — С. 45—46.
- Alexandrescu P. La céramique d' époque archaïque et classique (VII—IV) // Histria. — 1978. — IV. — P. 100—102, 107—109.
- Božkova A., Vasileva D. Un complexe de céramique monochrome des environs de Simeonovgrad dans la vallée du Hebros // Pontica. — Constanța, 2009. — XLII. — P. 223—244.
- Bouzek J., Domaradzka L. Thracian Grey Pottery in Bulgaria: Pistiros and Other Sites // Ibid. — 2009. — P. 199—222.
- Bylkova V. Grey Ware in Belozerskoe Settlement (Lower Dnieper Region) // Ibid. — 2009. — P. 149—165.
- Dupont P., Lungu V. Synergia Pontica & Aegeo-Anatolica. — Galati, 2010.
- Handberg S., Stolba V.F., Ušakov S.V. Classical and Hellenistic Grey Ware from the Western Crimea // Pontica. — Constanța, 2009. — XLII. — P. 149—165.
- Kopylov V., Andrianova N. La céramique grise des monuments des VIIe – Ier tiers du IIIe s. av. J.-C. à l'embouchure du Tanais // Ibid. — 2009. — P. 191—196.

Kowal A. Grey ware from the Koshary site // Pontika 2006. — Kraków, 2008. — P. 75—94.

Krapivina V., Lejpunskaja N. Grey Table Ware from Late Archaic-Early Classical Complexes of the Central Quarter of Olbia Pontica // Pontica, 2009. — XLII. — P. 67—76.

Rotroff S. Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material // Athenian Agora. — Princeton, New Jersey, 1997. — XXIX. — P. 184.

Schultze E., Magomedov B., Bujskich S. Grautonige Keramik des Unteren Buggebietes in römischer Zeit: Nach Materialien des Umgebung von Olbia // Eurasia Antiqua. — 2006. — 12. — S. 289—352.

Надійшла 18.06.2013

В.П. Былкова, И.Ю. Самойленко

СЕРОГЛИНЯНА КЕРАМИКА БЕЛОЗЕРСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ

Статья содержит описание и анализ сероглиняной керамики, найденной при раскопках на Белозерском поселении в устье Днепра (пос. Днепровское Белозерского р-на Херсонской обл.). Здесь открыта площадь около 4 тыс. м². Рассматриваемая категория является определяющим компонентом в керамическом комплексе памятника, где сероглиняные сосуды найдены в большом количестве и разнообразии, включая различные технологические варианты: серолощеные, с темным покрытием, без лощения и покрытия. Эта керамика активно употреблялась на всем протяжении существования поселения (от первых десятилетий IV в. до конца первой четверти III в. до н. э.). Стратиграфически разделяются два основных строительных периода (перестройкой в середине последней четверти IV в. до н. э.), что позволяет в отдельных случаях уточнить датировку сероглиняной керамики, в частности, прослеживается развитие типа кубков-канфаров.

На памятнике обнаружена, в основном, ольвийская сероглиняная посуда в обычном наборе. Открытые и закрытые формы представлены в приблизительно равном количестве. Кувшины, миски, рыбные блюда составляют основу, представлены также лекифы, кубки-канфары, единичные светильники, единственная фляга и фрагменты сосудов индивидуальных форм. Некоторые сосуды производят впечатление импорта. Интересно, что большой кувшин и лекана («фруктовница») имеют аналогии на памятниках Западного Причерноморья, что соответствует и единичным находкам выразительных сосудов фракийского облика. Детальное рассмотрение граффити выходит за рамки темы статьи, но можно указать, что на сероглиняных сосудах встречаются, чаще всего, короткие метки с использованием греческих букв, а также имеются небуквенные изображения.

Предлагаемая характеристика сероглиняной керамики может служить дополнительным аргументом в пользу принадлежности Белозерского поселения к памятникам дальней хоры Ольвии.

V.P. Bylkova, I.Yu. Samoylenko

GREY CLAY WARES FROM BILOZERKA SETTLEMENT

The article presents a description and analysis of grey clay ceramics found during the excavations at Bilozerka settlement in the Dnipro estuary (Dniprovske settlement of Bilozerka Region in Kherson Oblast). An area of about 4 000 m² has been studied here. The category discussed forms a principle component in ceramic assemblage of the site where grey clay vessels are found in a large number and variety including various technological variants: grey polished wares, the ones with dark covering, and wares without polishing and covering. This ceramics was widely used during the whole period of life at the settlement (since the first decades of the 4th c. BC till the end of the first quarter of the 3rd c. BC). Two main building periods are stratigrafically traced by the reconstruction in the middle of the last quarter of the 4th c. BC. This fact allows specifying in some cases the grey clay wares dating; for instance, the development of the cup-kantharos type is traced.

Mainly Olbian grey clay vessels were revealed at the site. Closed and open wares forms are represented in approximately equal number. They are mainly jugs, bowls, and fish-plates, there are also lekythoi, cups-kantharoi, some lamps, a flask, and fragments of vessels with individual forms. Certain wares are likely to be imported. It is interesting that a large jug and a lekaina («compotier») find their analogies at the sites of the west coast of the Black Sea corresponding to the unique finds of expressive vessels of Thracian appearance. It should be also noted that there are also graffiti on the grey clay pots: in most cases short marks with Greek letters and sometimes non-letter images.

The grey clay ceramics description presented may serve as an additional argument for the consideration that Bilozerka settlement belonged to the sites of a distant Olbian chora.

ПОХОВАННЯ З «ПЛАТОЮ ХАРОНУ» З ШИШАЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Публікується унікальне за супровідним інвентарем поховання, виявлене на Шишацькому могильнику черніхівської культури. У руці померлої містився скляний кубок і римський денарій. Наявність монети можна пов'язати з «платою Харону».

Ключові слова: черніхівська культура, Шишацький могильник, поховання, «плата Харону», скляний кубок.

У 2012 р. продовжувалося дослідження могильника черніхівської культури в уроч. Дернова Долина (басейн р. Псел) поблизу смт Шишаки Шишацького р-ну Полтавської обл. Пам'ятка постраждала від діяльності місцевого цегельного заводу, кар'єр якого знищив північний край могильника. Досліджено 30 могил, що разом з розкопаними в 2009—2010 рр. становить 64 поховання.

Попередньо можна припускати, що дослідженя протягом трьох польових сезонів ділянка становить місце концентрації переважно безінвентарних поховань, орієнтованих головою на захід. На користь цього може вказувати порівняно незначне число орієнтованих на північ поховань, загальна кількість яких становить менше 20 % від виявленіх. За останніми підрахунками для лівобережного локального варіанту культури кількість поховань із західною орієнтацією становить близько 30 % (Петраускас 2009, с. 205, рис. 1). Така значна кількість (80 %) поховань, орієнтованих головою на захід, може пояснюватися особливістю планіграфії досліджуваної ділянки пам'ятки.

Особливістю досліджені ділянки є також відсутність поховань за обрядом кремації, характерних майже для всіх могильників черніхівської культури. Це слід пов'язувати з майже повним знищеннем культурного шару на вказаній ділянці внаслідок здійснених цегельним заводом робіт. Саме через це були знищенні поховання кремованих решток, глибина залягання яких, імовірно, була помітно менша за глибину поховань-інгумаций.

З огляду на сказане, інформативна цінність порівняно нечисленних поховань, які містили супровід, безперечно, зростає. З-поміж таких, орієнтованих здебільшого на північ, привертає увагу поховання 39.

© Р.М. РЕЙДА, А.В. ГЕЙКО, С.В. САПЕГІН, 2014

Поховання 39 (рис. 1, 1) виявлене в центральній частині досліджені в 2012 р. ділянки, через яку проходить траншея для труби до діючих очисних споруд с. Шишаки, розміщених на захід від могильника. У результаті розкопок території, прилеглої до траншеї, і було знайдено частково зруйноване поховання.

Пляма від заповнення могили виявлена при зачистці материка, на глибині 1,37 м від репера та була впущена в материк. Глибина її 1,48 м. Небіжчицю — жінку 25—35 років (Додаток II) — покладено випростано на спині головою на захід у порівняно вузькій (0,70—0,85 м) ямі, орієнтованій схід—захід. Точну довжину могили не встановлено, оскільки згадана траншея зруйнувала її західну частину. Довжина збереженої частини становить від 1,4 м по північній стіні до 1,7 м по південній. Реконструйована довжина могили могла бути не менше за 1,9 м.

Заповнення ями складалося з порушеного материкового суглинку, який практично не відрізнявся за кольором від материка. Східна частина ями, де були нижні кінцівки похованої, трохи вужча, стіни вертикальні, поверхня dna горизонтальна. Череп і верхня частина кісток тулуба знищенні (рис. 1, 1). Над гомілковими кістками правої ноги виявлено невелике скучення органічної тліні завдовжки 15 см і приблизно 10 см завширшки. В правій руці похованої був кубок з прозорого скла з шліфованими овалами, під кубком — патинована монета аверсом униз. До аверсу монети прикипів невеликий фрагмент тканини (рис. 2, 3).

Скляний кубок (рис. 1, 2, 3) відноситься до товстостінних зрізано-конічної форми з масивним профільованим денцем. Краї вінець плоскі, заокруглені до середини. Під вінцями та в придонній частині кубка через інтервал у 0,5—0,6 см вишиліфовано по дві горизонтальні паралельні лінії завширшки по 0,4 см. Корпус кубка прикрашений двома щільними рядами великих шліфованих овалів, розміщених вер-

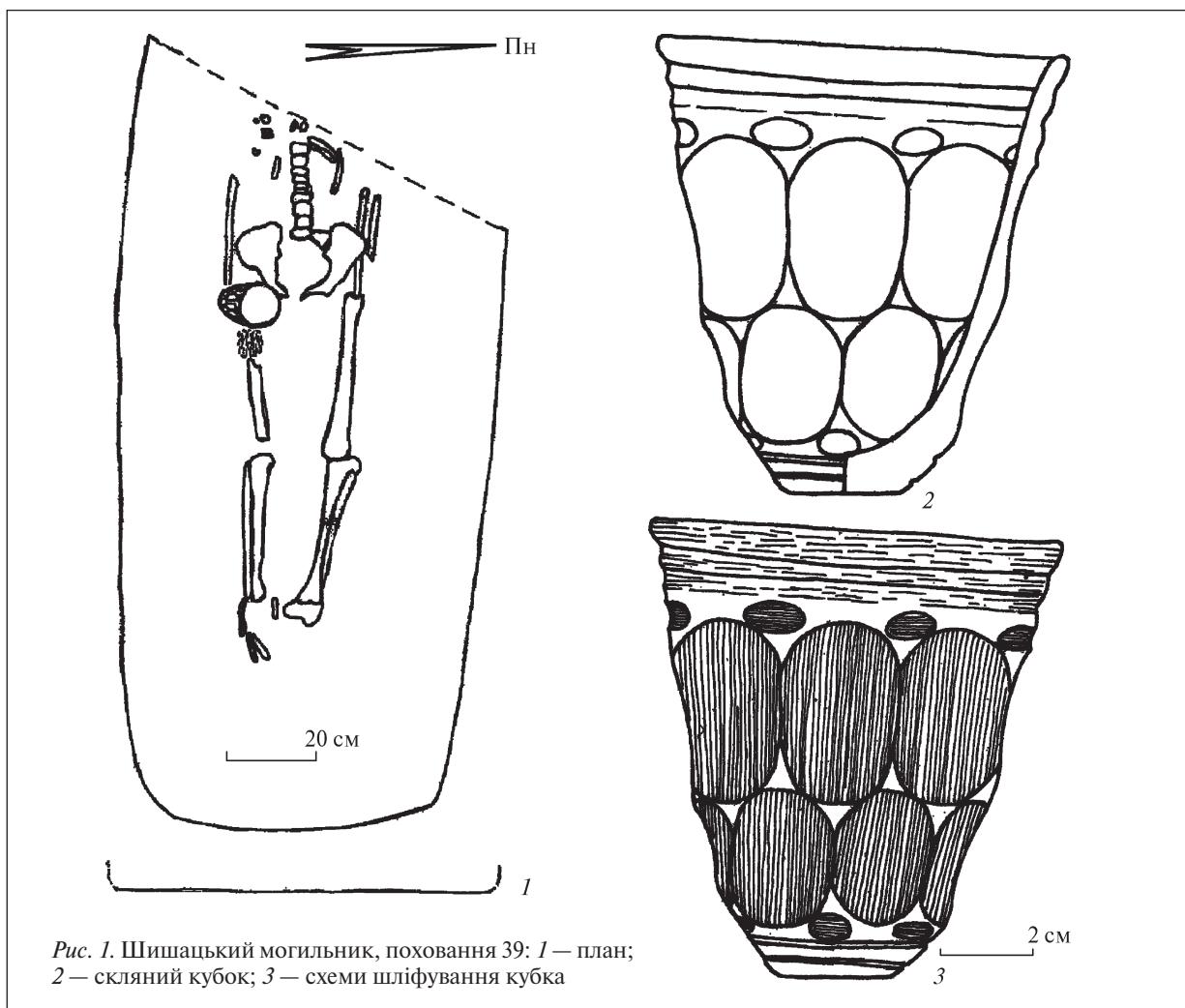

Рис. 1. Шишацький могильник, поховання 39: 1 — план; 2 — скляний кубок; 3 — схеми шліфування кубка

тикально. Над і під великими овалами йдуть два ряди невеликих овалів, розміщені поздовжньою віссю горизонтально. У кожному ряду по дев'ять овалів. Відтак, лінії, валик і два ряди невеликих овалів вишліфовано горизонтально, а великі овали — вертикально (рис. 1, 3). Висота кубка 10,1 см, діаметр вінець 9,0 см, денця — 2,5 см. Скло кубка прозоре з незначними включеннями повітряних бульбашок. Розміщений на горизонтальній площині виріб має помітне відхилення від вертикальної осі. Це є наслідком зміщення відшліфованої частини денця від його центру (рис. 2, 1) і дещо скосеного від горизонталі кута шліфування денця.

Прямою аналогією скляному кубку з могильнику 39 Шишацького цвинтаря є посудина, виявлена в похованні 42 могильника VII Сетведт (Норвегія), який дав назву серії — тип Луга (Straume 1987, S. 99—100, Taf. 63). I.O. Гавритухін відносить до варіанту Сетведт також фрагменти кубків з Головчиного, Комарова, Будешт і, можливо, Якушовиць (Гавритухін 1999,

с. 52, рис. 8, 57, 60, 61). Серію Сетведт датовано ступенем D2 за скандинавською хронологією (Straume 1987, S. 100) в межах V ст. (Гавритухін 2007, с. 16). Але з огляду на матеріали, виявлені досі на Шишацькому могильнику, та загальне датування черняхівської культури, попередньо вважаємо за можливе дещо звузити хронологічні межі кубка, виявленого в похованні 39, першою половиною V ст.

Виявлена в похованні монета — денарій Марка Аврелія (161—180). Через перебування в обігу вона має значні потертості з обох боків (рис. 2, 2). Аверс: погруддя імператора вправо та напис «[M.] ANTONIN[VS] AVG[.] / G[.] ERM. / TR. J P. / ?». Реверс: жіноча фігура вліво, в лівій руці — ріг достатку; визначити атрибут божества, вміщений у правій руці, через стерть монети не вдалося. Збереглися літери CO/S/ (визначення В. Шалобудова). Титулatura імператора на аверсі уможливлює з достатньо високим ступенем імовірності датувати екземпляр в межах 174—175 pp. (Seaby 1979,

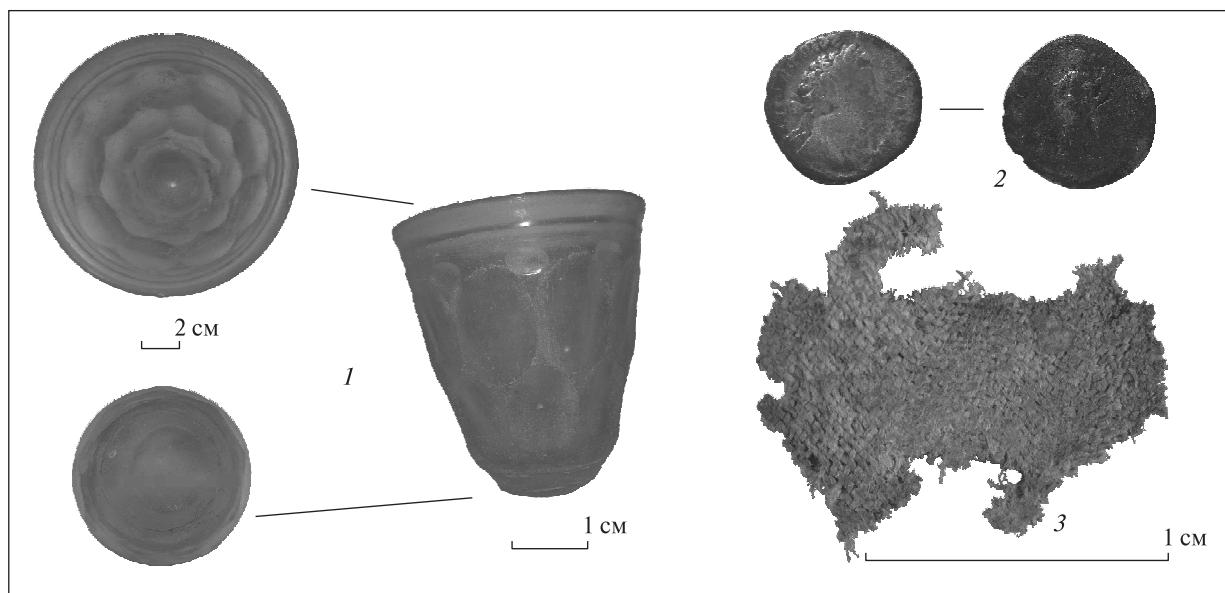

Рис. 2. Шишацький могильник, супровід поховання 39: 1 — скляний кубок, вигляд збоку, згори та з боку денця; 2 — денарій Марка Аврелія; 3 — фрагмент тканини

р. 199). Монети цього римського імператора в ареалі черняхівської культури нерідкісні що в складі скарбів, що у вигляді одиничних знахідок на поселеннях (Кропоткін 1961).

Можливо, монета була замотана в шматок тканини (рис. 2, 3), фрагмент якої зберігся на аверсі, але, не виключено, що то рештки вбраних покійної. Єдино, що з'ясовано, то шматок, вірогідно, шовкової ткани зі слідами тривалого використання (Додаток I).

Наявність під кубком римської монети дає підстави припустити невипадкове її вміщення до могили. В ареалі черняхівської культури нині відома значна кількість римських монет, яка нараховує десятки тисяч. Більшість їх походить із численних скарбів, але вони регулярно трапляються в одиничних екземплярах на черняхівських поселеннях. Водночас порівняно з цими доволі численними знахідками з поселень кількість монет, виявлених у похованнях на черняхівських могильниках, ледь нараховує за два десятки. Така диспропорція може вказувати на те, що для населення черняхівської культури використання монет у похованній обрядовості не було притаманне. Тож виявлення в похованнях нумізматичних знахідок є, вірогідно, винятком ніж правилом.

Наявність монети в похованні допускає її інтерпретацію в контексті існування звичаю вміщення «обола Харона» — символічної пласти за перехід небіжчика в царство мертвих. Зазвичай вітчизняна історіографія як «обол Харона» достатньо широко інтерпретує різно-

манітні нумізматичні знахідки, які походять з різночасових і різномасивних поховань. З'явившись в еллінському світі наприкінці V — на початку IV ст. до н. е., звичай вміщення монет у поховання надалі існував до пізньоримського часу (Stevens 1991, р. 224; Сударев, Болдырев 2009, с. 435). Не були винятком і античні центри Північного Причорномор'я (Сударев, Болдырев 2009, с. 436), зокрема Херсонес, де цей звичай набув найбільшого поширення в перших століттях нашої ери (Борисова 1985; Шевченко 2011, с. 314) і зберігся в дещо пізніших християнських похованнях (Фомін 2011, с. 79).

Для зафіксованої в похованні 39 Шишацького могильника монети ми схильні дотримуватися визначення, яке наводить С. Стівенс, — «плата Харону», що, на нашу думку, більше відповідає реаліям цього комплексу ніж «обол Харона» (Stevens 1991, р. 215—216).

Знахідки монет у похованнях цього часу на території Південно-Східної Європи відомі у варварських похованнях. Вони виявлені в заповненні п'яти поховань Чатир-Дагського могильника — загалом 27 екз. (Мыш и др. 2006, с. 127). Не можна цілком виключати й того, що частина римських монет з отвором (монети-підвіски, монети-амулети) могла також мати функцію «плати Харону». На користь цього може свідчити відносно значна кількість поховань черняхівської культури, в яких виявлено монети-підвіски (15 комплексів за: Мизгин 2010, с. 98), знахідки їх на території поселень

і в складі скарбів. Останнє може вказувати на рівноцінне ставлення до монети з отвором чи без нього, тобто про збереження нею функції платіжного засобу (Мызгин 2010, с. 100), який у будь-який момент можна повернути до обігу. Звичайно, це меншою мірою стосується або не стосується загалом монет з напаяним вушком або з дротом у отворі, що може засвідчувати їх використання як прикраси чи амулета.

Інтерпретація фрагмента поховальної практики, зафіксованого в похованні 39, видається достатньо складним завданням. Складність його полягає найперше у відсутності прямих аналогій цьому звичаю, а саме — поєднання та своєрідне розміщення монети й кубка. З огляду на дослідження, найімовірнішим видаєть-

ся два варіанти пояснення зафіксованих особливостей деяких рис поховальної обрядності в похованні 39. Перший, висвітлений у роботі Б.В. Магомедова, стосується безпосередньо поховальної практики саме на могильниках черняхівської культури. Згідно з ним людина по смерті брала участь у потойбічному бенкеті, що було почесним для воїнів. Найголовнішим предметом для цього був келих, який у похованні іноді символізував чи замінював весь супровідний сервіз, що може вказувати на поступову деградацію або видозміну самого звичаю. Це доводиться кількома прикладами черняхівських поховань з Ранжевого, Журавки та Данилової Балки (Магомедов 2003, с. 83—87). У нашому випадку наявність скляного кубка, ймо-

Таблиця. Індивідуальні виміри кісток посткраниального скелета з поховання 39 з могильника біля смт Шишаки. Ознаки за Мартіном

Плечова кістка:	Права	Стегнова кістка:	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	—	1. Найбільша довжина	384	384
2. Вся довжина	—	2. Довжина у природному стані	380	382
3. Верхня епіфізарна ширина	—	21. Виросткова ширина	68	67
4. Нижня епіфізарна ширина	55	6. Сагітальний діаметр	23	22
5. Найбільший діаметр середини діафізу	20	7. Поперечний діаметр середини діафізу	23	22
6. Найменший діаметр середини діафізу	16	9. Верхній поперечний діаметр діафізу	26	25
7. Найменша окружність діафізу	54	10. Верхній сагітальний діаметр діафізу	24	23
7а. Окружність середини діафізу	60	8. Окружність середини діафізу	74	74
Променева кістка:	Права	Велика гомілкова кістка:	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	210	1. Повна довжина	311	312
2. Фізіологічна довжина	200	2. Виростково-тарана ширина	298	298
3. Поперечний діаметр діафізу	14	1а. Найбільша довжина	319	315
4. Сагітальний діаметр діафізу	10	5. Найбільша ширина верхнього епіфіза	65	65
3. Найменша окружність діафізу	40	6. Найбільша ширина нижнього епіфіза	46	47
Ліктьова кістка:	Права	8. Сагітальний діаметр середини діафізу	26	24
1. Найбільша довжина	232	8а. Сагітальний діаметр на рівні живильного отвору	26	29
2. Вся довжина	200	9. Поперечний діаметр середини діафізу	18	18
11. Передньо-задній діаметр	8	9а. Поперечний діаметр на рівні живильного отвору	22	23
12. Поперечний діаметр	14	10. Окружність середини діафізу	68	67
13. Верхній поперечний діаметр	17	10в. Найменша окружність діафізу	—	1—
14. Верхній сагітальний діаметр	21	Мала гомілкова кістка:		
3. Найменша окружність діафізу	36	1. Найбільша довжина	308	

вірно імпортного виробництва, також може свідчити про досить високий соціальний статус небіжчиці. Такий варіант інтерпретації видається цілком логічним і реалізований у значній кількості поховань в ареалі черняхівської культури, які містили посуд для напоїв, хоча й не пояснюю наявність монети, розміщеної під денцем кубка.

Сюжет з участю померлих у потойбічному бенкеті, або потойбічній трапезі, характерний не тільки для германської міфології. Він був популярний, насамперед, у греко-римському світі, звідки такі погляди та звичаї вживання вина могли бути запозичені варварськими народами Європи (Магомедов 2003, с. 83). Але в германо-скандинавській міфології місце жінки в потойбічному бенкеті не визначене — основна увага приділяється чоловікам-войнам. Водночас у похованнях черняхівської культури набори/комплекти посуду для вживання напоїв трапляються в чоловічих, жіночих і дитячих похованнях, що не зовсім відповідає системі поглядів, яка фіксується в пам'ятках епосу Західної Європи (Западноевропейский эпос 2002).

Другий варіант інтерпретації стосується більше іншої знахідки — монети, виявленої в похованні 39. Достатньо вірогідно припускати наявність її в могилі через зафікований в античній традиції звичай «плати Харону», себто з символічною назвою «обол Харона», пов'язаної з розміщенням монети поза ротовою порожниною небіжчика (детальніше див.: Stevens 1991, р. 215–222). Відповідно до античної традиції наявність монети, виявленої на кістках правої кисті, може бути визначена як плата Харону за перевіз через Ахерон чи Стікс.

Поховання 39 за скляним кубком можна достатньо впевнено відносити до останнього періоду існування черняхівської культури. Оскільки такі кубки датують часом після 375 р., а саме, у зв'язку з тим, що першою половиною V ст., це поховання (як, цілком можливо, і значна частина інших поховань Шишацького могильника) збільшує кількість черняхівських пам'яток фінальної фази на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя, розширюючи ареал їх існування з верхніх течій Псла та Сейму (Казанський 2011, с. 26–27) до нижньої течії р. Псел. Оскільки на лівому березі Дніпра нині відома обмежена кількість пам'яток фінальної фази, відкриття цього могильника може суттєво змінити і погляд на регіон, і відповідні історичні реконструкції.

Попередньо поховання 39 Шишацького могильника можна віднести до видленої О. В. Пе-

траускасом нормативної групи 4 поховань з західною орієнтацією за сталістю супроводу, що включає наявність посуду для пиття (Петраускас 2009, с. 189). Звичайно, таке віднесення має умовний характер, оскільки, з одного боку, частина поховання, включно з грудним відділом кістяка, була зруйнована через вказані обставини, а з іншого — разом з кубком до поховання було вміщено римську монету. Щоправда, через рідкісну наявність у похованнях черняхівської культури монет це, можливо, й не принципово та може бути одним із різновидів зазначеної групи 4.

Та в будь-якому разі комплекс поховання 39 є цінним джерелом для подальших досліджень цієї поліетнічної спільноти. Поєднання в одному комплексі та у вказаних обставинах (вкладення в руку) римської монети, яку можна інтерпретувати як «плату Харону», та скляного кубка, ймовірно призначеннего для потойбічного бенкету, є нині унікальним для поховань черняхівської культури.

Додаток I

С. Маєвська: тканина середньоволокниста, нещільної структури, простого полотняного переплетення. Товщина окремих ниток близько 0,40–0,44 мм, досить рівного прядіння (безперечно, ручного, хоча є дуже мала ймовірність застосування прядки). Скручення ниток S-подібне. В квадраті 1,0 × 1,0 мм ниток основи 25–26, ниток піткання 28–30. Матеріал — можливо, шовк.

Додаток II

Т.О. Рудич Антропологічний матеріал з поховання 39 могильника черняхівської культури Шишки (табл.).

Розкопки могильника черняхівської культури біля с. Шишки надали палеоантропологічний матеріал, який досліджується в лабораторії відділу біоархеології ІА НАН України. Серед кісткових решток маємо фрагменти кістяка. Реставрація, опис, обміри матеріалів здійснені за методиками, прийнятими вітчизняною антропологічною школою. Надамо опис матеріалу.

Поховання 39. Кістяк людини поганої збереженості. Череп втрачено за винятком уламка нижньої щелепи. Представлені кістки різних відділів посткраниального скелета, але стан їх незадовільний: уламок ключиці, уламки восьми хребців, 12 уламків ребер, фрагменти тазових кісток і плечової, ліктьової, променева кістки, обидві стегнові та обидві великомілкові кістки, малогомілкова кістка, частина правої стопи.

Уламок нижньої щелепи свідчить, що вона була невеликих розмірів, фіксується постійні зуби, зношеність крайніх молярів незначна. За різними схемами (М. Герасимова та О. Lovejoy) така зношеність зубів характерна для осіб віком 25–30 років. Але, оскільки інформація стосовно зубів нижньої щелепи фрагментарна, а верхньою щелепою не представлена, коректніше говорити про вік 25–35 років.

Уламок ключиці свідчить на користь її грацильності. Довгі трубчасті кістки верхніх і нижніх кінцівок невеликі. Епіфізи зрослися з діафізами, що свідчить про належність кістяка дорослій людині. Рельєф на місцях прикріплень м'язів розвинутий не дуже.

Тазові кістки представлені фрагментами, але дають уявлення про морфологію таза. Він низький, крила клубових кісток розвернуті в сторони, крижова кістка пряма, сіднична вирізка близька до прямого кута. Комплекс ознак свідчить, що кістяк належав жінці. За станом кісток посткраниального скелета та зубної системи вік визначається в межах 25—35 років.

Зріст людини за кістками скелета може розраховуватися за допомогою двох десятків способів, кожен з яких має свої переваги, але різниця в результатах, які будуть отримані за різними формулами, може інколи сягати 7,0—10,0 см. Черняхівська культура представлена неоднорідним населенням. Є особи, генетично пов'язані з антропологічними масивами з високорос-

лим населенням, а також такі, що є вихідцями з більш низькорослих популяцій. окремі популяції культури відносяться до високорослих груп (Маслове), інші — до низькорослих (групи Молдови та окремі серії Північного Причорномор'я). Значна кількість черняхівських серій характеризується середнім зростом. Така ситуація створює труднощі при виборі формули для обрахування зросту в черняхівських групах.

Для з'ясування зросту високорослих і середньорослих груп найчастіше використовується метод М. Троттер/Г. Глезер. За цим методом зріст жінки з поховання 39 становив 157,7 см, і вона потрапляє до категорії середнього зросту за рубрикаціями Р. Мартіна. За формулою Л. Манувріє, яка дає надійні результати для дослідження низько- та середньорослих груп, зріст жінки з поховання 39 становив 150,38 см та відноситься до категорії низькорослих. При використанні інших формул визначення довжини тіла зріст черняхівки коливається в межах низьких та середньовисоких значень.

- Борисова В.В. Склеп I—III вв. н. э. херсонесского некрополя // СА. — 1985. — № 1. — С. 186—201.*
- Гавритухин И. Хронологические индикаторы финала черняховской культуры // Сто лет черняховской культуры. — К., 1999. — С. 48—86.*
- Гавритухин И.О. Финал черняховской культуры // Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э. (Раннеславянский мир). — М., 2007. — 9. — С. 9—24.*
- Западноевропейский Эпос / Пер. А. Корсуня, Ю. Корнеева. — СПб., 2002.*
- Казанский М.М. Радагайс и конец черняховской культуры // ОИУМ. Черняхівська культура: матеріали досліджень. — К.; Луцьк, 2011. — С. 22—32.*
- Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР. — М., 1961.*
- Магомедов Б.В. Потойбічний бенкет у поховальному обряді черняхівської культури // Старожитности I тысячеліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 83—88.*
- Мызгин К.В. Подвески из римских монет в ареале черняховской культуры восточнее р. Прут // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 2. — Тула, 2010. — Ч. 2. — С. 95—114.*
- Мыц В.Л., Лысенко А.В., Щукин М.Б., Шаров О.В. Чатыр-Даг — некрополь римской эпохи в Крыму. — СПб., 2006.*
- Петраускас О.В. Час появи та деякі особливості розвитку трупопокладень із західною орієнтацією в черняхівській культурі (за даними могильників України) // Ostrogothica. Археология Центральной и Восточной Европы по-занеримского времени и эпохи Великого переселения народов. — Харьков, 2009. — С. 186—215.*
- Сударев Н.И., Болдырев С.И. «Обол Харона» как археологический термин // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Актуальные проблемы. Сб. мат-лов конф. — Керчь, 2009. — С. 435—437 (Боспорские чтения. — X).*
- Шевченко Т.М. Релігійний світогляд населення античного Херсонеса. — К., 2011.*
- Фомин М.В. Погребальная традиция и обряд в византийском Херсоне (IV—X вв.). — Харьков, 2011.*
- Seaby H.A. Roman silver coins. Revised by R. Loosley. — London, 1979. — Vol. II.*
- Stevens S.T. Charon's Obol and Other Coins in Ancient Funerary Practice // Phoenix. — 1991. — Vol. 45/3. — P. 215—229.*
- Straume E. Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräberndes 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr. — Oslo, 1987. — Universitetsforlaget. — Serie B. — Skrifter LXXIII.*

Надійшла 18.06.2013

P.H. Рейда, A.B. Гейко, C.B. Сапегин

ПОГРЕБЕНИЕ С «ПЛАТОЙ ХАРОНУ» ИЗ ШИШАЦКОГО МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Публикуется погребение 39 Шишацкого могильника черняховской культуры (Полтавская обл.). Погребенная — женщина 25—35 лет — была помещена в могилу, ориентированную по оси восток—запад, вытянуто на спине головой на запад. Западная часть могилы уничтожена траншеей для трубы, ведущей к очистным сооружениям.

Погребенную сопровождал стеклянный прозрачный кубок со сложнопрофилированным дном и вышлифованными овалами на корпусе (два ряда крупных овалов, расположенных вертикально относительно кубка, и два ряда небольших овалов, расположенных горизонтально). Прямой аналогией кубку является экземпляр из могильника Сетведт (территория Норвегии). Этот экземпляр датирован Е. Страуме ступенью D 2 по скандинавской хронологии. И.О. Гавритухин относит время их бытования к V в. По нашему мнению, время кубка из погребения 39 можно ограничить первой половиной V в.

Под дном кубка была расположена монета — денарий императора Марка Аврелия, к которой прилип небольшой фрагмент ткани, сохранившейся благодаря окислительным процессам, происходившим с монетой.

Монета и кубок были вложены в правую руку погребенной. Такое расположение, по нашему мнению, не случайно и, очевидно, соответствует взглядам на путешествие в царство мертвых. Вложенная в руку монета может быть интерпретирована как «плата Харону», а стеклянный кубок — как знак, указывающий на участие покойного в загробном пире.

И монеты, и стеклянные кубки встречаются в погребениях позднеримского времени как на варварских, так и античных памятниках, но прямая аналогия зафиксированного фрагмента погребального обряда в могиле 39 Шишацкого могильника нам пока неизвестна. Для черняховской культуры, к которой принадлежит могильник в Шишаках, такое соединение в одном погребении является уникальным, что усложняет его интерпритацию.

Уникальность погребения 39, а также поздняя для черняховской культуры дата бытования стеклянных кубков серии Сетведт (тип Луги) в V в. увеличивает количество черняховских памятников на территории Днепровского лесостепного Левобережья, которые относятся ко времени после прихода гуннов в 375 г. Выявление новых памятников может указывать на то, что гуннское вторжение могло не иметь катастрофических последствий для лесостепного населения левого берега Днепра, представленного черняховской культурой, а сама культура после этого события существовала еще какое-то время.

R.M. Reida, A.V. Heiko, S.V. Sapiehin

BURIAL WITH «CHARON'S OBOL» FROM SHYSHAKY CEMETERY OF CHERNYAKHIVSKA CULTURE

Published is the burial 39 from Shyshaky burial ground of Chernyakhivska culture (Poltava Oblast). Buried was a 25—30-year-old woman put in a grave along the east-west line, extended and with her head to the west. Western part of the grave is destroyed by a trench for the pipe leading to sewage treatment structures.

The buried was accompanied by a glass transparent cup with profiled bottom and grinded ovals on the body (two rows of big ovals placed vertically on the cup and two rows of small ovals placed horizontally). The direct analogy for the cup is an example from Setvedt burial ground on the territory of Norway. This example is dated by E. Straume back to the stage D 2 according to Scandinavian chronology. I.O. Gavritukhin refers their usage to the 5th c. On the authors' opinion, the date of the cup from the burial 39 can be narrowed to the first half of the 5th c.

A coin was situated under the bottom of the cup. It was a denarius of the Emperor Marcus Aurelius to which a small cloth was adhered preserved owing to oxidizing process on the coin.

The coin and the cup were put into the right hand of the buried. The authors consider such location to be not occasional and apparently corresponding to the notions about the journey to the world of the dead. A coin put into the hand can be preliminary interpreted as a Charon's obol and the glass cup as a sign marking the participation of the dead in the feast in the other world.

Both coins, and glass cups are found in the Late Roman burials at both Barbarian and Ancient Greek sites, though direct analogies of the recorded element of the burial rite in the grave 39 of Shyshaky burial ground is not known yet. Such combination in one burial is unique for Chernyakhivska culture to which Shyshaky burial ground belonged, and this fact complicates interpretation.

Uniqueness of the burial 39, as well as the late as for Chernyakhivska culture date of the 5th c. Setvedt series (Luhy type) glass cup usage enlarges the number of Chernyakhivska culture sites on the territory of the Dnipro River left bank forest-steppe area which belong to the period after the Huns arrival. Discovering the new sites can indicate that invasion of the Huns could have no catastrophic consequences for forest-steppe population on the left bank of the Dnipro River represented by Chernyakhivska culture, which existed after this event for a certain time.

ДИНАМІКА ПОШИРЕННЯ ЗОЛОТИХ ПРИКРАС У НАСЕЛЕННЯ ПЕРЕДГІРСЬКОГО КРИМУ В ПЕРШІ СТОЛІТТЯ н. е.

Аналіз динаміки поширення золотих прикрас серед населення Передгірського Криму в перших століттях н. е. приходить до висновку, що пік розповсюдження їх збігається з часом нестабільної ситуації.

Ключові слова: Передгірський Крим, римський час, похованчий інвентар, золоті прикраси, хронологія.

Нині у вітчизняній науці сформувався особливий інтерес до ювелірного мистецтва Північного Причорномор'я пізньоелліністичного та римського часу. І це не випадково. Масштабні польові дослідження пізньоскіфських і сарматських пам'яток, що особливо інтенсивно провадилися в останні десятиріччя, привели до відкриття значної кількості поховань, які містили розкішні золоті прикраси. Багато з цих комплексів уже докладно проаналізовані та введені до наукового обігу (Ковпаненко 1986; Симоненко, Лобай 1991; Loboda, Puzdrovskij, Zajcev 2002; Зайцев, Мордвінцева 2003; Puzdrovskij, Zajcev 2004; Пуздовский 2011 та ін.), інші опубліковані частково: представлено список знайдених у похованнях золотих речей, окреслено коло їх аналогій, запропоновано загальне датування (див., наприклад: Богданова 1989, с. 39, 41, 46, 47; Высотская 1994, с. 63, 64, 93, 94, 106; Фирсов 2009, с. 437—449; Храпунов 2011, с. 39, 44, 46). Нещодавно з'явилися також спеціальні роботи, в яких детально розглянуто питання технології та місця виробництва золотих прикрас, описано основні прийоми їх декоративного оформлення, намічено шляхи надходження до північнопричорноморських варварів (Мордвінцева, Трейстер 2007, с. 57—183; Мордвінцева 2009, с. 433—437; Симоненко 2011, с. 94—108, 158—160). Але досі не приділено належної уваги питанням вузького датування окремих комплексів з ювелірними виробами, а також закономірностям їх хронологічного розподілу.

Ця стаття покликана частково заповнити цю прогалину. В ній на прикладі могильника Завітне як пам'ятки, найбільш представницької, поряд з Усть-Альмінським некрополем, за кількістю знайдених на ній ювелірних виробів, розглянуто динаміку поширення золотих прикрас серед населення Передгірського Криму в перші століття н. е. з метою виявлення культурно-історичних закономірностей.

© В.В. КРОПОТОВ, 2014

Могильник Завітне розміщений на околиці однойменного села Бахчисарайського р-ну, за 0,3 км на південний захід від городища Алма-Кермен, з яким він, мабуть, пов'язаний. Відкрита в 1953 р. пам'ятка досліджувалася експедицією Бахчисарайського історико-краєзнавчого заповідника та Державного історичного музею (Москва) під керівництвом Н.А. Богданової протягом 12 польових сезонів (1954—1981 рр.). Було виявлено 297 могил (Богданова 1963а; 1989), ще 50 вивчено протягом 2004—2006 рр. експедицією КФ ІА НАНУ під керівництвом Ю.П. Зайцева (Зайцев и др. 2007; 2007a). За цими даними некрополь функціонував протягом приблизно 200 років з середини I до середини III ст. Предмети із золота відзначені в 12 комплексах (могили 7, 8, 16, 65, 93, 99, 195, 216, 232, 254, 286 і 330) і представлені в основному різноманітними особистими прикрасами: сережками, підвісками, кулонами, нашивними бляшками, намистом тощо, які вже неодноразово публікувалися (Богданова 1963а, рис. 5; 1989, табл. XII; Волошинов, Масякин 2007, рис. 3, 3; Древние сокровища... 2005, кат. 2, 3; Мордвінцева, Трейстер 2007а, с. 31—32; 2007б, табл. 28; Фирсов 2009, рис. 1, 2).

Усі комплекси із золотими виробами це індивідуальні поховання в простих ґрутових (7, 8, 65, 93, 195, 232, 254, 330) або в підбійних могилах (16, 99, 216, 286). Більшість небіжчиків (могили 7, 8, 16, 65, 93, 216, 232, 254, 286, 330) вміщені в дерев'яні труни або колоди, що фіксувалися за виразними слідами коричнюватої тліні. Орієнтація нестійка: головою на захід — три поховання (93, 216, 330), на південний захід — шість (16, 99, 195, 232, 254, 286), на південь — два (8, 65), на південний схід — одно (7). За супровідним інвентарем поховання можна поділити на дві хронологічні групи.

Першу групу складають дев'ять могил (7, 8, 16, 65, 93, 195, 232, 254, 330), що містили абсолютну більшість золотих прикрас. У могилі 7 — це дві дротяні сережки, прикрашені трьо-

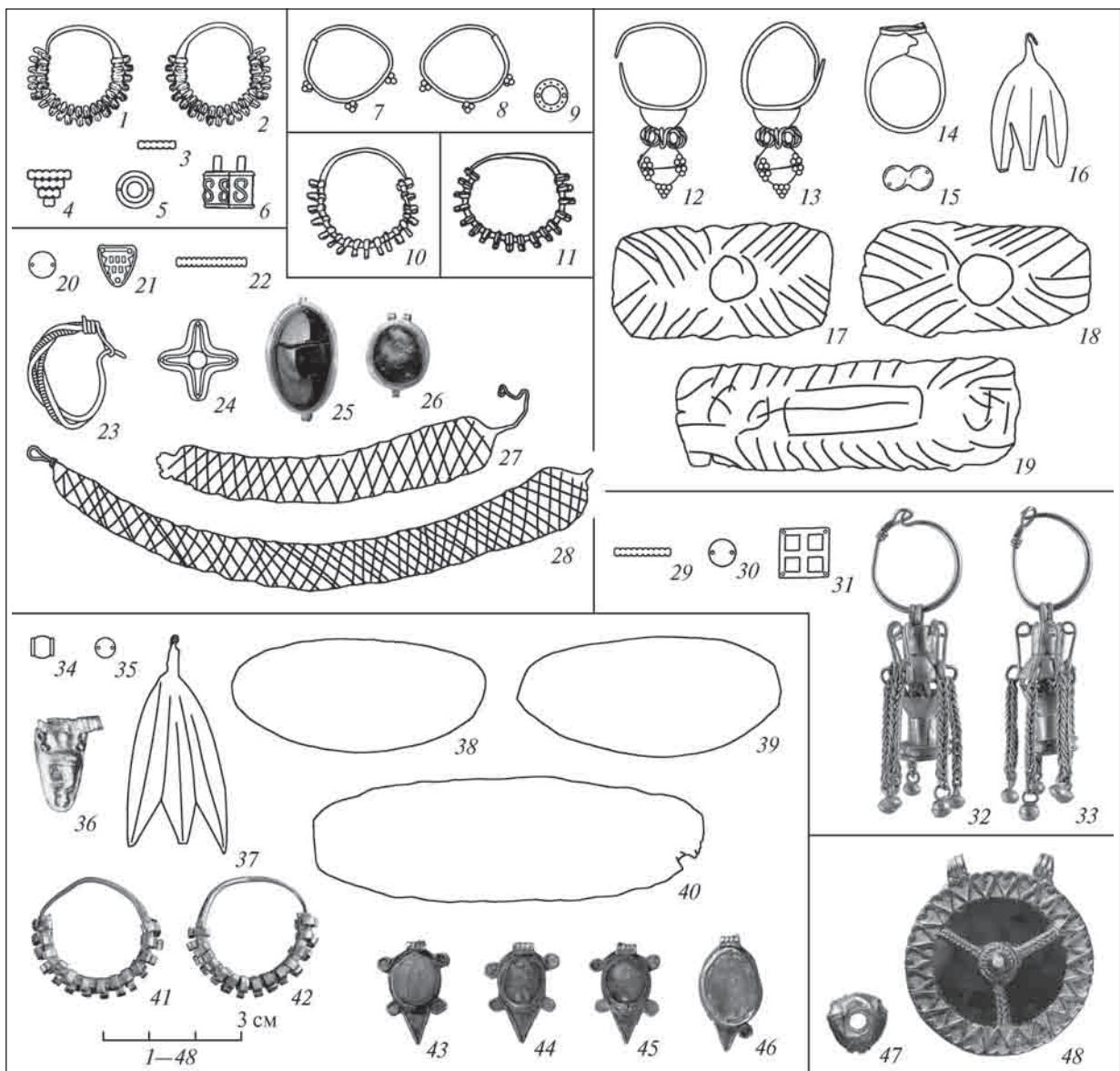

Рис. 1. Могильник Завітне, золоті прикраси з могил першої хронологічної групи: 1—6 — могила 8; 7—9 — могила 7; 10—могила 16; 11 — могила 330; 12—19 — могила 65; 20—28 — могила 93; 29—33 — могила 232; 34—46 — могила 195; 47—48 — могила 254

ма пірамідками зерні, і 55 нашивних умбоноподібних бляшок (рис. 1, 7—9; Богданова 1955, с. 4, фото 6; 1963а, рис. 5, 8, 14; 1989, табл. XII, 3; Фирсов 2009, рис. 1, 1; 2, 19); у могилі 8 — дві сережки з трьома рядами кілочок на ободі, спарена відеркоподібна підвіска, 47 гофрованих пронизок-трубочок, 38 умбоноподібних і 59 трикутних нашивних бляшок (рис. 1, 1—6; Богданова 1955, с. 5, фото 7, 8; 1963а, рис. 5, 7, 12, 13; 1989, табл. XII, 4; Мордвинцева, Трейстер 2007б, табл. 28, A76.1; Фирсов 2009, рис. 1, 2, 16; 2, 9, 14, 20); у могилі 16 — одна сережка з трьома рядами кілочок на ободі (рис. 1, 10; Богданова 1955, с. 46, фото 8; Фирсов 2009, рис. 1, 3); у могилі 65 — дві амфороподібні се-

режки, прикрашені зернью, перстень зі скляною вставкою, 10 пелюсток селери від поховального вінка, два наочники та нагубник, а також 45 з'єднаних попарно нашивних напівсферичних бляшок (рис. 1, 12—19; Богданова 1955, с. 17—18, фото 75; 1963а, рис. 5, 2, 4, 5, 9, 15; 1989, табл. XII, 1, 2; Мордвинцева, Трейстер 2007б, табл. 28, A75.1; Фирсов 2009, рис. 1, 6, 17; 2, 2, 3, 4, 15); в могилі 93 — дві серпоподібні пластинки з прикріпленими до них медальонами, скручена з чотирьох джутів дроту сережка, 23 гофровані пронизки-трубочки, а також нашивні бляшки: 74 півсферичних, 34 трикутних і 14 у вигляді «зірочок» (рис. 1, 20—28; Богданова 1956, с. 19—20, фото 36—38;

1963а, рис. 5, 10, 20, 22; 1989, табл. XII, 5—8; Мордвинцева, Трейстер 2007б, табл. 28, A76.2; Фирсов 2009, рис. 1, 8—11; 2, 8, 9, 17, 18); у могилі 195 — дві сережки з трьома рядами кілочок на ободі, два наочники та нагубник, 10 пелюсток селери від похоронного вінка, чотири медальйони зі вставками сердоліку та блакитного скла, дві підвіски у вигляді стилізованих амфорок, 10 бочкоподібних намистин і 131 нашивна півсферична бляшка (рис. 1, 34—46; Богданова 1961, с. 13, рис. 36; 1963а, рис. 5, 3, 6, 11, 16—19, 21; Мордвинцева, Трейстер 2007б, табл. 28, A77.1, 2; Фирсов 2009, рис. 1, 5, 12—15; 2, 1, 5, 6, 10—12); у могилі 232 — дві амфороподібні сережки з підвісками на ланцюжках, 48 гофрованих пронизок-трубочок, 36 напівсферичних і 12 гратчастих нашивних бляшок (рис. 1, 29—33; Богданова 1962, с. 27, табл. 40; Мордвинцева, Трейстер 2007б, табл. 28, A78. 1; Фирсов 2009, рис. 1, 7; 2, 7, 9, 13); у могилі 254 — масивний медальйон з сердоліковою вставкою та прикрашена білою пастою округла намистина (рис. 1, 47, 48; Богданова 1963, с. 11, табл. 34; Древние сокровища... 2005, кат. 2, 3; Мордвинцева, Трейстер 2007б, табл. 28, A79.1; Фирсов 2009, рис. 1, 22); у могилі 330 — сережка з трьома рядами кілочок на ободі (рис. 1, 11; Волошинов, Масякин 2007, рис. 3, 3).

Інший інвентар з цих могил нечисленний. Це, в першу чергу, гончарний посуд — червонолакові глеки з округлим або грушоподібним туловою і лійчастими вінцями (могили 7, 16, 195 і 254; рис. 2, 1, 18, 41, 44), тарілка та чашка зі скощеним бортіком (могили 7 і 65; рис. 2, 2, 20), тарілка з вертикальним бортіком (могила 232; рис. 2, 39), чашка з відгинутим краєм (могила 195; рис. 2, 43), чашка «самоської» групи з клеймом у формі розети (могила 93; рис. 2, 37), блюдо та миска з потовщеними вінцями (могили 65 і 195; рис. 2, 19, 42), а також червоноглинняний глек з біконічним туловою, прикрашений на плічках візерунком у вигляді гірлянд плюща (могила 65; рис. 2, 23), канфар з низьким циліндричним корпусом (могила 65; рис. 2, 22), пляшкоподібні флякони (могили 65 і 232; рис. 2, 21, 38) і сіроглинняний глек з піднесеним носиком-зливом (могила 8; рис. 2, 6). Більшість цього посуду Е. Кюнельт датує I ст., переважно серединою—другою половиною століття (Kühnelt 2008, S. 76 u. a.)¹, та пропонує

для трьох комплексів вужчі дати: для зразків із могил 65 і 93 — близько середини I ст. (Kühnelt 2008, S. 76, 117), для глека з могили 16 — середина—третя чверть цього століття (Kühnelt 2008, S. 81).

На близькі значення вказують й інші знахідки. Парні ліпні курильниці з могили 8 — реберчасти та проста півсферична (рис. 2, 7, 8) — у Криму характерні в основному для середини—третьої чверті I ст. (Труфанов 2005—2009, с. 138). Тим же часом В.І. Мордвинцева та М.Ю. Трейстер датують срібний кубок з цього комплексу (рис. 2, 5; Мордвинцева, Трейстер 2007а, с. 31). Фібули лучкові I та IV серій варіанта 2 з могил 7, 16 і 254 (рис. 2, 3, 15, 45) і одночленна профільована з розшириною голівкою з могили 330 (рис. 2, 28) належать до другої половини I — початку II ст. (Кропотов 2010, с. 72, 161, 259), антропоморфна шарнірна брошка без емалі з могили 93 (рис. 2, 35) — до середини—другої половини I ст. (Масякин 2007, с. 128; Кропотов 2010, с. 306). Не пізніше третьої чверті — другої половини I ст. датуються масивне дзеркало «бактрійського» типу з могили 232 (рис. 2, 40) і великі дископодібні дзеркала з валиком по краю диска з могили 8 (рис. 2, 9) і без нього з могили 7 (рис. 2, 4; Пуздровский 2007, с. 153; Труфанов 2005—2009, с. 255). Інші предмети з перерахованих могил — дзеркало з фігурною ручкою з могили 93 (рис. 2, 36), меч з кільцевим навершям з могили 330 (рис. 2, 24), округлорамчасті пряжки з рухомим язичком з могил 254 і 330 (рис. 2, 25—27, 46), дротяні браслети з потовщеними кінцями з могил 16 і 330 (рис. 2, 16, 31) і з кінцями, оформленими у вигляді зміїних голівок, з могили 330 (рис. 2, 30), різноманітні підвіски й амулети з могил 16, 93 і 330 (рис. 2, 10—14, 29, 32—34) та інші — не піддаються вузькому датуванню.

Беручи до уваги ці визначення, могили першої хронологічної групи слід датувати другою половину I ст., для низки поховань (могили 8, 16, 65, 93 і 232) не виключена й вужча дата: середина—третя чверть століття.

Другу хронологічну групу становлять лише три комплекси (могили 99, 216 і 286). Золоті прикраси в них одиничні — це 23 гофровані пронизки-трубочки з могили 99 (рис. 3, 1), дві маленькі підвіски у вигляді листочків з могили 216 (рис. 3, 17), лунниця та вісім підвісок-

¹ Лише тарілку з могили 232 (рис. 2, 39) і глек з могили 254 (рис. 2, 44) Е. Кюнельт відносить до пізнього часу — відповідно до другої—третої чверті II ст. та другої половини II — початку III ст. (Kühnelt 2008, S. 68, 131). Проте з такими визначеннями на-

вряд чи можна погодитися. Обидва вироби знайдені в комплексі з виразними знахідками I ст.: у могилі 232 — це пляшкоподібний флякон і дзеркало «бактрійського» типу, в могилі 254 — лучкова фібула IV серії варіанта 2.

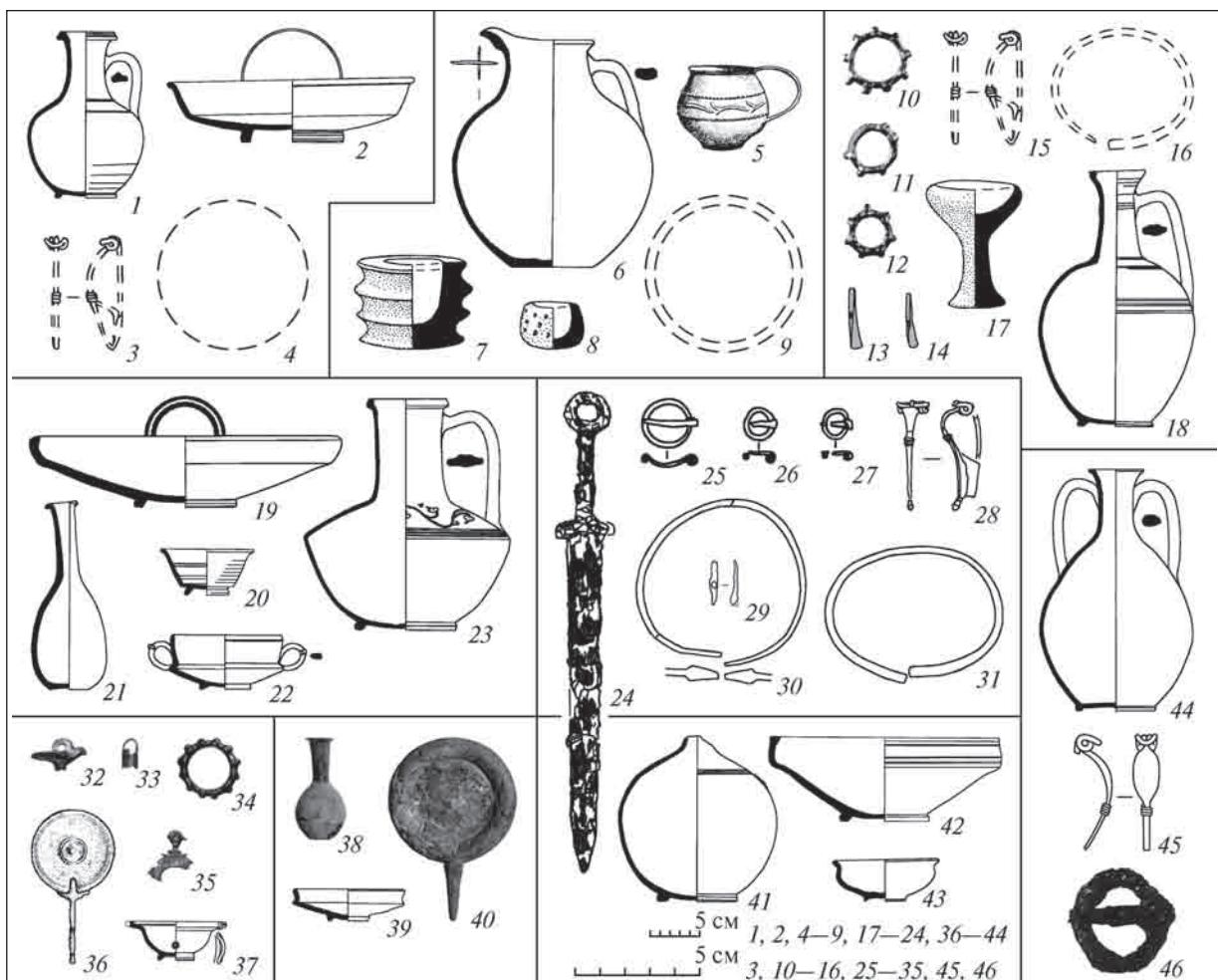

Рис. 2. Могильник Завітне, інший супровід поховань першої хронологічної групи: 1—4 — могила 7; 5—9 — могила 8; 10—18 — могила 16; 19—23 — могила 65; 24—31 — могила 330; 32—37 — могила 93; 38—40 — могила 232; 41—43 — могила 195; 44—46 — могила 254 (3, 4, 9—16, 25—36, 40, 45 — бронза; 24, 46 — залізо; 5 — срібло; інше — кераміка. Пунктиром зображені речі, описані в звіті, але не проілюстровані)

дзвіночків з могили 286 (рис. 3, 28, 29). Проте решта інвентарю з цих могил, навпаки, дуже різноманітна. Так, у могилі 99, окрім золотих пронизок, знайдено червонолакову тарілку з вертикальним бортіком «понтійської» групи з клеймом у формі стопи та чашку зі скощеним всередину краєм «самоської» групи з клеймом у формі розети, скляний флакон, срібні дротяні сережки, бронзові браслети з кінцями у вигляді зміїних головок, 10 кілець зі скляними вставками, значна кількість намиста, бронзові нашивні умбоноподібні бляшки, фрагменти дерев'яної шкатулки, уламок смичкової фібули та вісім бронзових херсонеських монет: сім оболів 78 р. і тетрасарій 89 р. (рис. 3, 2—16; Богданова 1958, с. 5—6, табл. 8—9). Інвентар могили 216 ще численніший — вузькогорла світлоглинняна амфора типу С (за класифікацією Д.Б. Шелова), скляні дворучні кубок і бальзамарії типу I-2-Д (за класифікацією Н.З. Ку-

ниної та Н.П. Сорокіної), червонолакова чашка зі скощеним всередину краєм типу 4 (за класифікацією А.А. Труфанова), орнаментовані дзеркало-підвіска, лучкова фібула I серії варіанта 4 (за класифікацією А.К. Амброза), провінційна двочленна профільована фібула, шарнірна брошка складної форми, прикрашена різокольоровою емаллю, дерев'яна шкатулка з бронзовими оковками, срібні дротяні сережки, кільця зі скляними вставками, різноманітне намисто тощо (рис. 3, 18—27; Богданова 1962, с. 9—11, табл. 17—19). Не менш виразні й знахідки з могили 286 — аналогічна шкатулка з бронзовими оковками, скляний бальзамарій типу I-2-Г, орнаментоване дзеркало-підвіска, фібули смичкові та лучкові I серії варіанта 3, намисто тощо (рис. 3, 30—33; Богданова 1979, с. 7, табл. 12—13).

За вказаними речами поховання другої хронологічної групи датуються загалом II ст. Зо-

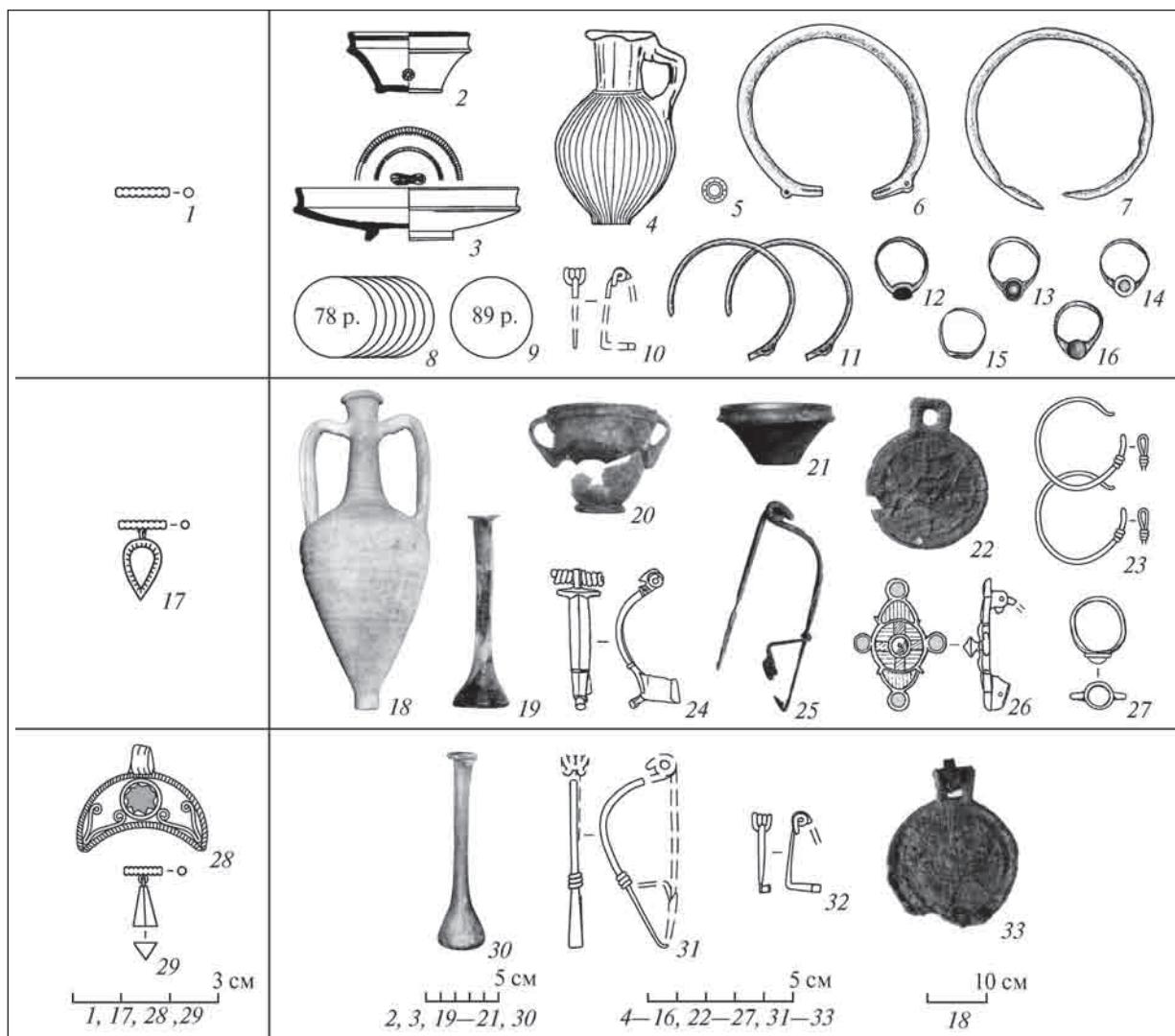

Рис. 3. Могильник Завітне, супровід могил другої хронологічної групи: 1—16 — могила 99; 17—27 — могила 216; 28—33 — могила 286 (1, 17, 28, 29 — золото; 2, 3, 18, 21 — кераміка; 4, 19, 20, 30 — скло; 5—10, 12—16, 22, 24—26, 31—33 — бронза; 11, 23, 27 — срібло)

крема, могилу 99 через поєднання скляного флакона (друга половина I — початок II ст.) і смичкової фібули (II — перша половина III ст.) слід відносити до початку II ст.² (Сорокина 2001, с. 10—12, рис. 1, 7; Кропотов 2010, с. 169—170); могилу 286 за знахідками скляного бальзамарія типу I-2-Г (в основному кінець I — перша половина II ст.) і лучкової фібули I серії варіанта 3 (більша частина II ст.) — до першої половини зазначеного сторіччя (Куніна, Сорокина 1972, с. 161; Кропотов 2010, с. 74—77), а могилу 216 за наявністю вузькогорлої світлоглиняної амфори типу С (середина — друга половина II ст.), скляного бальзамарія типу I-2-Д

(друга половина II — перша половина III ст.), червонолакової чашки типу 4 (друга половина II — початок III ст.), шарнірної брошки з емаллю (друга половина II ст.) і профільованої провінційної фібули та лучкової I серії варіанта 4 (остання чверть або кінець II — перша половина III ст.) — до останньої чверті або кінця століття (Шелов 1978, с. 18; Куніна, Сорокина 1972, с. 161; Труфанов 2005—2009, с. 128—130, 159; Масякин 2007, с. 127, 129; Кропотов 2010, с. 77—80, 260, 311).

Таким чином, хронологічний аналіз чітко вказує, що дев'ять з 12 завітненських поховань, що містили золоті прикраси, були здійснені протягом перших 30—50 років існування некрополя і тільки три з них припадають на наступні 100 років. Додамо, що в похованнях заключного етапу функціонування пам'ятки — в

² Червонолакову посудину з цього комплексу Е. Кюнельт на підставі знахідок монет датує кінцем I — початком II ст. (Kühnelt 2008, S. 113, 138).

першій половині III ст. — предмети із золота досі не знайдені, хоча саме до II — першої половини III ст. належить більшість могил.

Аналогічна ситуація спостерігається й на інших пізньоскіфських некрополях, зокрема в Усть-Альмінському могильнику. Тут абсолютно більшість поховань із золотими прикрасами також датується серединою — третьою чвертю або другою половиною I ст. (Loboda, Puzdrovskij, Zajcev 2002, S. 338; Puzdrovskij, Zajcev 2004, S. 267; Пуздовский 2011, с. 288). Як і на інших пам'ятках Передгірського Криму, в Усть-Альмі в похованнях II — першої половини III ст. предмети із золота поодинокі та невеличкі (див., наприклад: Ахмедов, Гущина, Журавлев 2001, с. 179, рис. 6; Пуздовский 2007, с. 146 и сл; Храпунов 2011, с. 39, 44, 46). Новий сплеск поширення золотих виробів помітний лише в середині — другій половині III ст., коли вони знову стають масовими та нерідко трапляються в похованнях наборами: Дружне, могила 24; Чорноріччя, могили 3, 35 та інші (Бабенчиков 1963, с. 92 и сл.; Храпунов 1994, с. 529—535). Згодом, у IV ст., золото знову стає рідкістю, і лише наприкінці століття ситуація різко змінюється — повсюдно поширюються речі так зв. гунського поліхромного стилю.

Зіставлення динаміки поширення золотих прикрас з політичною історією Північного Причорномор'я, відомою за писемними джерелами, призводить до висновку, що сплески популярності ювелірних виробів чітко збігаються за часом з деструктивними періодами в історії цього регіону. Так, середина — третя чверть I ст. це час появи на історичній арені аланів, період їхніх походів у закавказькі країни та потужного руху сарматських племен на захід (Щукин 1989, с. 70—83). Водночас у причорноморських і волго-донських степах широко розповсюджуються предмети так зв. золотово-бірюзового стилю. В Криму подібні вироби поодинокі, але масового поширення тут набувають золоті прикраси античних майстрів. Згодом, у наступний період, у II — першій половині III ст., в час певної політичної та економічної стабільності в Північному Причорномор'ї, кількість золотих прикрас у похованнях різко зменшується, вони прості та невеличкі, хоча решта інвентарю з цих могил, навпаки, дуже численна та різноманітна. Новий сплеск попиту на золото та формування нового ювелірного стилю (так зв. кішпекського) — середина—друга половина III ст. — припадає вже на добу готських походів: вторгнення готів у Причорномор'я та розгром

ними більшості економічних центрів регіону. Чергова стабілізація політичної ситуації в IV ст. знову призводить до скорочення золотих прикрас у похованнях, і тільки з вторгненням гунів наприкінці століття ситуація докорінно змінюється.

У підсумку можна зробити висновок, що чим більше насичена епоха різними потрясіннями, війнами та погромами, тим яскравіший і виразніший ювелірний стиль. I, навпаки, спокійні та стабільні часи неминуче призводять до деградації та забуття ювелірного мистецтва. Добробут починають вимірювати не розмірами та масою золотих прикрас, а кількістю та різноманітністю інвентарю, наявністю дорогих імпортних виробів, розкішного посуду та «дивовижних» дрібничок. Наступні потрясіння знову звертають погляд людей до «вічних цінностей» — золотих прикрас, що швидко призводить до формування нового ювелірного стилю.

Якщо застосувати цей висновок до попереднього етапу, а саме до періоду освоєння сарматами причорноморських степів у II ст. до н. е., то відразу ж можна відзначити скромність похованального інвентарю сарматських могил цього часу. Ювелірні вироби в них поодинокі та зазвичай повторюють типи пізньоскіфських золотих прикрас з Передгірського та Північно-Західного Криму, де вони представлени в набагато більшій кількості. Тим паче ми не зустрінемо в сарматів нічого схожого за розкішшю на поховання в мавзолеї Неаполя Скіфського. Відтак, складається враження, що освоєння сарматами причорноморських степів відбувалося мирно та малопомітно: сарматські племена дійсно зайняли давно спорожнілі землі та не вступали в конфлікти з навколоишнім населенням. Центр політичної активності в II ст. до н. е. розміщувався на півдні — в Криму (що, зокрема, відображають події періоду походів Діофанта), де й спостерігається концентрація більшості золотих прикрас цього часу.

Таким чином, ювелірні вироби становлять інтерес для науки не тільки як визначні твори стародавнього мистецтва, що відображають рівень технічного розвитку суспільства, його естетичні та духовні уподобання, але й як важливe історичне джерело — індикатор інтенсивності політичного життя народу, насиченості його епохи різними соціальними потрясіннями. Детальне вивчення золотих прикрас саме з цієї сторони, безперечно, уможливить у майбутньому по-новому висвітлити багато сторін життя давніх суспільств.

- Ахмедов И.Р., Гущина И.И., Журавлев Д.В.* Богатое погребение II в. н. э. из могильника Бельбек IV // Поздние скифы Крыма. — М., 2001. — С. 175—186 (Тр. ГИМ. — 118).
- Бабенчиков В.П.* Чорноріченський могильник // АП. — 1963. — XIII. — С. 90—123.
- Богданова Н.А.* Отчет о работах археологической экспедиции Бахчисарайского историко-археологического музея. Раскопки могильника I—III вв. н. э. в районе с. Заветное Бахчисарайского района в 1954—1955 гг. // НА ИА НАНУ. — 1955/25.
- Богданова Н.А.* Отчет об археологических исследованиях могильника I—III вв. н. э. в районе с. Заветное Бахчисарайского района в 1956 г. // НА ИА НАНУ. — 1956/16з.
- Богданова Н.А.* Отчет об археологических исследованиях 1958 г. могильника первых веков н. э. в районе с. Заветное // НА ИА НАНУ. — 1958/13и.
- Богданова Н.А.* Отчет об археологических исследованиях 1961 г. могильников первых веков н. э. в районе сс. Заветное и Красный Мак Бахчисарайского и Куйбышевского районов // НА ИА НАНУ. — 1961/45.
- Богданова Н.А.* Отчет об археологических исследованиях 1962 г. могильника первых веков н. э. в районе с. Заветное Бахчисарайского района Крымской области // НА ИА НАНУ. — 1962/45.
- Богданова Н.А.* Отчет об археологических исследованиях могильника у с. Заветное в 1963 г. и охранных раскопках могильника IV в. н. э. у поселка Озерный Бахчисарайского района Крымской области // НА ИА НАНУ. — 1963/48.
- Богданова Н.О.* Могильник I ст. до н. е. — III ст. н. е. біля с. Завітне Бахчисарайського району // Археологія. — 1963а. — XV. — С. 95—109.
- Богданова Н.А.* Отчет о раскопках 1979 г. могильника первых веков н. э. у с. Заветное Бахчисарайского района Крымской области // НА ИА НАНУ. — 1979/120.
- Богданова Н.А.* Могильник первых веков нашей эры у с. Заветное // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1989. — С. 17—70.
- Волошинов А.А., Масякин В.В.* Погребения с оружием из некрополя римского времени у с. Заветное в Юго-Западном Крыму (раскопки 2005—2006 гг.) // Древняя Таврика. — Симферополь, 2007. — С. 291—302.
- Высотская Т.Н.* Усть-Альминское городище и некрополь. — К., 1994.
- Древние сокровища Юго-Западного Крыма.* — Симферополь, 2005.
- Зайцев Ю.П., Волошинов А.А., Кюнельт Э., Масякин В.В., Мордвинцева В.И., Фирсов К.Б., Флесс Ф.* Позднескифский некрополь Заветное (Алма-Кермен) I—III вв. н. э. в Юго-Западном Крыму. Раскопки 2004 г. // Древняя Таврика. — Симферополь, 2007. — С. 249—290.
- Зайцев Ю.П., Волошинов А.А., Масякин В.В., Мордвинцева В.И., Фирсов К.Б., Флесс Ф.* Охранные исследования городища и некрополя Алма-Кермен в 2004—2005 гг. // АДУ 2005—2007. — К., 2007а. — С. 27—29.
- Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И.* «Ногайчинский» курган в степном Крыму // ВДИ. — 2003. — № 3. — С. 61—99.
- Ковпаниенко Г.Т.* Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. — К., 1986.
- Кропотов В.В.* Фибулы сарматской эпохи. — К., 2010.
- Кунина Н.З., Сорокина Н.П.* Стеклянные бальзамарии Боспора // Труды ГЭ. — 1972. — XIII. — С. 146—177.
- Масякин В.В.* Римские фибулы и детали ременной гарнитуры из некрополя Заветное // Древняя Таврика. — Симферополь, 2007. — С. 125—138.
- Мордвинцева В.И.* Взаимоотношения Боспора, Херсонеса и их варварской округи в III в. до н. э. — II в. н. э. по материалам ювелирных украшений и предметов торевтики // Боспорский феномен: искусство на периферии античного мира. Мат-лы Междунар. науч. конф. — СПб., 2009. — С. 433—437.
- Мордвинцева В.И., Трейстер М.Ю.* Произведения торевтики и ювелирного дела в Северном Причерноморье II в. до н. э. — II в. н. э. — Симферополь; Бонн, 2007. — Т. I; 2007а. — Т. II; 2007б. — Т. III.
- Пуздовский А.Е.* Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники. — Симферополь, 2007.
- Пуздовский А.Е.* Погребения сарматских «жриц» из Юго-Западного Крыма // Stratum plus. — 2011. — № 4. — С. 271—290.
- Симоненко А.В.* Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья. — СПб., 2011.
- Симоненко А.В., Лобай Б.И.* Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. — К., 1991.
- Сорокина Н.П.* Два стеклянных сосуда из Заветинского могильника // Поздние скифы Крыма. — М., 2001. — С. 10—12 (Тр. ГИМ. — 118).
- Труфанов А.А.* Хронология могильников Предгорного Крыма I в. до н. э. — III в. н. э. // Stratum plus. — 2005—2009. — № 4. — С. 117—328.
- Фирсов К.Б.* Ювелирные изделия из некрополя первых веков н. э. у с. Заветное в Юго-Западном Крыму // Боспорский феномен: искусство на периферии античного мира. Мат-лы Междунар. науч. конф. — СПб., 2009. — С. 437—449.
- Храпунов И.Н.* Погребение середины III в. н. э. из могильника Дружное // МАИЭТ. — 1994. — IV. — С. 529—544.

Храпунов И.Н. Некоторые итоги исследований могильника Нейзац // Исследования могильника Нейзац. — Симферополь, 2011. — С. 13—113.

Шелов Д.Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков н. э. Классификация и хронология // КСИА АН СССР. — 1978. — 156. — С. 16—21.

Шукин М.Б. Сарматы на землях к западу от Днепра и некоторые события I в. н. э. в Центральной и Восточной Европе // CA. — 1989. — № 1. — С. 70—83.

Kühnelt E. Terra Sigillata aus Alma-Kermen, Südwest-Krim: Typologie, Datierung, Rohstoffgruppen der Pontischen Sigillata. — Berlin, 2008.

Loboda I.I., Puzdrovskij A.E., Zajcev J.P. Prunkbestattungen des 1. Jh. n. Chr. in der Nekropole Ust'-Al'ma auf der Krim. Die Ausgrabungen des Jahres 1996 // Eurasia Antiqua. — 2002. — 8. — S. 295—346.

Puzdrovskij A.E., Zajcev J.P. Prunkbestattungen des 1. Jh. n. Chr. aus der Nekropole Ust'-Al'ma auf der Krim. Die Ausgrabungen des Jahres 1999 // Eurasia Antiqua. 2004. — 10. — S. 229—267.

Надійшла 25.07.2013

B.B. Kropotov

ДИНАМИКА РАСПРОСТРАНЕНИЯ ЗОЛОТЫХ УКРАШЕНИЙ У НАСЕЛЕНИЯ ПРЕДГОРНОГО КРЫМА В ПЕРВЫЕ ВЕКА н. э.

Рассмотрена динамика распространения золотых украшений среди населения Предгорного Крыма в первые века н. э. На примере могильника Заветное как наиболее представительного памятника (наряду с Усть-Альминским некрополем) по количеству выявленных на нем ювелирных изделий показано, что абсолютное большинство погребений с золотыми украшениями относится к середине—третьей четверти или второй половине I в. Только отдельные комплексы, содержащие, как правило, небольшие предметы из золота, датируются более поздним временем: II — первой половиной III вв.

Новый всплеск популярности золотых украшений, как и сложение нового ювелирного стиля (так наз. кишпекского), отмечается лишь в середине — второй половине III в., когда золотые изделия вновь становятся массовыми и нередко встречаются в погребениях целыми наборами. В IV в. золото снова становится редкостью, и лишь в конце столетия ситуация опять резко меняется — повсеместно распространяются вещи так называемого гуннского полихромного стиля.

Сопоставление данной динамики с политической историей Северного Причерноморья, известной по письменным источникам, приводит к заключению, что всплески популярности ювелирных изделий четко совпадают по времени с деструктивными периодами в его истории. Так, середина—третья четверть I в. — время появления на исторической арене алан, период их походов в закавказские страны и мощной подвижки сарматских племен к западу; середина—вторая половина III в. — эпоха готских походов, вторжение готов в Причерноморье и разгром ими большинства экономических центров региона; последняя четверть—конец IV в. — нашествие гуннов, начало эпохи Великого переселения народов.

В результате можно сделать вывод, что чем более насыщена эпоха различными социальными потрясениями, тем ярче и выразительнее ювелирный стиль. И, напротив, спокойные и стабильные времена непременно ведут к деградации и забвению ювелирного искусства; достаток и благосостояние начинают измеряться не размерами и массой золотых украшений, а количеством и разнообразием инвентаря, наличием дорогих импортных изделий, роскошной посуды и «диковинных» безделушек. Новые потрясения вновь обращают взгляд людей к «вечным ценностям» — золотым украшениям, что быстро приводит к формированию нового ювелирного стиля.

Таким образом, золотые украшения представляют интерес для науки не только как выдающиеся произведения древнего искусства, отражающие уровень технического развития общества, его эстетические и духовные воззрения, но и как важный исторический источник — индикатор интенсивности политической жизни народа, насыщенности его эпохи различными социальными потрясениями. Пристальное изучение ювелирных изделий именно с этой точки зрения в будущем несомненно позволит по-новому осветить многие стороны жизни древних обществ.

V.V. Kropotov

DYNAMICS OF GOLDEN ADORNMENTS IN THE POPULATION IN THE CRIMEAN FOOTHILLS IN THE FIRST CENTURIES AD

Considered is the dynamics of golden adornments spread among the population of the Crimean foothills in the first centuries AD. Based on the example of Zavitne burial ground as the most representative site (along with Ust-Alma necropolis) by the number of jewellery found there it is shown that the absolute majority of burials with golden adornments belong to the middle and the third quarter or the second half of the 1st c. Only some assemblages containing as a rule small golden items are dated by the later period: the 2nd and the first half of the 3rd c.

A new wave of golden adornments popularity, as well as the creation of a new style in jewellery (so called kishpek) is marked only in the middle and in the second half of the 3rd c., when golden products became mass again and were often

found within the whole sets in the burials. In the 4th c., gold became rare again and only at the end of the century the situation suddenly changed again: items of the so called Huns polychrome style spread everywhere.

Comparison of this dynamics with the political history of the north coast of the Black Sea known from the written sources leads to the conclusion that raises of jewellery's popularity clearly coincide with destructive periods in the history of the Black Sea region. For instance, the middle and the third quarter of the 1st c. is a period when the Alans appeared on the historical arena, a period of their campaigns into the South Caucasus countries and of a strong movement of the Sarmatian tribes to the west; the middle and the second half of the 3rd c. is the epoch of the Goth's campaigns, their incursion into the Black Sea region and devastation of most of economic centres in the region; the last quarter and the end of the 4th c. is a period of the Huns' invasion and the beginning of Great movement of the nations.

Consequently, a conclusion can be made that the more epoch is filled with various social shocks, the more bright and expressive is the style in jewellery. And on the contrary, calm and stable period leads to the degradation and oblivion of jeweller's art. Welfare and prosperity start to be evaluated not by size and weight of golden adornments, but by the variety of the inventory, by expensive imported products, luxury ware and exotic trifles. New shocks again turn the people's attention to the «eternal values», i. e. golden adornments, which quickly lead to the creation of a new style in jewellery.

Thus, golden adornments are of interest for the science not only as the extending pieces of ancient art reflecting the level of technological development of the society, its esthetical and spiritual convictions, but also as an important historical source: the indicator of density in a nation's political life and of epoch's saturation with various social upheavals. Rapt study of jewellery from this very point of view will undoubtedly allow in future elucidating in a new way many aspects of ancient societies' lives.

До історії стафодавнього виробництва

С.А. Горбаненко

ЗЕРНОВЕ ГОСПОДАРСТВО СІВЕРЯН

Зібрано та проаналізовано палеоетноботанічний матеріал із волинцевсько-роменських пам'яток. Наведено методи роботи з даними й запропоновано нові, що поліпшують інтерпретаційні можливості таких матеріалів.

Ключові слова: сіверяни, зернове господарство, палеоетноботанічні матеріали, статистика.

Накопичення даних про культурні рослини, вирощувані сіверянами, археологічним еквівалентом яких є волинцевсько-роменські пам'ятки, розпочалося в 1930-і рр., коли К.А. Фляксбергер опублікував матеріали з Донецького городища (див. додаток)¹. Але тривалий час цей напрям досліджень практично не розвивався (історію розвитку палеоетноботаніки в Україні див.: Пашкевич 2002; 2012, с. 7–11; Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 20–28). Певний виняток становили дослідження Новотроїцького городища під керівництвом І.І. Ляпушкіна, матеріали з якого було передано відповідним фахівцям. Після тривалої перерви матеріали для досліджень спорадично потрапляли на аналіз, починаючи від середини 1980-х рр. Однією з добірок став блок даних, опублікованих Г.О. Пашкевич у серії каталогів (Пашкевич 1991), але без інтерпретації матеріалів. Спромою підбити певні підсумки досліджень палеоетноботанічних матеріалів з волинцевсько-роменських пам'яток є компілятивна стаття автора (Горбаненко 2001), яку нині слід визнати незадовільною з методичного погляду.

Упродовж 2000-х рр. провадилися цілеспрямовані пошуки та визначення матеріалів з волинцевсько-роменських пам'яток, що знайшли відображення в каталозі (Пашкевич, Горбаненко 2010, табл. 13; Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 61–64). Нині маємо 17 пам'яток з визначеними палеоетноботанічними даними (рис. 1; додаток). Зважаючи на те, що, напевно,

ці дані найближчим часом суттєво не поповняться, можна підбити певні підсумки.

Матеріали й методика

Збір матеріалу може відбуватися трьома способами: відбір випадкових проб обгорілих решток археологами; цілеспрямований пошук обгорілих решток із застосуванням флотації; цілеспрямований пошук відбитків зернівок і насіння рослин на виробах із глини. Кожен з варіантів має різну інформативну цінність².

Перший може дати багатий матеріал для ботанічних висновків, однак, як можна переконатися з відповідної літератури, дає викривлене однобічне уявлення про співвідношення культурних рослин у господарстві давніх спільнот. Пояснення цього очевидне: адже випадкові знахідки обгорілих решток рослин зазвичай представлені однорідною масою врожаю з одного поля, отже — зернівками однієї рослини. Таким чином, така окрема проба може хіба що дати агробіологічну характеристику врожаю року з одного поля. Важливими в таких пробах можуть бути домішки, зокрема зернівок бур'яну як показника стану поля. З наявних нині даних до таких належать матеріали з пам'яток Битиця I (обгорілі рештки), Бучак, Донецьке, Литвиновичі, Ніцаха, Новотроїцьке, Хорошевське (табл. 1).

Два інші варіанти отримання інформації — флотація та зняття відбитків з глиняних виробів — дають менш спотворену картину співвідношення культурних рослин у господарстві,

¹ Тут і далі: посилання на публікації результатів досліджень див. у додатку; нумерація пам'яток у додатку, на карто-схемі (рис. 1) і в таблицях наскрізна.

² Зауваження щодо інформативної цінності різних джерел отримання інформації з палеоетноботаніки див. також (Лебедєва 2007; 2008).

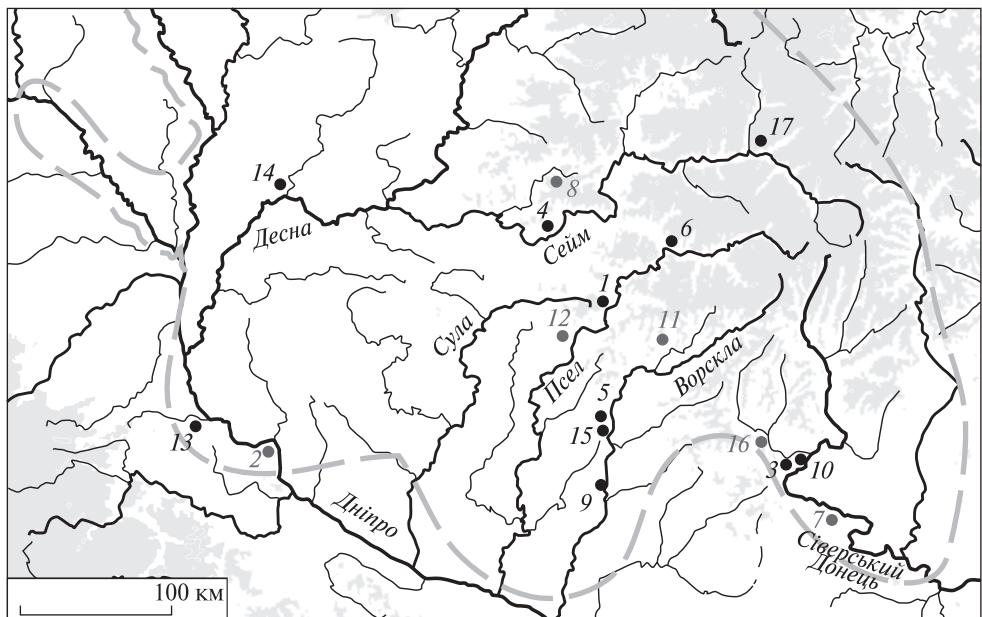

Рис. 1. Карта волинцевсько-роменських пам'яток з визначеними палеоетноботанічними матеріалами: 1 — Битиця I; 2 — Бучак; 3 — Водяне; 4 — Волинцеве; 5 — Глинськ; 6 — Горналь; 7 — Донецьке; 8 — Литвиновичі; 9 — Лтава; 10 — Мохнач; 11 — Ніцаха; 12 — Ново-тройцьке; 13 — Обухів II; 14 — Олександрівка I; 15 — Опішня; 16 — Хорошевське; 17 — Шуклінка (пунктиром позначенено ареал розповсюдження волинцевсько-роменських пам'яток; сірим кольором — пам'ятки, не залучені до аналізу)

хоча до результатів аналізу їх також слід ставитися обачно. Як наголошують дослідники, флотація матеріалів результативна з закритих комплексів, що впевнено відносяться до конкретної археологічної культури (Кравченко, Пашкевич 1985). В іншому разі проби можуть бути спотворені матеріалами, що потрапили з різних нашарувань. За методикою, якої дотримується О.Ю. Лебедєва, проби за допомогою флотації можна також відбирати безпосередньо з відповідного культурного шару пам'ятки (Лебедєва 2008). На волинцевсько-роменських пам'ятках флотацію почали застосовувати нещодавно (поселення Горналь), і проект продовжується. Тож ці дані ми не враховували (табл. 1).

Третій варіант — зняття відбитків з кераміки — також має певну ваду. Доведено, що підсипання проса під денця горщиків провадилися цілеспрямовано, тож такі дані слід виключати зі статистичних розрахунків. Також варто звертати увагу на випадки, коли в тісті горщика виявлено кілька зернівок однакової культури і також виключаючи їх із даних, що підлягають аналізу. Такі випадки, хоч і поодинокі, але є. Так, в об'єкті 3 з Великої Бугаївки (Київська обл.), інтерпретованому як житло празької культури й датованому V ст. (Петраускас, Шишкін 2009, с. 207—209, рис. 5—7), виявлено скupчення ліпного посуду. В тісті кожно-

го з реставрованих горщиків як домішку використано одну культуру (Горбаненко 2013б). На Животинному городищі (Воронезька обл., боршевська культура) в приміщенні 43 знайдено розвал горщика, суцільно вкритий відбитками проса, і спроби підрахувати їх не робилися (Горбаненко 2012в). Звісно, такі випадки виняткові та їх не варто включати до статистичних даних.

Зняття відбитків з глиняних виробів здійснено для пам'яток Битиця I, Водяне, Волинцеве, Глинськ, Горналь, Лтава, Мохнач, Обухів II, Олександрівка, Опішня, Шуклінка (табл. 1). Загалом дослідники зазначають, що результати флотації та зняття відбитків з кераміки цілком корелюються (Кравченко, Пашкевич 1985).

Для отримання достовірної інформації необхідно передумовою є також використання зіставних категорій. Тож до аналізу залучено лише категорію злакових, вирощування яких не викликає сумніву. До таких належать просо, ячмінь плівчастий, пшениця двозернянка, пшениці голозерні, жито, овес (табл. 2; рис. 2). До аналізу не залучено пшеницю спельту, пшеницю однозернянку, ячмінь голозерний як такі, що могли бути супутніми зерновими основних посівів, а також не враховані бобові й технічні культури.

Мінімальною рекомендованою статистичною добіркою є інформація в 30 од. Зважаю-

Таблиця 1. Палеоетноботанічні дані з волинсько-роменських пам'яток

№	Пам'ятка	Назва	Культурні рослини										Бур'яні				
			<i>Triticum dicoccum</i>	<i>Triticum spelta</i>	<i>Triticum monococcum</i>	<i>Hordeum aestivum</i>	<i>Hordeum vulgare</i>	<i>Avena</i> sp.	<i>Panicum millaceum</i>	<i>Lactuca sativa</i>	<i>Lactuca saligna</i>	<i>Bromus secalinus</i>	<i>Bromus arvensis</i>	<i>Echinochloa crusgalli</i>	<i>Gallium aparine</i>	<i>Rumex</i> sp.	<i>Sedaria</i> sp.
1	Битиця I	657/10	1	1	81/14	2/14	—	13	9/4	10/28	—	—	—	—	—	—	1
2	Бучак	—	—	—	3	5	—	—	6	1	6	1	—	—	—	—	—
3	Водяне	—	—	—	11	18	—	16	6	50	1	—	—	—	—	—	4
4	Волинцеве	7	—	—	6	6	—	8	1	17	1	—	3	—	—	—	—
5	Глинськ	5	—	—	8	12	—	13	4	27	3	—	1	—	—	—	—
6	Горналь	8	—	—	*	*	—	*	—	23	—	—	—	—	5	—	3
7	Донецьке	*	—	—	1	—	—	1	—	27	6	30	—	—	5	—	—
8	Литвиновичі	1	—	—	10	29	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
9	Лтава	11	—	—	3	10	—	—	4	19	—	—	—	—	—	—	—
10	Мохнач	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	4
11	Ніпаха	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	Новотроїцьке	* 50	* 296	—	* 8	* 14	* 54	* 84	6	* 2	—	—	—	—	—	—	—
13	Обухів II	2/11	2/—	—	1/14	8	—	10/15	2/6	65/46	3/4	—	—	—	6	—	1
14	Олександрівка I	2	—	—	2	5	—	4	3	8	1	—	—	—	—	—	—
15	Опішня	4	—	—	4	13	—	10	6	24	1	—	—	—	—	—	—
16	Хорошевське	**	—	—	*	—	*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17	Шуклінка	9	—	—	16	6	—	7	2	73	2	3	—	6	—	5	—

При міграції до матеріалів з Битиці І Обухова ІІ внесено дані, отримані Г.О. Пашкевичем/автором. Найвижирним виділено знахідки обутелючих зернівок. Для Новогоріцького городища наведено дані з публікації І.І. Ялупіцкіна/матеріал, проаналізований Г.О. Пашкевичем. Зирочка — кількість не вказано. Крім того, для Битиці І не визначено три відбитки бур'янів; для Глинська — 1; для Горналь — 3; для Лтави — 1; для Обухова ІІ — 7. На дів'ятих горщиків із Глинська виявлено від 2—3 до двох десятків відбитків зернівок проса, на одному фрагменті — відбиток шкаралупи ліщини (*Corylus avellana*), на одному фрагменті обмазки з Горналь — відбиток шкаралупи ліщини. Для Лтави не враховано фрагмент обмазки та сім денечень зі значною кількістю відбитків зернівок проса та фрагмент кераміки з трьома відбитками зернівок жита. Назви рослин: *Triticum dicoccum* — пшениця двозернянка; *Triticum spelta* — пшениця однозернянка; *Triticum aestivum* s. l. [*sensu laeo*] — пшениця голозерні; *Hordeum vulgare* — ячмінь; *Hordeum vulgare var. coerulea* — ячмінь голозерний; *Secale cereal* — жито; *Avena* sp. — овес; *Panicum miliaceum* — просо; *Pisum sativum* — горох; *Cannabis sativa* — коноплі; *Linum usitatissimum* — льон звичайний; *Lens culinaris* — сочевиця; *Vicia ervilia* — вика єрвіlia; *Bromus* sp. — ширшиця; *Bromus secalinus* — бромус польовий, мітлиця; *Bromus arvensis* — стоколос житній, житяк; *Bromus* sp. — стоколос житній, стоколос; *Chenopodium album* — лобода біла; *Echinochloa crusgalli* — пшениче просо, плоскуха звичайна; *Gallium aparine* — підмаренник чіпкій; *Rumex* sp. — шавель; *Setaria* sp. — мишій.

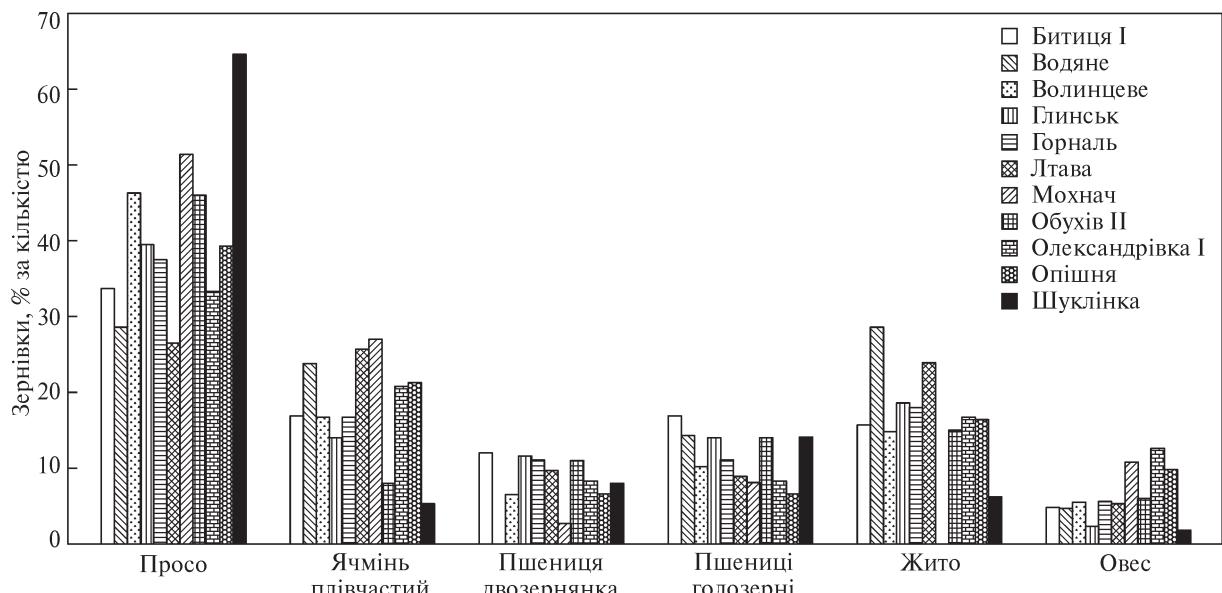

Рис. 2. Палеоетноботанічний спектр культурних рослин з волинецько-роменських пам'яток за кількісними показниками

Таблиця 2. Співвідношення зернівок основних зернових культурних рослин з волинецько-роменських пам'яток (кількість/%)

Пам'ятка		Пророцтво	Ячмінь плівчастий	Пшениця двозернянка	Пшениці голозерні	Жито	Овес	Всього
№	Назва							
1	Битиця	28/33,7	14/16,9	10/12,0	14/16,9	13/15,7	4/4,8	83/100
3	Водяне	6/28,6	5/23,8	—	3/14,3	6/28,6	1/4,7	21/100
4	Волинцеве	50/46,3	18/16,7	7/6,5	11/10,2	16/14,8	6/5,5	108/100
5	Глинськ	17/39,5	6/14,0	5/11,6	6/14,0	8/18,6	1/2,3	43/100
6	Горналь	27/37,5	12/16,7	8/11,1	8/11,1	13/18,0	4/5,6	72/100
9	Лтава	30/26,5	29/25,7	11/9,7	10/8,9	27/23,9	6/5,3	113/100
10	Мохнач	19/51,4	10/27,0	1/2,7	3/8,1	—	4/10,8	37/100
13	Обухів II	46/46,0	8/8,0	11/11,0	14/14,0	15/15,0	6/6,0	100/100
14	Олександрівка I	8/33,3	5/20,8	2/8,3	2/8,3	4/16,7	3/12,6	24/100
15	Опішня	24/39,3	13/21,3	4/6,6	4/6,6	10/16,4	6/9,8	61/100
17	Шуклінка	73/64,6	6/5,3	9/8,0	16/14,1	7/6,2	2/1,8	113/100

П р и м і т к и . З матеріалів вилучено результати аналізів Г.О. Пашкевич відбитків на кераміці Битиці I як такі, що могли бути продубльовані нашими визначеннями, та Обухова II, оскільки нині неможливо встановити кількість відбитків зернівок проса на денцях горщиків.

чи на незначну кількість інформації, яку іноді можна отримати в ході визначень, ми заличували до аналізу також добірки від 20 од., розуміючи, що отримані дані можуть бути досить приблизними та не відображати повною мірою співвідношення культур у зерновому господарстві.

Якщо брати до уваги випадково отримані обгорілі рештки, то до одиниць для аналізу варто прирівнювати кількість проб з домінуванням однієї культури та/або розглядати домішки в них як окремі одиниці інформації (табл. 2; рис. 2). Кожен відбиток на кераміці враховувався як одиниця аналізу, крім указаних випадків.

Упродовж тривалого часу палеоетноботанічні спектри (ПБС) пам'яток, а також палеоетноботанічні комплекси (ПБК) археологічних культур (докл. про ці поняття див.: Кравченко, Пашкевич 1985) складали на підставі кількісного аналізу. Такий підхід, виправданий з погляду статистики (рис. 2), має певні хиби. По-перше, з ПБС не виключали масові відбитки зернівок проса на денцях горщиків. Це призводило до того, що кількісні показники проса становили 80 % і більше. По-друге, слід розрізняти кількість зернівок і їхню масу. І якщо діаграми кількісного розподілу знахі-

док достовірно відображують інформацію, то інтерпретація таких даних хибна. Так, у багатьох (якщо не у всіх) випадках дослідники однозначно інтерпретували ці показники як безперечне лідирування проса з-поміж вирощуваних злакових рослин.

Саме зважаючи на цю невідповідність, ми запропонували перераховувати кількісні показники з урахуванням того, що зернівки проса за розмірами принаймні втрічі менші за будь-які інші (Пашкевич, Горбаненко 2002/2003). У вказаній статті ми наголошували на необхідності впровадження чіткіших критеріїв зіставлення культурних рослин. Такою тезою ми досі й послуговувалися. Однак слід візнати, що врахування розбіжностей за розмірами (а також — доволі приблизно), хоч і було кроком щодо можливостей інтерпретації отриманих результатів, також не зовсім адекватно відображає співвідношення між зернівками. Адже одиницею вимірювання зерна була і є його маса.

Але з'ясувати різницю між масою зернівок за викопними рештками чи зліпками складно. Відбитки зернівок можуть дати лише приблизне уявлення про різницю в розмірах і масі, а викопні рештки зазвичай представлені обгорілим матеріалом, що практично зводить нанівець спробу встановити індекси різниці зернівок. Адже під дією вогню зерна різних рослин вигорають нерівномірно та втрачають різну частку маси, тож зважування їх не дасть достовірних результатів.

Єдиний вихід убачаємо в тому, аби порівняти між собою кількість зернівок різних культурних рослин одного року врожаю та однакових за масою зразків. З цією метою було зважено проби по 10 г зернівок основних культурних рослин (просо, ячмінь плівчастий, тверда пшениця для характеристики двозернянки, м'яка пшениця для характеристики голозерних, жито й овес) і підраховано кількісний вміст цих проб:

просо	1285;
ячмінь плівчастий	232;
тверда пшениця	207;
м'яка пшениця	227;
жито	266;
овес	375.

Взявши за базову одиницю вимірювання — зернівок — просо — встановлюємо індекси інших (зернівка ... культурної рослини = *n* зернівкам проса):

просо	1,0;
ячмінь плівчастий	5,5;
тверда пшениця	6,2;

м'яка пшениця	5,7;
жито	4,8;
овес	3,4.

Розрахунки ПБС і ПБК для подальшої інтерпретації здійснено саме на цій основі (Горбаненко 2012г, с. 107)³.

У такий спосіб уже впорядковано і проаналізовано палеоетноботанічні дані з пам'яток боршевської (Горбаненко 2012в) та салтівської (Горбаненко 2013б) культур; розпочато збір даних з райковецьких пам'яток (Горбаненко 2014).

Результати

Кількісні показники дають доволі суттєві розбіжності між пам'ятками (табл. 2; рис. 2), за якими помітне відносне, іноді й абсолютне переважання зернівок проса. З огляду на викладене, вважаємо такий аналіз лише необхідною передумовою для інтерпретації матеріалів. Тож проаналізуємо співвідношення зернівок за масою. На відміну від кількісного аналізу сюди не включені відбитки проса на дензях, виявлені на деяких пам'ятках: Волинцеве — 32, Горналь — 7, Мохнач — 13 (також три ячменю плівчастого на одному фрагменті), Обухів II — 6, Опішня — 11, Шуклінка — 27 (рис. 3).

За результатами аналізу співвідношення зернових за масою одразу помітно, що просо займало доволі незначне місце і становило переважно близько 1/10. Винятком є лише дані з Шуклінського археологічного комплексу: близче до 1/6 (порів.: рис. 2 і 3). Традиційно мала частка в ПБС належить вівсу: зазвичай вона не перевищує 1/20, виняток становлять показники Опішні, Олександрівки I (1/10) і городища Мохнач (1/6). Найменш стабільні показники ячменю плівчастого: приблизно від 1/10 частки (Обухів II, Шуклінка) до майже половини (Мохнач). Але в основному вони становлять 1/4—1/3 частки (сім пам'яток).

Стабільнішою часткою представлено пшеницю двозернянку, що варіює в основному від 1/10 до 1/5. Винятками є показники городищ Водяне (матеріал відсутній) і Мохнач (менше

³ Перерахунок отриманих палеоетноботанічних результатів з кількісних показників на відсоткові дані за масою було застосовано вченими для матеріалів з поселення празької культури Розтоки (Чехія) (див.: Kuna, Hajnalová, Kovačíková et al. 2013). На необхідність використання такого підходу вказують (з певними нюансами) й археозоологи (Підоплічко 1937; Журавлев 2001, с. 63; Антипіна 2007), а також іхтіологи (усне повідомлення Є.Ю. Яніш).

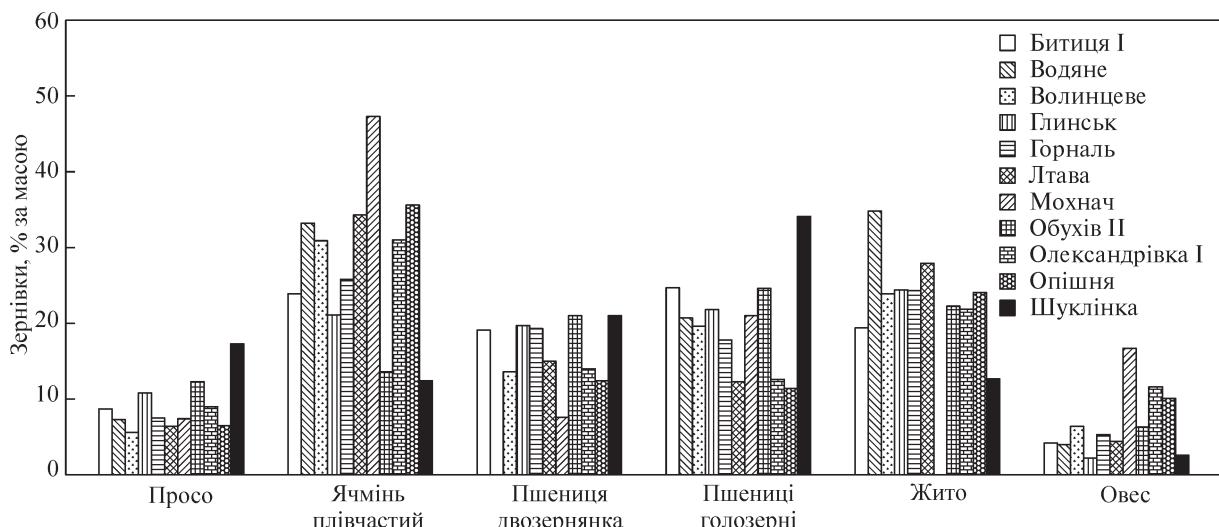

Рис. 3. Палеоетноботанічний спектр зернових культур з волинцевсько-роменських пам'яток за масою

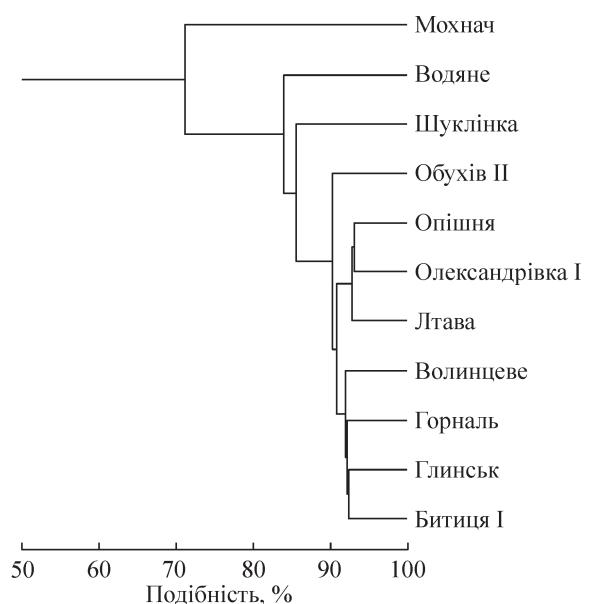

Рис. 4. Результати кластерного аналізу ПБС волинцевсько-роменських пам'яток

1/10). Важливо зауважити, що частка пшениць голозерних в основному має хоч і незначне, але переважання над показниками пшениці двозернянки; у семи випадках вони становлять приблизно 1/5–1/4 частки. Винятками є найвищі показники — близько третини (Шуклінка) та найменші — приблизно 1/9 (Лтава, Олександрівка I, Опішня).

У випадку з найменшими показниками пшениця плівчаста та пшениці голозерні представлена майже однаково. Фактично це означає перехід від першої до другої, що цілком узгоджується з загальним процесом розвитку зернового господарства в напрямі інтенсифікації й збільшення врожайності зернових.

Подібним чином можна описати також і показники жита. В основному воно становить приблизно 1/5–1/4 частки від загалу зернових. Винятками є показники Мохнача, де відбитки зернівок жита не ідентифіковано, Водяного (приблизно 1/3 частка) та Шуклінського археологічного комплексу (всього 1/9 частка). Загалом же жито з-поміж інших зернових представлене найстабільнішими показниками. Загальні показники найврожайніших культур — пшениць голозерних і жита — в середньому становлять майже половину зернових. У випадках, коли одна з означеніх культур має показники, нижчі за середні, інша зазвичай демонструє протилежну тенденцію (рис. 3).

Наголосимо, що показники, які найбільше «вибаються» з загальної картини, мають пам'ятки Мохнач, Водяне, Шуклінка та Обухів II. Спільною рисою для них є найбільша їх віддаленість від основної території поширення волинцевсько-роменських пам'яток. Шуклінка розміщена в північно-східній частині розповсюдження роменських пам'яток, а серед поселень, для яких здійснено палеоетноботанічні дослідження, — найпівнічніше.

Обухів II локалізується на західному рубежі території волинцевських пам'яток. Okрім того, це поселення найдавніше. Воно вирізняється не лише за ПБС, а й показниками археозоологічного комплексу (визначення О.П. Журавльова). За ними Обухів II демонструє подібність з Пастирським городищем (Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2008), яке також найраніше серед пам'яток кола останньої чверті I тис. (Приходнюк 2005).

Водяне й Мохнач — найбільш південно-східні пам'ятки, для яких визначено ПБС. Окрім того, вони розміщені безпосередньо в контактній зоні з носіями салтівської культури, що певним чином могло відобразитися на зерновому господарстві (наприклад, для обох пам'яток зафіксовано значні показники ячменю плівчастого; порів.: Горбаненко 2013). Про вплив салтівців на рільництво загалом опосередковано свідчать знахідки знарядь, прикметніші носіям цієї культури (див.: Колода, Горбаненко 2010; Горбаненко, Колода 2013). Інше пояснення дещо прозаїчніше: для цих пам'яток маємо найменшу кількість даних, що могло відобразитися на адекватності отриманих результатів.

За результатами кластерного аналізу, шість пам'яток мають подібність у 92 % і більше. Загалом дев'ять пам'яток дали розбіжність не більшу за 13 %. Лише дві пам'ятки мають менші показники подібності: Водяне — 84 % (що не набагато відрізняється від попередніх), і лише матеріали Мохнача за подібністю (71 %) демонструють суттєвіші розходження з іншими (рис. 4).

Висновки

Загальну характеристику наведених ПБС можна звести до наступного. Перевірені часом, але низькопродуктивні просо, ячмінь плівчастий і пшениця двозернянка становили близько половини врожаю злакових культур. Розвиток рільництва спонукав до впровадження та широкого використання продуктивніших культур: пшениць голозерних і жита.

Ячмінь плівчастий, овес, а також жито можна використовувати для відгодівлі тварин і не лише зерно, а й половину та солому ячменю й жита. Отже, рільництво сіверян переслідувало дві цілі: в першу чергу, воно було спрямоване на задоволення потреб людей у хлібі, але частково могло давати додатковий продукт, що йшов на відгодівлю худоби.

Сліди бур'янів опосередковано свідчать про тривале використання ділянок землі під поля, а знахідки озимих бур'янів (стоколос) — на впровадження дво- й трипільної систем і засівання різних полів яровими й озимими культурами.

Висновки щодо високого рівня розвитку зернового господарства у сіверян опосередковано підтверджуються значним асортиментом рільничих знарядь і їхньою продуктивністю. Знахідки досконаліх деталей для первинного обробітку ґрунту вказують на високий рівень розвитку рільничої техніки. Такі деталі свід-

чати про існування знарядь плужного типу, що робили можливим часткове або повне перевертання шару ґрунту (див.: Горбаненко 2010). Це уможливлювало глибоку оранку, необхідну для вирощування продуктивних, але примхливих культурних рослин, а також поліпшувало якість підготовки полів під посіви, частково знищуючи кореневу систему бур'янів.

На підтвердження прогресивних форм господарювання (дво-, трипілля) можна навести й свідчення Ібрахима Ібн-Якуба, який зазначав, що слов'яни «сеют в два времени года, летом и весною и пожинают два урожая» (Ізвестия... 1878, с. 54).

Таким чином, напередодні утворення Київської Русі сіверяні володіли комплексом прогресивних методів ведення інтенсивного землеробства, за якого можна було тривалий час використовувати ті самі поля під посіви.

Додаток. Пам'ятки: дослідження, джерела інформації

1. *Битиця I* (Сумська обл., р-н). Пам'ятка волинцевського часу. Археологічні дослідження: 1953 р. — І.І. Ляпушкін (Ляпушкін 1958, с. 71—75); 1984—1991 рр. — О.В. Сухобоков (Сухобоков 1992). Палеоетноботанічні дослідження: обгорілі рештки з житла 30, два фрагменти кераміки — аналіз Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991); вироби з глини з розкопок О.В. Сухобокова — аналіз С.А. Горбаненка (Горбаненко 2011; 2012).

2. *Бучак* (Черкаська обл., Канівський р-н). Пам'ятка волинцевського часу (уроч. Рожина Криниця). Археологічні дослідження: 1990 р. — В.О. Петрашенко (Петрашенко, Козюба 1999, с. 148—151). Палеоетноботанічні дослідження: обгорілі рештки з ями поблизу житла 8 — аналіз Г.О. Пашкевич (Пашкевич, Горбаненко 2010, табл. 13).

3. *Водяне* (Харківська обл., Зміївський р-н). Пам'ятка роменського часу. Археологічні дослідження: 2002, 2003 рр. — В.В. Колода (Колода 2003; 2004). Палеоетноботанічні дослідження: комплекс виробів з глини — збір даних С.А. Горбаненка, аналіз Г.О. Пашкевич (Колода, Горбаненко 2004; 2012).

4. *Волинцеве* (Сумська обл., Путивльський р-н). Пам'ятки волинцевсько-роменсько-давньоруського часу. Археологічні дослідження: середина ХХ ст. — В.Й. Довженок, Д.Т. Березовець (Березовець 1952; 1953); 1980-і рр. — С.П. Юрленко, О.В. Сухобоков (Юрленко 1980; Юрленко, Сухобоков 1981). Палеоетноботанічні дослідження: комплекс виробів з глини — збір даних С.А. Горбаненка, аналіз Г.О. Пашкевич (Пашкевич, Горбаненко 2003; Горбаненко 2005).

5. *Глинськ* (Полтавська обл., Зіньківський р-н, територія села). Комплекс пам'яток роменсько-давньоруського часу. Розкопки: 1997, 1998 рр. — О.Б. Супруненко, 2006 р. — В.В. Шерстюк (Шерстюк 2007); 2011, 2012 рр. — Ю.О. Пуголовок (Пуголовок 2012). Палеоетноботанічні дослідження: комплекс виробів з глини — аналіз С.А. Горбаненка.

6. *Горналь* (РФ, Курська обл., Суджанський р-н). Комплекс пам'яток роменсько-давньоруського часу (Археологическая карта... 2000, с. 128—136). Археологічні дослідження поселення 1: 2012 р. — В.В. Єнуков, О.Н. Єнукова. Палеоетноботанічні дослідження: комплекс виробів з глини — збір даних М.В. Веретюшкої, С.А. Горбаненка, аналіз С.А. Горбаненка⁴.
7. *Донецьке городище* (Харківська обл., Ізюмський р-н). Пам'ятка роменсько-давньоруського часу. Археологічні дослідження: 1920-і рр. — О. Федоровський (Федоровський 1930); 1960-і рр. — Б.А. Шрамко (Шрамко 1970). Палеоетноботанічні дослідження: часткове визначення обгорілих решток — аналіз К.А. Фляксбергер (Фляксбергер 1934).
8. *Литвиновичі* (Сумська обл., Кролевецький р-н). Пам'ятка роменсько-давньоруського часу. Археологічні дослідження: 1991, 1992 рр. — В.В. Приймак (Приймак 1994, с. 39). Палеоетноботанічні дослідження: близько чотирьох відер ґрунту з горизонту 1 культурного шару — аналіз Г.О. Пашкевич (Пашкевич, Горбаненко 2010, табл. 13).
9. *Лтава* (м. Полтава). Пам'ятка роменсько-давньоруського часу. Археологічні дослідження: від 1997 р. — О.Б. Супруненко, Ю.О. Пуголовок (Дослідження посаду... 2008; 2009; 2009а). Палеоетноботанічні дослідження: комплекс виробів з глини — збір даних С.А. Горбаненка, аналіз Г.О. Пашкевич (Пашкевич, Горбаненко 2002; 2002а) та С.А. Горбаненка.
10. *Мохнач* (Харківська обл., Зміївський р-н). Пам'ятка роменського часу. Археологічні дослідження: 1999—2001 рр. — В.В. Колода (Колода 1999; 2000; 2001). Палеоетноботанічні дослідження: комплекс виробів з глини — збір даних С.А. Горбаненка, аналіз Г.О. Пашкевич (Горбаненко 2002).
11. *Ніцаха* (Сумська обл., Тростянецький р-н). Пам'ятка роменсько-давньоруського часу. Археологічні дослідження: 1986 р. — О.В. Сухобоков (Сухобоков 1992; Сухобоков, Горбаненко 2004). Палеоетноботанічні дослідження: обгорілі рештки зі стовпових ямок житла 3 — аналіз Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991).
- ⁴ Нині проаналізовано і відбитки зернівок на кераміці, і обгорілі рештки, отримані завдяки флотації. Дані, отримані різними способами, загалом співпадають (розбіжність показників за масою не перевищує 5,0 %) (Горбаненко, в печаті). Дослідження Горналі та співпрацю для визначення палеоетноботанічних даних заплановано продовжити в 2014 р.
12. *Новотроїцьке* (Сумська обл., Лебединський р-н). Пам'ятка роменського часу. Археологічні дослідження: 1952—1954 рр. — І.І. Ляпушкін (Ляпушкин 1958а). Палеоетноботанічні дослідження: обгорілі рештки зі споруд — аналіз М.М. Якубцинера, А.Н. Мордвінкіної, В.Ф. Антропової, А.В. Кир'янова (Ляпушкин 1958); 3.В. Янушевич, Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991).
13. *Обухів II* (Київська обл., р-н). Пам'ятка типу Волинцеве—Сахнівка. Археологічні дослідження: 1970—1978, 1985 рр. — Н.М. Кравченко (Кравченко 1979; Кравченко, Струнка 1984; Кравченко и др. 2007, с. 34—35, рис. 36); 2007—2009 рр. — О.В. Петраускас (Петраускас, Шишкін, Абашина 2011). Палеоетноботанічні дослідження: 661 фрагмент кераміки та обмазка з розкопок Н.М. Кравченко — аналіз Г.О. Пашкевич (Кравченко, Пашкевич 1985); вироби з глини з розкопок О.В. Петраускаса — аналіз С.А. Горбаненка (Горбаненко 2012а).
14. *Олександрівка I* (м. Чернігів). Пам'ятка типу Волинцеве—Сахнівка. Археологічні дослідження: 1993—1997, 2000, 2001 рр. — О.В. Шекун, Р.В. Терпиловський (Терпиловський, Шекун 1996; 2004). Палеоетноботанічні дослідження: комплекс виробів з глини — збір даних С.А. Горбаненка, аналіз Г.О. Пашкевич (Горбаненко 2005а; Терпиловський, Пашкевич, Горбаненко 2005).
15. *Опішня* (Полтавська обл., Зіньківський р-н). Пам'ятка волинцевського часу. Археологічні дослідження: 1940, 1957 рр. — І.І. Ляпушкін (Ляпушкин 1961); 1975 р. — О.В. Сухобоков (Сухобоков, Юрленко 1995). Палеоетноботанічні дослідження: комплекс виробів з глини — збір даних С.А. Горбаненка, аналіз Г.О. Пашкевич (Пашкевич, Горбаненко 2002/2003).
16. *Хорошевське городище* (Харківська обл., р-н). Пам'ятка роменського часу. Археологічні дослідження: 1983, 1987 рр. — Б.А. Шрамко, В.Є. Радзієвська. Палеоетноботанічні дослідження: обгорілі рештки з ям 1, 5 і 6 — аналіз З.В. Янушевич (Шрамко 1991)⁵.
17. *Шуклінка* (РФ, м. Курськ). Пам'ятка роменського часу. Археологічні дослідження селища: 1952 р. — Ю.О. Ліпкінг (Археологическая карта... 1998, с. 124); 2010, 2011 рр. — О.Н. Єнукова, В.В. Єнуков (Єнукова 2010). Палеоетноботанічні дослідження: комплекс виробів з глини — збір даних М.В. Веретюшкої, С.А. Горбаненка, аналіз С.А. Горбаненка (Горбаненко 2012б; Веретюшкина, Горбаненко 2012).

⁵ Детальнішу інформацію знайти не вдалося.

- Антипина Е.Е. Методы моделирования относительной численности домашних животных в хозяйстве древних поселений: от остеологического спектра к составу стада // МДАСУ. — 2007. — 7. — С. 297—303.*
- Археологическая карта России. Курская область. — М., 1998. — Ч. 1; М., 2000. — Ч. 2.*
- Березовець Д.Т. Дослідження на території Путивльського району, Сумської обл. // АП. — 1952. — III. — С. 242—250.*
- Березовець Д.Т. До питання про літописних сіверян // Археологія. — 1953. — VIII. — С. 28—44.*
- Веретюшкина М.В., Горбаненко С.А. Земледелие населения Посемья в X в. (на примере археологического комплекса у д. Шуклинка) // Древности Днепровского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А.И. Пузиковой). — Курск, 2012. — С. 209—219 (Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. — 4).*
- Горбаненко С.А. Материалы к карте культурных растений волынцевско-роменского периода // АЛЛУ. — 2001. — № 1. — С. 38—41.*
- Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Мохнач (роменська культура) // Історична наука: проблеми розвитку. Мат-ли Міжнар. наук. конф. — Луганськ, 2002. — С. 64—74.*

- Горбаненко С.А.* Землеробство жителів городищ поблизу с. Волинцеве // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 75—81.
- Горбаненко С.А.* Палеоетноботанічні дослідження слов'янських пам'яток Лівобережжя Дніпра у 2003—2004 рр. (за відбитками на кераміці) // АВУ 2003—2004. — К., 2005а. — С. 397—400.
- Горбаненко С.А.* Знаряддя землеробства кінця I тис. до н. е. — I тис. н. е. Порівняльний аналіз // Археологія. — 2010. — № 4. — С. 46—60.
- Горбаненко С.А.* Палеоетноботанічний спектр Битицького городища // Древности. — Хар'ков, 2011. — С. 242—247.
- Горбаненко С.А.* Сільське господарство жителів Битицького городища // Археологія. — 2012. — № 1. — С. 98—114.
- Горбаненко С.А.* Палеоетноботанічні рештки з поселення Обухів 2 // Археологія. — 2012а. — № 3. — С. 111—117.
- Горбаненко С.А.* Палеоэтноботанические данные с Шуклинского селища (по отпечаткам на изделиях из глины) // Древности. — Харьков, 2012б. — С. 238—244.
- Горбаненко С.А.* Палеоэтноботанические материалы боршевской культуры // Восточноевропейские древности. — Воронеж, 2012в. — С. 230—244 (Вестн. Острогожского историко-художественного музея им. И.Н. Крамского. — 2).
- Горбаненко С.А.* Сельское хозяйство до образования Киевской Руси // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Мат-лы Междунар. науч. конф., посвящ. 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902—1968). — СПб., 2012г. — С. 106—109.
- Горбаненко С.А.* Палеоботанічні дослідження салтівських пам'яток Лісостепу // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — Харків, 2013а. — 3. — С. 45—51, 148—150.
- Горбаненко С.А.* Палеоэтноботанические определения / Приложение 5 // Петраускас О.В., Шишкін Р.Г. Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник). — Київ, 2013б. — С. 384—388 (OIUM. — № 2).
- Горбаненко С.А.* Палеоетноботанічні матеріали з НФ ІА НАН України зі слов'янських пам'яток // Колекції Накових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень. — 2014. — С. 180—186 (АДІУ. — Вип. 1 (12)).
- Горбаненко С.А.* Археоботанические исследования на Горнали в 2012—2013 гг. // КСИА. — в печати.
- Горбаненко С.А., Журавльов О.П., Пашкевич Г.О.* Сільське господарство жителів Пастирського городища. — К., 2008.
- Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О.* Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К., 2010.
- Горбаненко С.А., Колода В.В.* Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі. — К., 2013.
- Дослідження посаду літописної Лтави: 1. Миколаївська гірка (Супруненко О.Б. та ін.). — К.; Полтава, 2008.
- Дослідження посаду літописної Лтави: 2. Інститутська гора (Супруненко О.Б. та ін.). — К.; Полтава, 2009.
- Дослідження посаду літописної Лтави: 3. Інститутська гора (Супруненко О.Б. та ін.). — К.; Полтава, 2009а.
- Енукова О.Н.* Отчет о раскопках селища около д. Шуклинка Курского района Курской области в 2010 г. // Архив ИА РАН.
- Журавлев О.П.* Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. — К., 2001.
- Известия Аль-Бекари и других авторов о Руси и славянах. — СПб., 1878.
- Колода В.В.* Некоторые итоги археологических исследований Мохначанского городища // Християнські старожитності Лівобережної України. — Полтава, 1999. — С. 40—45.
- Колода В.В.* Новые исследования Мохначанского городища // АВУ 1998—1999. — К., 2000. — С. 98—100.
- Колода В.В.* Житло з жертвеником на Мохначанському городищі // АЛЛУ. — 2001. — № 1. — С. 42—46.
- Колода В.В.* Работы на городище у с. Водяное на Харьковщине // АВУ 2001—2002. — К., 2003. — С. 126—129.
- Колода В.В.* Еще один сезон работ на городище у с. Водяное на Харьковщине // АВУ 2002—2003. — К., 2004. — С. 169—171.
- Колода В.В., Горбаненко С.А.* Про землеробство жителів городища Водяне // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 68—77.
- Колода В.В., Горбаненко С.А.* Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. — К., 2010.
- Колода В.В., Горбаненко С.А.* Сельское хозяйство населения славяно-хазарской контактной зоны (на примере городища Водяное) // Дивногорский сборник. — Воронеж, 2012. — 3. — С. 163—176.
- Кравченко Н.М.* Исследование славянских памятников на Струге // Славяне и Русь. — К., 1979. — С. 74—92.
- Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А.* Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // Археология и методы исторических конструкций. — К., 1985. — С. 177—190.
- Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Петраускас А.В.* Памятники археологии позднеримского времени правобережной Киевщины. — К., 2007.
- Кравченко Н.М., Струнка М.Л.* Реконструкція інтер'єру слов'янського житла VIII—IX ст. // Археологія. — 1984. — 45. — С. 84—95.
- Лебедєва Е.Ю.* Методические аспекты археоботанических исследований // Матеріали та дослідження з археології Східної Європи: від неоліту до кімерійців. — Луганськ, 2007. — № 7. — С. 289—296.

- Лебедева Е.Ю.* Археоботаническая реконструкция древнего земледелия (методические критерии) // OPUS: междисциплинарные исследования в археологии. — М., 2008. — Вып. 6. — С. 86—109.
- Ляпушкин И.И.* К вопросу о памятниках волынцевского типа // СА. — 1958. — № 29. — С. 58—83.
- Ляпушкин И.И.* Городище Новотроицкое. — М., 1958а (МИА. — 74).
- Ляпушкин И.И.* Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М., 1961 (МИА. — 104).
- Пашкевич Г.А.* Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э.: Каталог II. — К., 1991 (препринт).
- Пашкевич Г.О.* Палеоботанічні дослідження в Україні // Нові технології в археології. — К.; Львів, 2002. — С. 282—293.
- Пашкевич Г.О.* Хліб давньої України. — К., 2012.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Палеоетноботанічне відкриття 2001 р. (матеріали пізньороменського часу з літописної Лтави) // АВУ 2000—2001. — К., 2002. — С. 210—211.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Палеоетноботанічний спектр пізньороменського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // АЛЛУ. — 2002а. — № 1. — С. 134—139.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Відбитки зернівок культурних рослин на кераміці Опішнянського городища // АЛЛУ. — 2002. — № 2; 2003. — № 1. — С. 161—163.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Палеоетноботанічний спектр пам'яток поблизу с. Волинцеве // АЛЛУ. — 2003. — № 2. — С. 124—127.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Каталог палеоботанічних матеріалів пам'яток слов'янських культур // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Матеріали та дослідження. — К., 2010 — С. 105—123 (АДІУ. — 3).
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г.* Некоторые результаты исследования поселения черняховской культуры Великая Бугаевка 1 // Vita Antiqua. — 2009. — № 7/8. — С. 201—226.
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Абашина Н.С.* Новые исследования раннеславянского поселения Обухов 2 // Stratum plus. — 2011. — № 5. — С. 61—88.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). — К., 1999.
- Підоплічко І.Г.* До питання про свійські тварини трипільських поселень Халеп'я, Андріївка, Усатове // Наук. зап. ПМК. — 1937. — 2. — С. 111—120.
- Приймак В.В.* Територіальна структура межиріччя середньої Десни і середньої Ворскли. — Суми, 1994.
- Приходнюк О.М.* Пастирське городище. — К.; Чернівці, 2005.
- Пуголовок Ю.О.* Глинський археологічний комплекс: результати та перспективи досліджень // Феномен Більського городища: дослідження, збереження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки раннього залізного віку. — К.; Полтава, 2012. — С. 75—80.
- Сухобоков О.В.* Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.). — К., 1992.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А.* Землеробські знаряддя з розкопок археологічного комплексу біля с. Ніцаха Сумської області // АВУ 2002—2003. — К., 2004. — С. 383—388.
- Сухобоков О.В., Юрченко С.П.* Опошнянське городище (по матеріалам археологіческих исследований 1975 г.). — Полтава, 1995.
- Терпиловський Р.В., Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Землеробство мешканців ранньослов'янських поселень Ройще та Олександрівка 1 // АЛЛУ. — 2005. — № 1/2. — С. 50—60.
- Терпиловський Р.В., Шекун О.В.* Олександрівка-1 — багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів, 1996.
- Терпиловський Р.В., Шекун О.В.* Нові дослідження ранньослов'янського поселення Олександрівка I // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 215—238.
- Федоровський О.* Археологічні розкопки в околицях Харкова // Хроніка археології та мистецтва ВУАН, ВУАК. — 1930. — Ч. 1. — С. 3—10.
- Фляксбергер К.* Находки культурных растений доисторического периода // Архив ИИНТ. — 1934. — Серия 1. — Вып. 2. — С. 165—178.
- Шерстюк В.В.* Дослідження різночасового поселення Глинське 4 у Середньому Поворсклі // АЛЛУ. — 2007. — № 1/2. — С. 13—31.
- Шрамко Б.А.* Раннеславянское поселение VIII—X вв. на Донецком городище // МИА. — 1970. — 176. — С. 105—108.
- Шрамко Б.А.* Хорошевское городище // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — С. 50—59.
- Юренко С.П.* Отчет о работе Волынцевского отряда Левобережной днепровской славяно-русской экспедиции Института археологии АН УССР в 1980 году // НАIA НАНУ. — 1980/32а.
- Юренко С.П., Сухобоков О.В.* Отчет о работе Волынцевского раннеславянского отряда Левобережной славяно-русской экспедиции в 1981 году // НАIA НАНУ. — 1981/2а.

Надійшла 28.02.2013

C.A. Горбаненко

ЗЕРНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО СЕВЕРЯН

Упорядочены и проанализированы данные о палеоэтноботанических исследованиях материалов из волынцевско-роменских памятников. Существующие методы работы с данными дополнены новыми, существенно улучшающими интерпретационные возможности материалов.

Предложен трехуровневый подход к оценке данных. Первичный уровень — количественный анализ (применился с середины 1980-х гг.) характеризует лишь количество полученного в ходе исследования материала. Из-за принятия данных этого уровня как окончательных утверждилось ошибочное мнение об абсолютном преобладании проса во многих древних обществах.

Второй уровень — применение качественного подхода: пересчет данных за вычетом статистических ошибок и с применением индексации в соответствии с разницей массы зерновок основных злаковых. Этот уровень позволяет делать более адекватные выводы о соотношении злаковых в зерновом хозяйстве, восстановлении значений отдельных культурных растений в палеоэтноботанических спектрах памятников. Третий уровень — кластерный анализ, который позволяет установить степень сходства между памятниками по полученным данным.

Анализ материалов из волынцевско-роменских памятников, проведенный по этой схеме, подтверждает выводы о высоком уровне развития земледелия у славян накануне образования Киевской Руси.

S.A. Gorbanenko

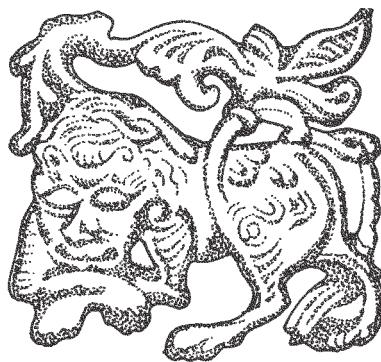
GRAIN GROWING OF THE SIVERIANS

The data on palaeobotanic research of the materials from Volyntseve-Romny sites are collated and analysed. The methods of data processing are accomplished with the new ones which significantly improve interpretational opportunities of the materials.

The three-level approach to the data evaluation is proposed. The initial level, a quantitative analysis? used since the mid 1980-s, describes only the number of the materials obtained during the research. Because of taking this level's data as a final, a mistaken point of view was asserted according to which millet absolutely prevailed in many ancient societies.

On the second level, the usage of qualitative approach, the data is recalculated with deduction of statistical mistakes and with usage of indexation corresponding to the difference in mass of main cereals' grains. This level allows making more adequate conclusions on correlation of cereals in grain growing and reconstructing the indexes of certain cultured plants in palaeobotanic spectra of the sites. The third level, a cluster analysis, allows determining the level of similarity between the sites based on the data obtained.

Analysis of the materials from Volyntseve-Romny sites conducted based on this scheme confirms the conclusions about a high level of agriculture development of the Slavs before Kyiv Rus was formed.

С.Б. Буйських, К.Є. Чуєва

ДОСЛІДНИЦЯ АНТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ (до 100-річчя від дня народження Ф.М. Штітельман)

Висвітлено наукову біографію відомого українського вченого-антикознавця Ф.М. Штітельман.

Ключові слова: персоналія, Ф.М. Штітельман, Ольвія, антична культура, Національний музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків.

У перший день нового, 2014-го, року виповнилося 100 років від дня народження Фанні Мойсейвни Штітельман — визначного фахівця в галузі античної археології, дослідниці Ольвії та її сільської округи, а також відомого мистецтвознавця, яка плідно розробляла питання античного мистецтва Північного Причорномор'я, Давньої Греції та Риму, досліджувала античні колекції українських музеїв.

Біографічних даних про Ф.М. Штітельман вкрай мало. Ледь не єдиними згадками про неї були стислі довідкові статті (Мезенцева 1997, с. 102—103; Куріло 2002, с. 243). Немає й публікацій, присвячених аналізу її наукової та музейної діяльності. Тож ця стаття покликана бодай частково, за першими результатами дослідження наукової спадщини Ф.М. Штітельман, заповнити цю прогалину. Нарис ґрунтуються на опублікованих і неопублікованих наукових працях дослідниці та матеріалах архівів Національного музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків (далі Музей Ханенків) та Інституту археології НАНУ.

Фанні (Фаня) Мойсейвна Штітельман народилася 1 січня 1914 р. у м. Житомир. Після закінчення школи навчалася тут у Кооперативному технікумі за спеціальністю «бухгалтер» (1928—1931 рр.), а в 1934—1939 рр. — на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Здобувши університетську освіту та спеціальність «історик», у 1939—1941 рр. працювала науковим співробітником Центрального історичного музею у Києві. Під час війни була в евакуації в м. Чка-

лов (Оренбург) і до Києва повернулася в 1944 р. (Особова справа, арк. 1, 2)¹.

У повоєнний час Ф.М. Штітельман десять років (1944—1954 рр.) працювала науковим співробітником скіфо-античного відділу Інституту археології АН УРСР. У 1955 р. перейшла на роботу до Київського музею західного і східного мистецтва — Музею Ханенків, де працювала до 1971 р. включно, не пориваючи наукових зв'язків з Інститутом археології.

Працюючи в Інституті, а згодом співпрацюючи з ним, Ф.М. Штітельман провадила активну експедиційну діяльність, брала участь у роботі різних експедицій, у першу чергу в Ольвії (Максимов 1996, с. 56) і на її хорі (Славин 1976, с. 181), а також керувала експедиціями на хорі Ольвії (1938—1940, 1945—1953, 1956—1959 рр.), очолювала Інгульську та Інгулецьку експедиції Інституту археології (1945—1953, 1956 рр.), а згодом брала участь у роботі Київської археологічної експедиції (Мезенцева 1997, с. 102).

У 1945—1949 рр. дослідниця, разом з чоловіком — Борисом Михайловичем Рабічкіним — здійснила суцільну археологічну розвідку Нижнього Побужжя та зафіксувала 56 поселень античної доби (Крижицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 4), отримала значний новий матеріал, що характеризував різні аспекти історії та культури регіону в античну добу. В 1950-і рр. Ф.М. Штітельман також здійснила

¹ Особова справа Фані Мойсейвни Штітельман, що зберігається в архіві відділу кадрів Музею Ханенків, облікових номерів не має. Справа започаткована 1955 р., найпізніше документи — накази — датуються 1969 р.

пробні розкопки низки поселень ольвійської сільської округи, зокрема пунктів Аджигол-Мис, Закисова Балка 1 і 2, Безименна Балка, Чортувате 1, Дідова Хата та ін. (Крижицкий и др. 1990, с. 27, 53, 54, 60, 87).

Із досліджених Ф.М. Штітельман пам'яток найвагоміші результати були отримані на поселенні Закисова Балка 1, на південь від Ольвії (Крижицкий и др. 1989, с. 7; Крижицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 54), де було відкрито рештки кварталу сирцево-кам'яних будівель IV—III ст. до н. е. та виявлено значний і різноманітний масив речових знахідок (Штітельман 1958). За матеріалами цих розкопок і розвідок Ф.М. Штітельман підготувала та захистила 1952 р. в Москві, в Інституті археології АН СРСР, кандидатську дисертацію «Городища, поселення и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э.» (Штітельман 1952). Її науковим керівником був Л.М. Славін.

Проблематика наукових досліджень вченої мала два основні напрями: 1) антична археологія, насамперед, історія та культура Ольвії та її сільської округи; 2) античне мистецтво. З найважливіших розробок першого напряму відзначимо публікацію матеріалів розкопок 1951 та 1952 рр. — залишків металообробної майстерні перших століть н. е. на ділянці «Л» римської цитаделі Ольвії (Штітельман 1955); введення до наукового обігу матеріалів розкопок 1948 та 1949 рр. поселення IV—III ст. до н. е. Закисова Балка 2 (Штітельман 1958); узагальнювальну статтю, присвячену пам'яткам Нижнього Побужжя VI—II ст. до н. е. (Штітельман 1956); публікації мармурової надгробної стели I ст. н. е. з Ольвії з зображенням сцени прощання (Штітельман 1951) і срібного медальйона II ст. з Ольвії з рельєфним зображенням Афіни (Штітельман 1965). Важливі спостереження щодо розвитку бронзоливарного ремесла в Північному Причорномор'ї містить її стаття про дві ливарні форми зі збірки Київського історичного музею (Штітельман 1947). Але, безперечно, найвагомішим внеском дослідниці в розробку ольвійської та північнопричорноморської античної проблематики загалом є її дисертація (Буйских 1997, с. 18).

Як відомо, досить тривалий час Ольвію досліджували саму по собі, без її сільської округи. Оскільки систематичні розкопки на хорі не провадилися, загальна картина історії Ольвії, зокрема її економічного та культурного життя, яку намагалися окреслити вчені, була неповною, а часом і спотвореною (Крижицкий и др. 1989, с. 5—6). Лише усвідомивши, як на-

гошуував Л.М. Славін, «що без вивчення сучасних Ольвії стародавніх городищ і могильників низових районів Буго-Дніпровського басейну не може бути і мови про повне і всебічне вивчення і правильне розуміння історії і культури Ольвії, археологи практично взялись за розвідкову і розкопну роботу в Побужжі і Подніпров'ї» (Славін 1943, с. 78).

Широке розгортання цих досліджень у по-воєнний час суттєво поповнило матеріал, що характеризував різні сторони історії та культури Нижнього Побужжя за античної доби. Першою працею, в якій було монографічно узагальнено цей принципово новий для Ольвії комплекс археологічних джерел, і стала дисертаційна робота Ф.М. Штітельман і пов'язаний з нею цикл статей і публікацій (Штітельман 1952; 1953; 1954; 1956).

Згідно з концепцією Ф.М. Штітельман, у VII—VI ст. до н. е. греки заснували свої торговельні факторії в кількох пунктах узбережжя Бузького лиману в місцевих поселеннях або поблизу них. Найбільшим із них була Ольвія, яка незабаром після заснування на початку VI ст. до н. е. стала найзначнішим економічним, політичним і культурним центром Північно-Західного Причорномор'я. Сільських поселень пізньоархаїчного — ранньокласично-го часу навколо Ольвії було небагато. Кількість їх суттєво зросла на початку IV ст., а в IV—II ст. до н. е. фіксується суцільна заселеність узбережжя Бузького лиману. Більша частина поселень припинила існування в II ст. до н. е., а деякі функціонували і в перші сторіччя н. е.

На наш погляд (Буйських 2007, с. 68), одним із найвагоміших висновків дисертації Ф.М. Штітельман була теза, що найближчі до Ольвії поселення становили її сільськогосподарську округу, а заразом — одне з цілі з нею в економічному та політичному аспектах (Штітельман 1953, с. 47; 1954, с. 105; 1956, с. 271; 1958, с. 141). Виникнення хори Ольвійської держави дослідниця відносила до пізньокласичного — ранньоелліністичного часу. Щодо причин появи спеціальної аграрної території поліса вона зазначала: «Щоб налагодити безпеки постачання населення міста, що розрослося, продуктами, в першу чергу хлібом, і не залежати від примих ринку, Ольвія в IV—III ст. до н. е., подібно до Херсонеса, Танаїса та інших античних центрів, повинна була потурбуватися про створення навколо міста своєї сільськогосподарської округи» (Штітельман 1952, с. 18). До неї, на думку дослідниці, входили такі відомі низькобузькі поселення як Широка Балка, Закисова Балка, Волоська коса, біля с. Прибузьке (Чортувате), с. Кателине та ін.

Населення сільської округи, за Ф.М. Штітельман, становили переважно «калліпіди — елліно-скіфи — мікселліни» (Штітельман 1952, с. 21; 1954, с. 10). Характерною особливістю культури й побуту населення Нижнього Побужжя за античної доби вона вважала поєднання місцевих традицій і тих, що привнесли в регіон грецькі колоністи (Штітельман 1956, с. 263), тобто злиття двох елементів — грецького та скіфського (Штітельман 1952, с. 21; 1956, с. 271).

Але кожній наукі, зокрема й археології, притаманний невпинний поступ, і з накопиченням нових матеріалів і методик відмирають старі уявлення та постулати — одні повністю, інші частково. Тож і в цьому разі не всі ідеї, які понад 60 років тому висловила в дисертації Ф.М. Штітельман, витримали перевірку часом. У першу чергу, це стосується етнокультурної характеристики населення сільської округи Ольвії, невіправдано перевільненої в бік так зв. «місцевої» варварської складової, що загалом було прикметно працям 50-х рр. зі скіфо-античної археології Північного Причорномор'я. Та це не применшує загалом значення роботи Ф.М. Штітельман. Вона стала неоціненим доробком у вирішенні проблем ідентифікації хори Ольвійського поліса та стала потужним імпульсом для розгортання планомірних і багаторічних досліджень античних пам'яток Нижнього Побужжя (Буйських 2007, с. 74). Це була перша в нашій науці пра-

ця з-поміж усіх основних центрів Північного Причорномор'я, присвячена комплексному вивченю аграрної території грецького поліса, виконана за матеріалами ольвійського регіону. Вона не втратила актуальності й досі та посідає чільне місце в золотому фонді ольвійської історіографії.

Переходячи до другого напряму наукової роботи Ф.М. Штітельман — мистецтвознавчих досліджень, наголосимо, що вони також тісно були пов'язані з археологічними, насамперед північнопричорноморськими, матеріалами, зокрема, з колекції провідних музеїв України.

У жовтні 1955 р. Фаня Мойсеївна Штітельман стала співробітницею Київського музею західного та східного мистецтва, з яким були пов'язані наступні 16 років її життя. За матеріалами особової справи, тут вона обіймала такі посади: наукового співробітника (кінець 1955 — початок 1956 рр.), вченого секретаря музею (1956—1958 рр.), завідувача відділу античного мистецтва (1958—1962 рр.), науково-го (1963—1965 рр.) та надалі старшого наукового співробітника — вірогідно, до звільнення в 1971 р.² У музеї Ханенків зберігаються три групи документів, що стосуються життя та наукової роботи Ф.М. Штітельман:

- особова справа з фотографією та автобіографією (в архіві відділу кадрів);
- атрибуційні повідомлення, рукописи публікацій, наукове листування (в науковому архіві музею Ханенків);
- чернетки документів, нотатки, приватні листи, окремі відтиски деяких публікацій тощо (в робочому архіві античного фонду).

Наукове опрацювання та укладання описану останньої групи документів, що з невідомих причин багато років не були внесені до «офіційного» наукового архіву музею, ще триває. Згодом планується виділити їх в окремий особовий фонд Ф.М. Штітельман — корпус матеріалів і публікацій, пов'язаний з її життям і діяльністю. В бібліотеці та архіві музею Ханенків також зберігаються примірники публікацій дослідниці, що стосуються музейної колекції.

Матеріали наукового архіву музею Ханенків дозволяють стверджувати, що внесок дослідниці у поповнення та вивчення античної колекції був надзвичайно вагомим. Фаня Мойсеївна, вочевидь, одразу визначилася з напрямом роботи, оскільки наприкінці 1955 р. почала роботу над каталогізацією античного

² Особова справа Ф.М. Штітельман, арк. 1, Доповнення до Особового аркушу відділу кадрів.

зібрання. Зауважимо, що ні до Ф.М. Штітельман, ні кілька десятиліть по тому (до 2006 р.) відділу античного мистецтва в Музеї не було, а до початку 1950-х рр. колекція загалом не була виділена в окремий фонд. Упродовж 1955—1963 рр. Ф.М. Штітельман уклала перший і донині єдиний каталог творів античного мистецтва (НА ММХ, Оп. 2, од. зб. 455, спр. 22), до якого увійшла більшість пам'яток античного фонду за винятком підробок. На жаль, каталог не був надрукований.

Укладання каталогу, як і всі дослідження музейного зібрання Фанею Мойсейвною, супроводжувалися систематизацією та поповненням колекції, активними пошуками в галузі історії формування та вивчення колекції, а також уточненням атрибуції творів. Уже в лютому 1956 р. Ф.М. Штітельман зробила перший огляд античного фонду Музею на конференції в Інституті археології УРСР. Неопубліковані тези доповіді збереглися в науковому архіві Музею Ханенків (Оп. 2, од. зб. 153, спр. 26), а узагальнений стислий нарис історії формування та вивчення колекції вийшов лише в 1972 р. (Штітельман 1972; див.: Чуєва 2009, с. 95, 98, прим. 2). Появі цього нарису передувало з'ясування провенансу творів, відомості про походження яких були втрачені під час війни. Серед них — срібний медальйон із зображенням Афіни з Ольвії (Штітельман 1965), описаний Е. фон Штерном (Штерн 1907), теракотова протома Деметри (Штітельман 1970), червонофігурний кратер з розписом Київського майстра (зі сценою танку пірріхи) та бронзова ойнохойя, знайдені в кургані між селами Пищальники та Лазурці на Канівщині (Штітельман 1971) та ін. Ф.М. Штітельман зібрала інформацію про походження цих витворів, аргументувала нову атрибуцію та навела відому її бібліографію. Ці відомості досі затребувані в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних вчених (Фіалко 2001; Чуєва-Гаскевич 2002 та ін.). Вона також ідентифікувала низку експонатів, зокрема скляних посудин, з колекції Ханенків — за старими обліковими номерами, негативами та публікаціями в дореволюційних виданнях. З-поміж них згадаємо два етруські теракотові поліхромні антефікси IV ст. до н. е., придбані Ханенками з відомої колекції маркіза де Кампана. Фрагменти їх із фондів Київського історичного музею (КІМ)³ були передані до нинішнього Музею Ханенків у 1956 р. разом з

іншими предметами античної археології⁴. Згодом на прохання Ф.М. Штітельман співробітники КІМ знайшли ще кілька уламків антефікісів, завдяки чому їх вдалося реставрувати (Штітельман 1968, с. 94, прим. 5).

Ф.М. Штітельман доклада значних зусиль до формування античної колекції Музею. Крім згаданої передачі витворів з КІМ, в якій вона брала безпосередню участь, наприкінці 1950-х — на початку 1960-х рр. завдяки особистим контактам Фані Мойсейвні на постійне зберігання до Музею надійшла низка предметів античної археології та мистецтва — знахідки з розкопок і випадкові з Ольвії, Березані та ін. Як свідчать збережені в науковому архіві Музею Ханенків листи та витримки з листів, саме в ці роки вона активно листувалася з колегами з Миколаєва та Ольвії щодо передачі знахідок до Музею. Особливо цікаві кілька листів від завідувача археологічного відділу Миколаївського історико-краєзнавчого музею Феодосія Тимофійовича Камінського (1888—1978) (Ніколаєвцы 1999, с. 157), з родиною якого, зважаючи на сердечний і шанобливий тон листів, Ф.М. Штітельман була в дуже приязніх стосунках. Сам Ф.Т. Камінський передав до Музею Ханенків 11 предметів — червоноглиняну амфору⁵ в 1957 р. та ще 10 од. у 1960 р. — переважно дрібний керамічний посуд (сітчасті лекіфи та ін.) і фрагменти кераміки — випадкові знахідки з Ольвії, віднайдені свого часу в міколаївських колекціонерів (Г.П. Цветаєва) та мешканців с. Парутине⁶. Супровідні листи від 8 та 24 квітня 1960 р. заслуговують на окрему публікацію, оскільки містять цікаві спогади Ф.Т. Камінського про власників та історію деяких предметів, знайдених в Ольвії. З метою заповнення тематичних і хронологічних лакун у колекції Ф.М. Штітельман вела переговори з профільними установами, про що свідчать окремі листи. У підсумку до Музею надійшли:

— 4 предмети з Миколаївського обласного краєзнавчого музею — червонолакова кера-

⁴ За актом від 12.06.1956 р. з КІМ до Музею Ханенків було передано близько сотні предметів, деякі з приємткою — «Зі збірки Ханенка» (зокрема, три кіпрські посудинки кінця II та початку I тис. до н. е.); антефікси в тогочасних документах були названі акротеріями, один навіть не мав облікового номера (НА Музею Ханенків, оп. 7, од. зб. 103, справа 2, арк. 6—14).

⁵ Акт № 12 від 01.09.1957 р. (там само, Оп. 7, од. зб. 109, справа 2, арк. 66).

⁶ Акт № 2 від 10.04.1960 р. (НА Музею Ханенків, Оп. 7, од. зб. 147, справа 2(1), 19, арк. 4).

³ Нині Національний музей історії України.

міка з розкопок С. Семенова-Зусера в Ольвії 1920 р.⁷ (1957 р.);

— 6 монет (4 дельфіни, борисфен та ольвійський асс) з Ольвійського заповідника, випадкові знахідки⁸ (1957 р.);

— 24 предмети (гіпсові наліпи на саркофаги, чорнолакова кераміка та ін.) з Керченського історико-культурного заповідника (1958 р.)⁹;

— у 1963 р. 5 предметів (східногрецька кераміка, зокрема фрагмент блюда з профільними зображеннями голів чоловіків і гусок) з розкопок Березані 1960 р.¹⁰ (Лапин 1961, с. 47—48).

Низка предметів також була подарована музею або придбана в приватних осіб. Серед них варто згадати три срібні римські монети, подаровані видатним українським археологом М.Ю. Брайчевським у 1957 р.¹¹ (Чуєва-Гаскевич 2002, с. 34).

Загалом, за той час, поки Ф.М. Штітельман опікувалася античною колекцією, вона зросла на понад 200 од. зберігання, фактично вдвічі, оскільки до фонду АТК нині входить близько 400 од. зберігання. До музею повернулися деякі твори з колекції Богдана та Варвари Ханенків, та й серед решти надходжень було чимало цікавих пам'яток.

Нарешті, під час упорядкування фонду дослідниця несподівано виявила відому епіграфічну пам'ятку доби Київської Русі — фрагмент корчаги межі X—XI ст. з написом «Благодатнейша полна корчага сия», знайденої в Києві в 1915 р. Як зазначено в довоєнній інвентарній книзі Музею, «верх античного посуду з грецьким написом» (старий інв. № 5111) походить зі збірки Ханенків. Фото корчаги та напис неодноразово публікували, проте сама пам'ятка вважалася втраченою (Рыбаков 1948; Высоцкий 1985, с. 104—105 та ін.). Ф.М. Штітельман підготувала відповідне атрибутивне повідомлення¹², і в

1957 р. «уламок корчаги» було передано до КІМ, де він зберігається й нині¹³.

Атрибутивні повідомлення про окремі пам'ятки та групи предметів стали важливим дробком Ф.М. Штітельман. Деякі з них стали підставою для переведення окремих експонатів до інших фондів або музеїв (як пам'ятки середньовічного східного скла або згаданий фрагмент корчаги). У науковому архіві Музею Ханенків зберігається низка атрибутивних повідомень Ф.М. Штітельман. За 1958 р. — це фрагмент скляної посудини з арабським написом; італійсько-коринфська ольпа; згадані етруські антефікси з колекції Ханенків, кратер Київського майстра та бронзова ойнохойя (V ст. до н. е.), медальйон із зображенням Афіни (II ст.)¹⁴; за 1960—1962 рр. — римські бронзові статуетки ларів і Фортуни; бронзова статуетка жінки — підробка під античність; південноіталійські червонофігурні вази IV ст. до н. е.; етруський рельєф із зображенням сцени оплакування; коринфська кераміка VI ст. до н. е. та відомий «Ханенківський аск» із зображенням комастів¹⁵; за 1965 р. — мармурова архаїстична жіноча голова¹⁶; за 1966 р. — теракотова промота Деметри або Персефони¹⁷ V ст. до н. е. (Штітельман 1970) і повідомлення, присвячене підробкам в античній колекції. Консультуючись з фахівцями, Ф.М. Штітельман уперше виділила групу сумнівних предметів (усього 11). Деякі з цих творів, зокрема з колекції Ханенків, як слушно зауважила дослідниця, тривалий час «считались даже украшением античной коллекции», проте їхні стилістичні або технологічні ознаки вказують на пізнє походження¹⁸. 1969 р. були атрибутовані теракотові статуй «орант» (плакальниця) з Канози III ст. до н. е. (Чуєва 2006, с. 59) і візантійська бронзова фібула VIII—IX ст. зі щитком у вигляді павича з колекції Богдана та Варвари Ханенків¹⁹.

Згодом кілька атрибутивних повідомень Ф.М. Штітельман доопрацювала та видала у вигляді статей (Штітельман 1965; 1968; 1970; 1971), але в деяких випадках уточнені атри-

⁷ Акт № 2 від 08.01.1957 р. (там само, Оп. 7, од. зб. 109, справа 2, арк. 3).

⁸ Акт № 9 від 19.06.1957 р. (там само, Оп. 7, од. зб. 109, справа 2, арк. 18).

⁹ Акти № 1/58 від 02.08.1958 р. та № 2/58 від 02.08.1958 р. (там само, Оп. 7, од. зб. 118, справа 2, арк. 12—15).

¹⁰ Акт № 6 від 28.11.1963 р. (там само, Оп. 7, од. зб. 181, справа 2, арк. 21, 22).

¹¹ Акт № 11 від 24.06.1957 р. (там само, Оп. 7, од. зб. 109, справа 2, арк. 65).

¹² Штітельман Ф.М. Обломок верхній часті реберчатої амфори з углубленной надписью из Киевского музея западного и восточного искусства. Атрибутивное сообщение (Оп. 2, од. зб. 175, справа 26, арк. 128—130).

¹³ Акт № 2 від 10.09.1957 р. (НА Музею Ханенків, Оп. 7, од. зб. 112, справа 6).

¹⁴ Там само, Оп. 2, од. зб. 203, справа 26; Оп. 2, од. зб. 261, справа 26.

¹⁵ Там само, Оп. 2, од. зб. 250, справа 26.

¹⁶ Там само, Оп. 2, од. зб. 280, справа 26, арк. 46—50.

¹⁷ Там само, Оп. 2, од. зб. 293, справа 26, арк. 16—23.

¹⁸ НА Музею Ханенків, Оп. 2, од. зб. 293, справа 26, арк. 59—77.

¹⁹ Там само, Оп. 2-Н, од. зб. 320, справа Н-26, арк. 38—41.

буції з невідомих причин навіть не були внесені до чинної облікової документації музею. Запропонована атрибуція фібули зі щитком у вигляді павича та інші атрибуції Фані Мойсейївні, що ґрунтуються на літературі 1960-х рр., нині потребують перевірки, проте важливим, безперечно, лишається сам факт повернення з небуття предметів з колекції Богдана та Варвари Ханенків і започаткування ґрунтовного всеобщого вивчення зібрання, що супроводжувалося стилістичним і техніко-технологічним аналізом, а також консультаціями відомих фахівців — радянських і зарубіжних: А.О. Білецького, В.Д. Блаватського, В.Ф. Гайдукевича, А.А. Передольської, Н.З. Куніної, Г.І. Соколова, В.О. Анохіна, П. Девамбеза (Лувр) та ін.

Обсяг цієї публікації не дозволяє детально описати всі види музейної роботи, в яких брала участь Фаня Мойсейвна. Загалом зауважимо, що, зважаючи на архівні документи, вона приділяла значну увагу побудові якісно нової експозиції античного розділу, проводила екскурсії, готувала рецензії на статті та ін. Але документи особової справи свідчать, що наприкінці 1960-х рр. обстановка в Музеї стала для неї критичною, і в 1971 р. Фанні Мойсейвна змушена була звільнитися.

Завершуючи цей нарис, слід обов'язково згадати дві найвідоміші монографічні праці Ф.М. Штітельман — «Антична скульптура» (Штітельман 1968) і «Античне мистецтво» (Штітельман 1977).

У першій надано стислий, але дуже насичений і ємкий аналітичний нарис виникнення та основних етапів розвитку пластичного мистецтва Стародавньої Греції та Риму від епохи архаїки (VII—VI ст. до н. е.) до пізньоантичного часу (V ст. н. е.) включно. Є в книжці й розділ, присвячений скульптурі античних держав Північного Причорномор'я — Ольвії, Херсонеса та Боспору (Штітельман 1968, с. 58—65). Цікаво, що серед мистецького матеріалу, використаного Ф.М. Штітельман для дослідження, більше половини займають не всесвітньовідомі скульптурні шедеври з Британського музею, Лувру чи музеїв Рима й Афін, більшість з яких радянським дослідникам була відома лише за фотографіями, а предмети мистецтва з музеїв Москви, Ленінграда, Керчі, Севастополя та Києва, більшість з яких була виявлена розкопками античних пам'яток Північного Причорномор'я.

Видання 1977 р. — це перший альбом із серії «Світове мистецтво в музеях України», присвячений античному мистецтву. Він добре відомий

в Україні та СНД, а також у європейському та американському антикознавстві. Багато років працюючи над ним, Ф.М. Штітельман зібрала в альбомі найбільш вищукані та цікаві твори античного мистецтва — кам'яну скульптуру, теракоти, кераміку, вироби з бронзи, скла, дорогоцінних металів та ін. з музейних колекцій Києва, Одеси, Херсона, Сімферополя, Севастополя, Ялти, Феодосії, Керчі. Як і в попередній книжці, багато предметів, представлених в альбомі, походять з розкопок античних центрів Української Надчорноморщини.

Альбом містить три нариси — «Мистецтво Стародавньої Греції», «Мистецтво Стародавнього Риму» та «Мистецтво античних міст Північного Причорномор'я», послідовно подані трьома мовами — українською, російською та англійською — та супроводжується вичерпним науковим каталогом включених до нього предметів мистецтва. Книжка й досі лишається єдиною²⁰ та, наголосимо, дуже вдалою спробою дати більш-менш повне уявлення про кращі пам'ятки мистецтва античної доби, що зберігаються в музеях України.

Фаня Мойсейвна Штітельман багато зробила, але могла б зробити набагато більше. За спогадами колег, вона обстоювала незалежну позицію та думку, тож не могла цілком реалізувати себе ні як повноцінний історик-археолог, ні як мистецтвознавець. Їй навіть не дали зможи видати за матеріалами дисертації монографію з чудовими кольоровими таблицями кераміки з її розкопок античних поселень Нижнього Побужжя. Та й те, що вона лишила після себе в науці, — справжній пам'ятник працевлюбству, високій культурі, сумлінню та вірності своїй професії.

В останні роки життя Фаня Мойсейвна зазнала тяжкої втрати — раптово помер її єдиний син Семен. Вона пішла з життя тихо 1992 р. і лишилася в пам'яті колег і близьких як дуже симпатична світла особистість.

Насамкінець хочемо навести декілька рядків з її монографії «Антична скульптура», аби читач міг хоч трохи доторкнутися до творчості цієї непересічної особистості — дослідниці за переконанням і фахом, і закоханого в античність романтика — в душі. Отже: «*Не було в Греції, мабуть, жодної гірської вершини, зій-*

²⁰ Видання подібного альбому нині дуже актуально, бо за майже сорок років, що минули після виходу книжки Ф.М. Штітельман, завдяки розкопкам, музейні зібрання України поповнилися багатьма новими цінними знахідками предметів античного мистецтва, які широкому загалу майже невідомі.

*шовши на яку, не побачив би, бодай на самісінъ-
кому обрї, блискотливої морської далини. Прозо-
ра синява вода з усіх боків омивала країну, глибо-
ко врізаючись у суходіл. Море, скрізь море. І гори.
Вони або виступають просто з води, позбавля-
ючи узбережжя зручних стоянок для кораблів,
або, мов обернуті на схід підкови, простягають-*

*ся крізь острови Егейського моря аж до Малої
Азії, утворюючи смугу чудових гаваней. Напро-
чуд гарні гори навесні, коли на їхніх схилах роз-
квітають сніжно-блілі гіацинти й червоні ане-
мони, золотаві нарциси й лілові фіалки. А над
усім цим небо — бездонне, безхмарне, палоче...»* (Штітельман 1968, с. 3).

Буйських С.Б. Л.М. Славін і дослідження хори Ольвійської держави // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 15—23.

Буйських С.Б. Хора Ольвійського поліса (до історії наукової розробки проблеми) // Археологія. — 2007. — № 1. — С. 66—77.

Высоцкий С.А. Киевские граффити XI—XVII вв. — К., 1985.

Крыжицкий С.Д., Бураков А.В., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989.

Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — К., 1990.

Куріло О.Ю. Нариси розвитку археології у музеях України. — К., 2002.

Латин В.В. Раскопки поселения на острове Березань 1960 г. // КСИА АН УССР. — 1961. — 11. — С. 43—52.

*Максимов Е.В. Л.М. Славин в послевоенные годы (1945—1955) // Мир Ольвии. К 90-летию проф. Л.М. Слави-
на. — К., 1996. — С. 54—58.*

Мезенцева Г. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. — Чернігів, 1997.

Николаевцы. 1789—1999 гг. Энциклопедический словарь. — Николаев, 1999.

Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М.; Л. — 1948.

*Славін Л.М. Основні підсумки вивчення Ольвії за радянський період // Наук. зап. Ін-ту історії і археології АН
УРСР. — Уфа, 1943. — 1. — С. 67—99.*

Славін Л.М. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры // ХКААМ. — М., 1976. — С. 180—186.

Фіалко О.Є. Червонофігурні кратери із скіфських пам'яток. // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 80—89.

*Чуєва-Гаскевич К. Історія формування античної колекції київського музею мистецтв ім. Ханенків // Археологія та
етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. — 2002. — 3. — С. 33—34.*

*Чуєва Е.Е. Терракотовые статуи плакальщиц из собрания Музея искусств имени Богдана и Варвары Ханенко // Религиозное мировоззрение в древних и современных обществах: праздники и будни. VIII Междунар.
крымская конф. по религиоведению. Тез. докл. и сообщ. — Севастополь. — 2006. — С. 59—60.*

Чуєва К. Античні пам'ятки // Пам'ятки України. — 2009. — № 3. — С. 94—99.

Штерн Э. Медальон с изображением Афины из Ольвии. Из коллекции И.Л. Конельского. — Одесса, 1907.

*Штітельман Ф.М. Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського історичного му-
зею // Археологія. — 1947. — I. — С. 161—164.*

Штітельман Ф.М. Мармурова надмогильна стела з Ольвії (розкопки 1946 р.) // Археологія. — 1951. — V. — С. 226—232.

*Штітельман Ф.М. Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э. Автореф. дисс. ... канд.
истор. наук. — М., 1952.*

*Штітельман Ф.М. Поселения скифского времени на побережье Бугского лимана // КСИА АН УССР. — 1953. —
2. — С. 46—47.*

*Штітельман Ф.М. Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э. // КСИА АН УССР. —
1954. — 3. — С. 102—105.*

*Штітельман Ф.М. Раскопки мастерской по обработке металла в Ольвии // КСИА АН УССР. — 1955. — 4. —
С. 62—63.*

*Штітельман Ф.М. Поселения античного периода на побережье Бугского лимана // МИА. — 1956. — 50. —
С. 255—272.*

*Штітельман Ф.М. Поселення біля Закисової Балки (Розкопки 1948—1949 pp.) // АП. — 1958. — VII. — С. 131—
142.*

Штітельман Ф.М. Медальон с изображением Афины из Ольвии // СА. — 1965. — № 4. — С. 223—227.

Штітельман Ф.М. Антична скульптура. — К., 1968.

*Штітельман Ф.М. Протома Деметры из Киевского музея западного и восточного искусства // СА. — 1970. —
№ 4. — С. 203—206.*

*Штітельман Ф.М. Античные сосуды, найденные в кургане скифского времени вблизи Киева // КИАМ. — Л.,
1971. — С. 39—44.*

Штительман Ф.М. Античное собрание Киевского музея западного и восточного искусства // XV науч. конф. ІА АН УРСР. Тези доп. — Одеса, 1972. — С. 273—277.

Штительман Ф.М. Античне мистецтво. — К., 1977 (Серія «Світове мистецтво в музеях України». — Т. I).

Надійшла 28.02.2013

С.Б. Буйских, К.Е. Чуєва

**ИССЛЕДОВАТЕЛЬНИЦА АНТИЧНОЙ ИСТОРИИ
И КУЛЬТУРЫ (к 100-летию со дня рождения Ф.М. Штительман)**

В январе 2014 г. исполнилось 100 лет со дня рождения Фани Моисеевны Штительман (1914—1992) — известного украинского ученого, признанного специалиста в области античной археологии, искусствоведа, плодотворно разрабатывавшего в своих трудах актуальные вопросы античного искусства — как Северного Причерноморья, так и Древней Греции и Рима в целом.

Данная статья является первой в историографии попыткой составить очерк научной биографии Ф.М. Штительман и дать объективную оценку ее научного наследия. В статье приведены основные биографические сведения и рассмотрены два периода научной деятельности Ф.М. Штительман: археологические исследования Ольвии и ее сельскохозяйственной округи в рамках экспедиций Института археологии УССР (1944—1954 гг.), а также изучение и пополнение фонда античного искусства Киевского музея западного и восточного искусства (ныне Национальный музей искусств им. Богдана и Варвары Ханенко) на протяжении 1955—1971 гг.

S.B. Buiskykh, K.Ye. Chuieva

**RESEARCHER OF ANCIENT GREEK HISTORY
AND CULTURE (to the 100th anniversary of F.M. Shtitelman)**

In January 2014, 100 year passed since Fania Moiseyivna Shtitelman was born (1914—1992). She was a famous Ukrainian scholar, a well-known specialist in Classical archaeology and art who fruitfully developed in her works topical issues of Ancient Greek art, both of north coast of the Black Sea, and of Ancient Greece and Rome as a whole.

The article is the first attempt made in historiography to create an outline of F.M. Shtitelman's scientific biography and to present an objective evaluation of her scientific heritage. It presents the main biographic evidences and discusses two periods in F.M. Shtitelman's scientific activity: archaeological research in Olbia and its rural vicinity within the Expedition of the Institute of Archaeology of the USSR (1944—1954), and also the study and completion of the Ancient Greek art collection in the Kyiv Museum of the Western and Eastern Art (today the Bohdan and Varvara Khanenko National Museum of Arts) during the period between 1955 and 1971.

Рецензії

С.О. Біляєва. Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII—XVIII ст.)

К.: Університет «Україна», 2012. — 524 с.

Щойно вийшла книжка С.О. Біляєвої з історії слов'янських і тюркських світів в Україні — результат багаторічної праці. Вперше в сучасній науці на ґрунті цивілізаційного підходу здійснено комплексне фундаментальне дослідження феномена діалогу культур ісламського Сходу та християнського Заходу на території Північного Причорномор'я та Центральної України. Вперше детально розглянуто інтеграцію слов'янських і тюркських культур на різних етапах історичного розвитку: взаємодію зі світом половців, сельджуків, Золотої Орди, Кримського ханства та Османської імперії.

Слід особливо відзначити значний обсяг джерел, що спирається на результати археологічних досліджень автора пам'яток Північного Причорномор'я та Центральної України, найперше Очакова та Білгорода-Дністровського. Опрацьовано також різноманітний архівний матеріал, який систематизовано та вперше введено до наукового обігу: численні писемні та картографічні джерела, а також матеріали, що зберігаються в архівах, бібліотеках і музеях України, Угорщини, Росії, Туреччини, Молдови, Великобританії, Іспанії, Польщі та інших країн.

Монографія новаторська щодо постановки актуальних аспектів проблематики взаємовпливів та особливостей кожного історичного етапу взаємодії слов'янських і тюркських світів в Україні. В ній подано критичний аналіз наукової літератури та історію дослідження, а також характеристику використаних джерел. Уперше приділено особливу увагу впливу та взаємодії давньоруського та сельджукського елементів на основі прикладного та монументального мистецтва кінця XII — першої половини XIII ст. і відзначено істотне зростання

туркської присутності на півдні Східної Європи, що обумовило подальші інтеграційні процеси цього регіону.

Великий інтерес викликає дослідження специфіки слов'яно-туркських контактів у часи золотоординського панування, особливостей контактів осілого та кочового населення, організації простору Східної Європи як частини монгольської середньовічної історії, спроби створення першої глобальної торгівельної та інформаційної сітки, спільноті та розмaitтя культур Євразії. Особливо важливим видається досвід вивчення взаємодії суспільств з різними цивілізаційними системами, зокрема й на переходівих етапах їх внутрішнього розвитку.

Розглянуто взаємодію української та османської цивілізацій упродовж трьохсотрічного імперського панування в Східній Європі. Розкрито роль турецького чинника в системі історико-культурних контактів на півдні Східної Європи, організації оттоманських форпостів, формування захисної системи, військово-політичних і торгівельно-економічних стосунків, розселення етнічних груп і урбанізації в межах українських територій. Окремий напрям у викладі автора посідає проблематика, пов'язана зі становленням і розвитком козацької державності, а також зміною вектора політичної орієнтації козацької еліти в середині XVII ст.

Для обґрунтування тверджень С.О. Біляєва залучила величезний масив нового археологічного матеріалу, більша частина якого отримана авторкою в ході розкопок. Особливо відзначимо введення до наукового обігу археолого-архітектурних даних, найперше з розкопок турецької бані, окремих конструкцій барбакану, захисного рову, ескарпа та контрескарпа Аккерманської фортеці, окремих частин турецької фортеці й посаду в Очакові. Вра-

жає обсяг і якісний склад археологічного матеріалу, що характеризує різні сфери життєзабезпечення османських твердинь і прилеглих до них міських структур, значна кількість довізних речей, головно з Туреччини та й інших країн. Це кухонний і столовий посуд, зокрема виробництва центрів художньої кераміки Туреччини — Іznіка та Кутах”ї, імпортів із Китаю, курильних трубок, різноманітних виробів з металу, монет, товарних пломб і жетонів, що характеризують товарний обіг і контакти з різними регіонами світу. На підставі систематики та аналізу всього комплексу джерел автор виділила основні етапи розвитку взаємовідносин між Україною та Османською імперією.

Монографія проливає світло на процес інтеграції османських елементів у культуру України. Вказано шляхи проникнення турецьких артефактів до українського етнокультурного ареалу, окреслено роль козацтва як посередника в поширенні атрибутів османської культури в Україні, а також визначені сфери впли-

ву турецького елемента. На основі матеріалів Центральної та Південної України, перш за все Білгорода-Дністровського та Очакова, розглянуто тенденції Нового часу в поширенні тютюну та подальшого розвитку виробництва тютюну в українських землях, які доволі швидко стали основним районом вирощування цієї культури в Східній Європі.

Рецензоване дослідження уможливлює з’ясування взаємодії осілого та кочового етносів у системі двох центрів цивілізаційного розвитку Євразії. Досліджений регіон постає не як зона конfrontації, а взаємодії, культурного діалогу між Заходом і Сходом, де внаслідок контактів різних культурних елементів та інтеграційних процесів мало місце формування та розвиток своєрідної культури, що стала органічною частиною культури України.

Монографічне дослідження С.О. Біляєвої — вагомий внесок у розвиток історико-культурологічної науки та має істотне міждисциплінарне та міжнародне значення.

M.O. ШЛАПАК

Хроніка

МІЖНАРОДНИЙ ПОЛЬОВИЙ СЕМІНАР І КОНФЕРЕНЦІЯ З ДОСЛІДЖЕННЯ РАНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ПАМ'ЯТКИ МЕДЖИБІЖ (20—23.07.2012 р.)

Серед стародавніх пам'яток, які досліджуються останніми роками в Україні, виключний інтерес становить місцезнаходження теріофауни та свідоцтв діяльності ранньопалеолітичної людини міндель-риського міжльодовиків'я Меджибіж у Летичівському р-ні Хмельницької обл. (Пясецький 2001; Рековець 2001; 2001а; Степанчук та ін. 2010; 2012; Степанчук, Рижов, Погорілець 2012; Recovets, Chepalyga, Povodurenko 2006; Stepanchuk et al. 2010). Останні кілька років пам'ятка досліджується Меджибізькою палеолітичною експедицією Інституту археології НАНУ та Київського національного університету ім. Т. Шевченка. До робіт залишається широке коло фахівців з різних наукових і навчальних закладів. Зокрема, у польових роботах 2012 р. брали участь співробітники Інституту археології, Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Інституту географії НАНУ, Інституту геології НАНУ, Європейського центру доісторичних досліджень в Тотавелі, студенти та випускники кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка, аспіранти та магістри Інституту археології та Національного університету «Києво-Могилянська академія», проходили археологічну практику учні — члени секції археології відділення історії Київської Малої академії наук (керівник О.М. Кухарська).

20—23 липня 2012 р. на місцезнаходженні за ініціативи керівників комплексної експедиції доктора історичних наук Інституту археології НАНУ В.М. Степанчука та кандидата історичних наук, доцента кафедри археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка С.М. Рижова відбувся польовий Міжнарод-

ний семінар і конференція «Місцезнаходження "Меджибіж" і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини». Організаторами заходів були: Державний історико-культурний заповідник «Межибіж», Інститут археології НАНУ, Інститут географії НАНУ, Національний науково-природничий музей НАНУ, історичний факультет Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Головою Оргкомітету польового семінару було обрано доктора іст. наук, професора кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка М.І. Гладких (він також був Головою наукової конференції). Члени Оргкомітету: директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» О.Г. Погорілець, доктор іст. наук В.М. Степанчук, кандидат іст. наук С.М. Рижов, доктор геогр. наук, професор, зав. відділу палеогеографії Інституту географії НАНУ Ж.М. Матвіїшина, кандидат геогр. наук, науковий співробітник відділу палеогеографії Інституту географії НАНУ С.П. Кармазиненко, доктор біол. наук, професор, головний науковий співробітник Національного науково-природничого музею НАН України, керівник кафедри екології хребетних і палеонтології Природничого університету (Вроцлав, Польща) Л.І. Рековець. Усього взяло участь 22 дослідники: археологи, палеонтологи, археозоологи, географи, геологи, музеєзнавець.

Присутні мали змогу ознайомитися з двома розрізами місцезнаходження «Меджибіж» — пункт 1 і пункт А. На пункті 1 під час роботи польового семінару було заслушано такі доповіді: геолог та краєзнавець В.К. Пясецький (Рівне) розповів про історію відкриття пам'ятки та результати власних досліджень; Ж.М. Матвіїшина зробила доповідь «Грунтові відкла-

Межибіж. Демонстрація ділянки південної траншеї учасникам польового семінару. 21 липня 2012 р.

ди пам'ятки «Меджибіж»; кандидат геол.-мін. наук, професор кафедри геоморфології і палеогеографії Львівського національного університету ім. І. Франка А.Б. Богуцький виголосив спільну доповідь, підготовлену з академіком НАНУ, директором Інституту геологічних наук НАНУ П.Ф. Гожиком, кандидатом геогр. наук, доцентом географічного факультету Львівського національного університету Р.Я. Дмитруком та аспірантом цього ж університету географом О. Томенюк; палеонтологи Л.І. Рековець та аспірант Національного науково-природничого музею НАНУ О.М. Ковальчук докладно проаналізували фауністичні рештки пам'ятки, а В.М. Степанчук і С.М. Рижов охарактеризували археологічний стан вивчення місцевонаходження.

На пункті А презентацію результатів природничих та археологічних досліджень зробили Ж.М. Матвійшина, С.П. Кармазиненко, В.М. Степанчук і С.М. Рижов. В обговоренні

результатів взяли участь провідний науковий співробітник, керівник Лабораторії гідрології Інституту географії РАН, доктор геогр. наук, професор, академік Російської академії природничих наук А.Л. Чепалига, кандидат геол.-мін. наук В.А. Присяжнюк, кандидат біол. наук О.І. Крохмаль (Інститут геологічних наук НАНУ), доктор іст. наук, професор М.І. Гладких, доктор іст. наук, професор В.М. Гладилін.

Наступного дня семінар органічно продовжила конференція в залі Меджибізького замку. Всього заслухано сім доповідей: В.М. Степанчук виголосив підготовлену разом з С.М. Рижовим, Ж.М. Матвійшиною, С.П. Кармазиненко та А.-М. Муань (м. Тотавель, Франція) доповідь «Палеолітичне місцевонаходження «Меджибіж». Археологія, палеогеографія, археозоологія»; Ж.М. Матвійшина доповіла про результати проведених спільно з кандидатом геогр. наук, молодшим науковим співробітником відділу палеогеографії Інституту географії НАНУ С.П. До-

Междібіж. Учасники та гости Міжнародного польового семінару та конференції з дослідження ранньопалеолітичної пам'ятки Меджибіж. 23 липня 2012 р.

рошкевичем досліджені природних умов на території Побужжя в завадівський час (середній плейстоцен); Л.І. Рековець та О.М. Ковальчук продовжили свою доповідь, розпочату на розрізі, та докладніше зупинилися на характеристиці іхтіофауни; доповідь В.К. Пясецького стосувалася проблем датування дофинівського горизонту. Неабиякій інтерес у присутніх викликала доповідь А.Л. Чепалиги, підготовлено-наспільнодоктором іст. наук М.К. Анісюткіним (Інститут історії матеріальної культури, Санкт-Петербург), яка стосувалася результатів досліджень ранньопалеолітичної багаташарової пам'ятки Байраки в Молдавському Подністров'ї, відкритої 2010 р., яка є найдавнішою стратифікованою на території Європейської частини Росії, Молдови та України (Анісюткин и др. 2012; 2012a); археозоолог, хранитель музею-печери Араго, доктор А.-М. Муань проаналізувала середземноморську гольштейнську фауну з печери Орняк 3 й особливості побуту ашельської людини; пошукач Інституту археології НАН України, керівник археологічної студії Центру творчості дітей та юнацтва (Луганськ) В.С. Вєт-

ров зупинився на використанні пісковиків за археологічними матеріалами Середнього Подонців'я; доктор біол. наук, професор, завідувач кафедри ґрунтознавства Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича Ю.М. Дмитрук наголосив на важливості біохімічного аналізу при аналізі палеогрунтів на прикладі досліджень археологічних пам'яток Чернівецької обл.

Під час конференції була організована виставка археозоологічних та археологічних матеріалів, а також було піднято питання про доцільність музеєфікації пам'ятки (А.Л. Чепалига).

Зважаючи на виняткове значення пам'ятки для розв'язання проблеми шляхів освоєння стародавніми колективами території Східної Європи, була прийнята резолюція про необхідність продовження комплексних досліджень і видання колективної монографії.

Учасникам семінару та конференції О.Г. Погорілець провів екскурсію по фортеці XIV–XVI та XIX ст., а також Історичному музею та Музею жертв пам'яті Голодомору 1932–1933 рр., який є єдиним такого типу в Україні.

Анісюткин Н.К., Коваленко С.І., Бурлаку В.А., Очередной А.К., Чепалига А.Л. Байраки — новая стоянка раннего палеолита на Нижнем Днестре // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2012. — № 1 (49). — С. 2–10.

Анісюткин Н.К., Чепалига А.Л., Коваленко С.І., Очередной А.К. Раскопки стоянки раннего палеолита Байраки (Приднестровье) в 2011 году // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2012а. — № 4 (52). — С. 19–27.

- Плясецкий В.К. Среднеашельское местонахождение Меджибож // Vita Antiqua. — 2001. — № 3/4. — С. 125—134.
- Рековець Л.І. Меджибож — местонахождение териофауны и многослойная палеолитическая стоянка человека в Украине // Вестник зоологии. — 2001. — Т. 35. — № 6. — С. 39—44.
- Рековець Л.І. Териофауна и материальная культура местонахождения Меджибож // Vita Antiqua. — 2001а. — № 3/4. — С. 135—137.
- Степанчук В.М., Матвіїшина Ж.М., Рижов С.М., Кармазиненко С.П. Початкове заселення і подальше освоєння території України давньою людиною: синтез археологічних і палеогеографічних даних // Вісник Національної академії наук України. — 2012. — № 8. — С. 34—46.
- Степанчук В.М., Рижов С.М., Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П. Поновлення робіт на місцезнаходженні Меджибіж: результати 2008—2009 рр. // Кам'яна доба України. — 2010. — 13. — С. 33—44.
- Степанчук В.М., Рижов С.М., Погорілець О.Г. Меджибіж: нижньопалеолітична пам'ятка на схід від Карпат // Археологія. — 2012. — № 4. — С. 5—13.
- Rekovets L., Chepalyga A., Povodyrenko V. Geology and mammalian fauna of the Middle Pleistocene site Medzhybozh, Ukraine // Quaternary International. — 2007. — 160. — P. 70—80.
- Stepanchuk V., Ryzhov S., Rekovets L., Matviishina Zh. The Lower Palaeolithic of Ukraine: Current Evidence // Quaternary International. — 2010. — 223/224. — P. 131—142.

В.М. СТЕПАНЧУК, Д.В. КЕПІН

ДО ЮВІЛЕЮ СКІФСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ

Для численної когорти фахівців-археологів, як і для культурної спільноти загалом, 2013 р. став роком славнозвісного ювілею — 250-річчя скіфської польової археології. У 1763 р. за дорученням командира Нової Сербії, майбутнього губернатора Новоросійської губернії, генерал-поручника О.П. Мельгунова (1722—1788) був розкопаний великий курган Лита (Червона) Могила біля с. Кучерові Буераки неподалік від фортеці Святої Єлизавети. Сучасним географічним орієнтиром цього місця є села Копані та Топило Знам'янського р-ну Кіровоградської обл. У подальшому пам'ятка отримала назву Мельгуновський курган.

Під час розкопок О.П. Мельгунова було виявлено низку яскравих речей, зокрема золотих. Серед них особливе значення мають меч та інші предмети військового спорядження, виконані в традиціях скіфського звіриного стилю, а також декілька визначних знахідок асирійського походження. Згодом цю пам'ятку, якою було започатковано польові досліджен-

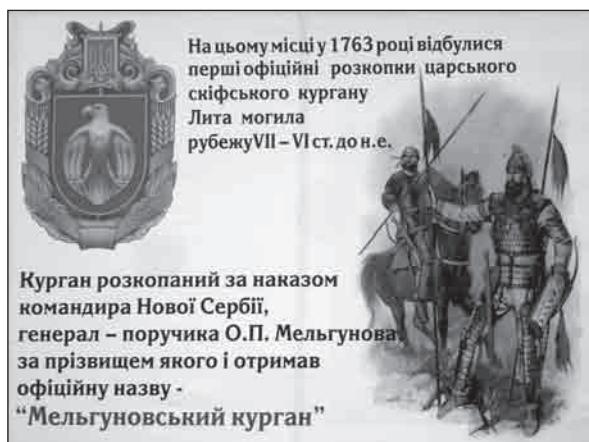
ня скіфських старожитностей, стали слушно пов'язувати з місцем поховання скіфського вождя, учасника передньоазійських походів степових кочовиків.

Саме цій визначній події була присвячена Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку», що проходила 14—16 жовтня 2013 р. в м. Кіровоград на базі Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Співорганізаторами конференції були Інститут археології НАН України, Кіровоградська обласна державна адміністрація, Знам'янська районна державна адміністрація та Знам'янська районна рада.

Як відомо, перманентні фінансові труднощі не сприяють проведенню будь-яких наукових форумів. Але, незважаючи на цю обставину, учасниками конференції стали 22 фахівці, які представляли дев'ять наукових центрів чотирьох держав (Україна, Росія, Молдова, Білорусь). Найчисленнішою була делегація київських вчених, спеціалістів у галузі археології раннього залізного віку. В роботі конференції

Учасники конференції біля Кіровоградського університету

Інформаційний стенд на місці Мельгуновського кургану

також взяли участь представники наукових осередків Харкова, Полтави, Одеси та Донецька.

На урочистому відкритті конференції зі словорядами привітання до її учасників звернулися голова Кіровоградської обласної ради М.М. Ковалчук, заступник голови Кіровоградської обладміністрації Г.Л. Пастух, проректор Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка І.А. Козир. На пленарному засіданні, крім учасників конференції, були присутні студенти-історики, крає-

знавці, музеїні працівники, вчителі та викладачі навчальних закладів області.

У доповіді *О.Д. Могилова* (Київ) «Новое о Мельгуновском кургане» були наведені нові досить цікаві факти про цю видатну пам'ятку. Доповідь *Ю.В. Болтрика* (Київ) «Чи були скіфські кургани одноактними спорудами» була присвячена одному з гострих дискусійних питань сучасного скіфознавства. *Л.Т. Яблонський* (Москва) у доповіді «Царские курганы скифского времени в междуречье Урала и Илика (по итогам раскопок последнего десятилетия)» презентував близкучі знахідки з курганных поховань, досліджених останнім часом під його керівництвом.

На робочому засіданні заслушано 18 доповідей, більшість із яких (16) була пов'язана з актуальними питаннями раннього залізного віку досить широкого географічного ареалу (степ Північного Причорномор'я, український лісостеп, східні Карпати, білоруське Полісся). Хронологічно доповіді охоплювали передскіфський і скіфський періоди.

Складному й важливому питанню відносин ранньогальштатських східнокарпатських спільнот з носіями культур лісостепової смуги Північного Причорномор'я XII–X ст. до н. е. була присвячена доповідь *О.Г. Левицького* (Кишиніу). З новими цікавими знахідками кінського

спорядження передскіфської доби ознайомив колег *I.B. Бруяко* (Одеса).

Більшість доповідей торкалася тих чи інших проблем археології скіфської доби лісостепової та степової смуг півдня Східної Європи. Деякі важливі особливості поховального ритуалу племен лісостепової зони були охарактеризовані в доповідях *C.B. Махортих і D.C. Гречко* (Київ). *C.A. Скорий і В. Зимовець* (Київ) виступили з постановкою питання про наявність товарно-грошових відносин між населенням Лісостепу скіфської доби та еллінським світом Північного Причорномор'я. Про городища раннього залізного віку басейну р. Сейм розповів *D.B. Каравайко* (Київ), а еволюцію клинкової зброй скіфської доби на теренах лісостепу висвітлив *O.B. Шелехань* (Київ). Результати ретельного вивчення деяких нових або відомих раніше пам'яток скіфського часу знайшли відображення в доповідях *I.B. Шрамко* (Харків) «Зольник № 5 на западном укреплении Бельского городища», *C.C. Бессонової* «Новый погребальный комплекс IV в. до н. э. в Поросье», *B.P. Білозора* «Об одной скифской статуе из собрания Кировоградского краеведческого музея» (Київ). Лісостепової проблематики торкалась і доповідь *C.Є. Рассадіна* (Мінськ) «Якимовская Свобода — городище скіфской и раннесредневековой эпох».

Три різнопланові, але дуже змістовні доповіді стосувалися степової проблематики скіфського часу: *С.Я. Ольговський* (Київ) «Работа литеїщиков в обозе скіфского войска», *Ю.Б. Полідович* (Донецьк) «Зображення птахів з Мельгуновського кургану», *Л.І. Бабенко та С.А. Задніков* (Донецьк, Харків) «Круглые листовые бляхи из Александропольского кургана».

П'ять доповідей склали на конференції тематичний блок, присвячений історії вивчення пам'яток доби раннього заліза. Йдеться про доповіді *O.B. Супруненка* (Полтава) «І.А. Зарецький — дослідник старожитностей скіфського часу в Поворсклі», а також доповіді кіровоградських дослідників: *І.А. Козир* «Матеріали раннього залізного віку з фондів Археологічного музею ім. Нінель Бокій», *O.B. Чорного* «Нінель Михайлівна Бокій — дослідник Мельгуновського кургану», *С.І. Шевченка* «Дослідження скіфських пам'яток Кіровоградщини», *K.I. Панченка* «Скіфська проблематика в дослідженнях Н.М. Бокій».

Усі фахівці, які брали участь в обговоренні доповідей (*I.B. Бруяко*, *C.C. Бессонова*,

C.B. Махортих, Ю.Б. Полідович, С.А. Скорий та інші), підкреслювали їхню актуальність і високий науковий рівень. Безумовно, представлені в багатьох доповідях наукові розробки стануть дієвим стимулом для розв'язання важливих питань археології раннього залізного віку.

Наукову частину конференції доповнила вдало продумана та добре організована культурна програма. Гости Кіровограда мали можливість ознайомитися з різноманітними та цікавими експонатами Археологічного музею Кіровоградського державного педагогічного університету, який носить ім'я відомого скіфознавця Нінель Михайлівни Бокій. Ця кіровоградська дослідниця зробила неоцінений внесок в археологічні дослідження скіфських старожитностей краю та пам'яток інших епох. Яскраві враження залишила екскурсія «Вулицями старого Єлисаветграда». Учасники конференції здійснили прогулянку історичною частиною Кіровограда, що вирізняється чудовими пам'ятками архітектури, серед яких перлиною є Обласний академічний музично-драматичний театр ім. М.Л. Кропивницького.

Не менш насиченою була й програма другого дня конференції. Науковці, представники державних установ і громадськості відвідали місце Мельгуновського кургану. Тут за сприяння Знам'янських районної державної адміністрації та районної ради відбулося урочисте відкриття інформаційного стенду, присвяченого цій видатній археологічній пам'ятці. Відповідно до рішення Кіровоградської обласної ради тут планується встановити пам'ятний знак у вигляді земляного насипу — моделі кургану, на вершині якого буде розміщено кам'яну скіфську антропоморфну стелу.

Усіх учасників дійства схвилювала сердечна зустріч, влаштована місцевою громадою с. Трепівка Знам'янського р-ну. А потім були незабутні зустрічі в місцевому краєзнавчому музеї, близкучий виступ фольклорного ансамблю, дружній обід з українськими стравами. Гости Кіровоградщини були вражені теплотою та широтою спілкування з людьми, які по-справжньому люблять свою землю, оберігають народні традиції, шанують історичну пам'ять.

Міжнародна наукова конференція у Кіровограді пройшла на високому організаційному та науковому рівні, в атмосфері тепла й гостинності.

С.А. СКОРИЙ, І.А. КОЗИР

ДО 75-річчя ВОЛОДИМИРА ОПАНАСОВИЧА КРУЦА

23 листопада 2013 р. Володимир Опанасович Круц зустрів 75-й день народження. Щира любов до своєї справи та високий професіоналізм, стійкість переконань і відкритість до критики, безмежна виваженість і глибока повага до колег гармонійно поєдналися в монолітній особистості цього, поза усіким сумнівом, видатного вченого. Ці риси поєднуються з надзвичайною скромністю Володимира Опанасовича – він ніколи не акцентує увагу на відзнаках і преміях, лауреатом яких є (Державна премія України в галузі науки і техніки, 2002 р.; Заслужений працівник культури України, 2009 р.); Під час колективних прес-конференцій дослідника майже неможливо побачити в перших рядах.

Археологічні реконструкції та ретельна робота в полі для Володимира Опанасовича – невід'ємні складові праці дослідника. Його польовий досвід вимірюється десятками сезонів у Середньому Подніпров’ї, Буго-Дніпровському межиріччі, на Волині, в Подністров’ї, Степу, на новобудовах у Києві. Це робота на неолітичних та енеолітичних поселеннях і могильниках, розкопки курганів, масштабні розвідки. Зокрема, спільно з С.М. Рижовим упродовж кількох років були здійснені розвідки в Буго-Дніпровському межиріччі, встановлені розміри та відносне датування десятків трипільських поселень. Працювати пліч-о-пліч з Володимиром Опанасовичем означає працювати, і означає пліч-о-пліч. Ані науковий авторитет, ані поважний вік не втримують дослідника від роботи на розкопі на всіх її етапах. День у день триває ретельна розборка площацок з детальною фіксацією та описом будівельних залишків, знарядь праці, керамічних виробів. Володимир Опанасович вітає використання zdobutих матеріалів іншими археологами, ніколи не ховаючи знахідок і не наполягаючи на власних інтерпретаціях.

Першою масштабною роботою дослідника стало впорядкування пізньотрипільських матеріалів Середнього Подніпров’я. За її результатом написано кандидатську дисертацію та

© О.В. ДЯЧЕНКО, 2014

першу монографію. Впродовж останнього десятиліття були зроблені спроби деталізувати окремі аспекти локально-хронологічного розподілу матеріалів (включаючи доробки Володимира Опанасовича), але в загальному вигляді запропонована В.О. Круцом схема є орієнтиром для більшості дослідників.

Від 1981 р. ювіляр очолює розкопки найбільшого трипільського поселення поблизу с. Тальянки. На його думку, «за роки роботи Трипільської експедиції територія Буго-Дніпровського межиріччя стала справжньою лабораторією з вивчення багатьох проблем трипільської культури, зокрема, питань палеоекономіки та палеодемографії, побуту та ідеологічних уявлень населення трипільської культури». Велику роль у тому відіграв і сам Володимир Опанасович.

Саме завдяки багаторічним ретельним дослідженням у Тальянках В.О. Круц ідентифікував та інтерпретував елементи інтер’єру трипільських жител, висунув додаткову аргументацію на користь концепції двоповерхового житлобудівництва, раніше запропонованої К.В. Зіньковським. Зараз ці ідеї активно розвивають учні Володимира Опанасовича – Д.К. Черновол і В.В. Чабанюк.

Керуючи розкопками найбільшої трипільської пам'ятки, В.О. Круц постійно бере участь у дискусіях щодо причин формування поселенгіантів (до речі, цей термін введено до наукового обігу Володимиром Опанасовичем), демографічного та соціально-економічного розвитку їх населення. Йому належать і більш широкі — регіональні та макрорегіональні — дослідження господарської діяльності та демографічного розвитку трипільського населення. Зокрема, саме В.О. Круц звернув увагу на необхідність враховувати в палеодемографічних розрахунках хронологічні побудови. Зараз у цьому напрямі активно працюють німецькі фахівці за матеріалами різних археологічних культур. Особливу увагу Володимир Опанасович завжди приділяв екологічним чинникам, вписуючи досліджувані людські колективи в контекст навколоішнього середовища. Крім того, дослідник є активним прихильником застосування методів суміжних дисциплін — багато в чому саме завдяки йому аерофотозйомка та геомагнітна розвідка стали неодмінними атрибути дослідження трипільських поселень.

Польова методика та аналітичні підходи Володимира Опанасовича вплинули та продовжують впливати на дослідників кількох поколінь. Його думки інтегровані в підручники та узагальнюючі праці, зокрема видану Інститутом археології «Давню історію України». Тож внесок дослідника у археологію, зокрема трипільську, важко переоцінити. Володимир Опанасович також активно працює в науково-просвітницькому напрямі. За його участі організовано виставки здобутих матеріалів, зокрема в США та Канаді. Саме його активна робота сприяла створенню Державного заповідника «Трипільська культура».

...Багато хто зі студентів, які проходять археологічну практику в Тальянках, відмовляється вірити, почувши відповідь на запитання про вік начальника експедиції. І це не дивно, зважаючи на характер і життєву позицію дослідника та його ставлення до людей. Користуючись нагодою, бажаємо Володимиру Опанасовичу залишатися таким же молодим, осяяним ідеями та невтомним у роботі! Нехай міцне здоров'я і глибока повага колег завжди супроводжують його!

O.B. ДЯЧЕНКО

ДОСЛІДНИКАМ МИNUЛОГО ТИСЯЧОЛІТНІХ ЛУБЕН

17 вересня 2013 р. до 1025-річчя заснування м. Лубни, в присутності гостей міста і громадськості, було відкрито меморіальну дошку на честь істориків, археологів і краєзнавців, які зробили вагомий внесок у встановлення дати заснування міського центру і своєю працею забезпечили відзначення славного ювілею посульської твердині на південних рубежах руських земель. Меморіальну дошку встановлено за ініціативи Лубенської міськрайонної громадської організації «Знання і творчість» (голова Л.М. Кириленко). Відкрили її на урочистому мітингу напередодні Дня міста правнучка видатної лубенської меценатки і музейниці

© Т.М. ДЯЧЕНКО, О.В. СИДОРЕНКО, 2014

І.В. Скаржинська та Лубенський міський голова О.П. Грицаєнко.

Дошка, встановлена з правого боку фасаду приміщення Лубенського міського кінотеатру «Київська Русь» (вул. Радянська, 16), добре помітна з головної вулиці міста.

Цю дошку справедливо можна назвати народною, адже виготовлено її на благодійні похорони членів громади та лубенців-патріотів. Автор проекту — член Національної спілки архітекторів України І.Є. Казакова, а втілив непорядний художній задум у життя М.М. Дунник.

Дошка являє собою шестикутну плиту з чорного граніту розміром 120 × 80 см, на якій вміщено зображення аксесуарів на столі літо-

Вигляд меморіальної дошки

писця і вченого давніх часів: ікону Володимирської Божої Матері, добірку стародавніх книг, каламар з двома гусичими перами та свічник з пригаслими свічками. Лівобіч від зображення розміщено напис: «*Матеріали археологічних досліджень і літописні джерела дають підстави стверджувати, що 988 рік є часом заснування міста Лубни*». Щитату взято з історичної довідки, підготовленої напередодні відзначення 1000-літнього ювілею міста Інститутом історії АН УРСР (нині Інститут історії України НАН України) у 1984 р.

На нижньому блоці напису подано імена визначних істориків, археологів, музеїніків та архівістів, які доклали чимало зусиль до створення підґрунтя відзначення ювілею: «*У дослідження тисячолітнього минулого Лубенщини великий внесок зробили історики, археологи, краєзнавці: Ф. Камінський, В. Ляскоронський, О. Лазаревський, К. Скаржинська Г. Стelleцький, К. Бочкарьов, В. Милорадович, Ю. Моргунов, О. Сухобоков, І. Горенко, Б. Ванцак, Н. Зеленюк, В. Бутрим, О. Супруненко*». Нижче вказано місце і дату встановлення: «Лубни — 2013 рік».

В основі дошки знаходиться вузька смуга-плита рожевого граніту з графічною панорамою міста Лубни з боку заплави р. Сула, а справа масив її площини перетинає у вертикальному напрямку така ж вузька деталь рожевого граніту з візерунком-орнаментом, який використовується в народному різьбленні Полтавщини.

Дошка вшановує імена представників «старшого» покоління Лубенського музеино-археологічного осередку — археолога, педагога і музеїніка Ф.І. Камінського (1845—1891), його учня — археолога, історика, нумізмата, професора та академіка Всеукраїнської Академії наук В.Г. Ляскоронського (1859—1928), його вихованця — юриста і краєзнавця К.П. Бочкарьо-

Виступ на відкритті правнучки меценатки, майстра народної творчості І.В. Скаржинської (фото О.В. Сидоренка)

ва (1846—1930-і рр.), фундаторки Лубенського музею в Кругликі К.М. Скаржинської (1852—1932), істориків, які співпрацювали з цим осередком та були співцями історії Лубенщини, — О.М. Лазаревського (1834—1902) і В.П. Милорадовича (1845—1911), відомих лубенських музейників — фундатора й одного з керівників Лубенського краєзнавчого музею професора Г.Я. Стelleцького (1878—1949) та І.І. Горенка (1927—1982).

Вшановано відомих археологів — докторів історичних наук О.В. Сухобокова (1937—2008) та Ю.Ю. Моргунова (м. Москва), які здійснили археологічні дослідження в окрузі та на території Лубен. Зокрема, за результатами археологічних досліджень Лівобережної слов'яно-руської експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом О.В. Сухобокова було підтверджено дату заснування міста. Кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України О.Б. Супруненко, який дослідив багато археологічних пам'яток Лубенського краю, у своїх працях висвітлив діяльність лубенців — подвижників українського музейництва, зокрема більшості з перелічених у тексті меморіальної дошки.

Не забули ініціатори проекту й імені видатного лубенського краєзнавця та історика, заслуженого журналіста України Б.С. Ванцака (1919—1999), завдяки ініціативі й кількадесятирічній праці якого з'явилася можливість відзначити 1000-літній ювілей м. Лубни. Добре знають і шанують у Лубнах пам'ять про не-втомних краєзнавців — колишнього директора Лубенського бюро подорожей та екскурсій Н.М. Зеленюк (1931—2011) та одну з найактивніших жінок міста В.С. Бутрим (1931—2007),

авторку книжок про Лубни та відомих земляків.

Дошка до ювілею Лубен органічно вписується в міське середовище. Сподіваємося, що знакувіння пам'яті про подію, встановлений через 25 років, буде нагадувати прийдешнім поколінням про людей, які доклали сили й теплоту душі до справи визначення реального історичного віку міста, котре виникло за Володимира Святославича на твердому броді через

Сулу з метою захисту порубіжних посульських земель на початку давньоруської історії.

До урочистої події лубенцями видано брошуру з біографічними нарисами про всіх дослідників, імена яких зазначені в тексті меморіальної дошки: Л.М. Кириленко, Л.С. Яковенко, Т.М. Дяченко (укл.). Історики, археологи, краєзнавці — їх вклад у встановлення дати заснування м. Лубни (до 1025-річчя заснування м. Лубни). — Лубни, 2013.

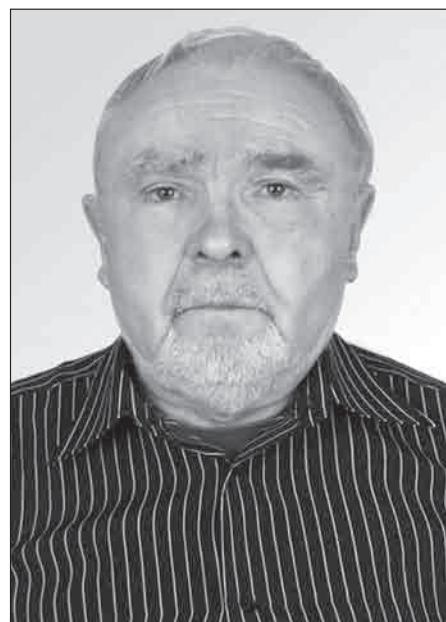
Т.М. ДЯЧЕНКО, О.В. СИДОРЕНКО

ПАМ'ЯТИ АНАТОЛІЯ СТЕПАНОВИЧА ОСТРОВЕРХОВА

Тяжкої втрати зазнала археологія України. 28 жовтня 2013 р. пішов з життя визначний вчений кандидат історичних наук Анатолій Степанович Островерхов — активний археолог-польовик, який дослідив багато пам'яток доби бронзи, раннього залізного віку та античного періоду, знаний фахівець з історії стародавнього скла й склярства на теренах України, автор понад 200 наукових праць (зокрема 11 монографій).

Анатолій Степанович народився 31 березня 1945 р. на Миколаївщині, деякий час жив, навчався та працював у Миколаєві (1952—1962 рр.), мав стати військовим (закінчив 1966 р. Тбіліське артилерійське училище). Але доля розпорядилася інакше. З осені 1966 р. А.С. Островерхов пов'язав своє життя та подальшу наукову діяльність з Одесою. Тут він успішно закінчив історичний факультет Одеського університету (1966—1971 рр.), а після аспірантури в Інституті археології АН УРСР (1972—1975 рр.) працював у відділі археології Північно-Західного Причорномор'я, а останнім часом (від 2009 р.) — в Одеському археологічному музеї НАНУ.

Анатолій Степанович мав великий творчий потенціал, який багато в чому йому вдалося

реалізувати. На це промовисто вказує не тільки кількість виданих ним праць, але й їх якість, а ще гідна подиву розмаїтість його інтересів. З-поміж найголовніших це — проблеми грецької колонізації Північного Причорномор'я, різні аспекти греко-варварських відносин, стародавнє виробництво (бронзоливарне, залізобробне, склярство), економіка й торгівля, питання сакральної сфери скіфської та грецької

© С.Б. БУЙСЬКИХ,
С.Б. ОХОТНИКОВ, Л.В. СУББОТИН, 2014

культур, наріжні проблеми античного та варварського мистецтва, насамперед плідне дослідження феномену греко-скіфського звіриного стилю, питання історичної географії, топографії, топонімії, гідронімії тощо.

Щойно вийшла колективна монографія «Стародавні культури Північно-Західного Причорномор'я» (Одеса, 2013), яку дослідник не встиг побачити і в якій значна частина розділів належить його перу. В планах було ще

кілька праць монографічного характеру, присвячених, зокрема, античним лоціям Північно-Західного Причорномор'я, стародавньому залізообробному та склоробному виробництву у регіоні, історії античної гліптики та ін. Сподіваємося, що колеги докладуть зусиль, аби видати їх.

Анатолій Степанович лишиться в археології талановитим вченим, а в пам'яті колег — скромною та доброзичливою людиною.

С.Б. БУЙСЬКИХ,
С.Б. ОХОТНИКОВ, Л.В. СУББОТИН

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ АНАТОЛІЯ НЕДАШКІВСЬКОГО (10.01.1946—16.01.2014)

16 січня цього року сумна й несподівана звістка вразила співробітників Інституту археології. Не стало Анатолія Йосиповича Недашківського.

Він прийшов в Інститут у 1970-і рр. — молодий, з рудою кучерявою шевелюрою. Змінювалися водії, а Толя лишався. І, здавалося, буде завжди. Руда шевелюра посивіла, і Толя став Йосиповичем.

Професіонал, діловий, надійний, невибагливий до побуту — було вдачею мати такого водія в експедиції чи в розвідці. Дух пошуку захоплював його. Анатолій Йосипович мав золоті руки, такі необхідні що в облаштуванні табору, що в полегшенні розкопок. Там де був Анатолій, була надійність і затишок. А в авральній ситуації хватався за лопату.

Скільки він виїздив кілометрів? Казав, маєть, декілька екваторів. Останнім часом весна для Анатолія Йосиповича розпочиналася з палеоліту на Висі, а осінь завершувалася в середньовічному Акермані. А влітку було Трипілля, скіфи, замки Поділля. Привізши одну експедицію, через кілька днів він виrushав з іншою. Та й у побутових справах до нього можна було звернутися — щось підвезти, перевезти, підсобити. Привітний і життерадісний — з Анатолієм було легко й приємно спілкуватися. «Та зробимо», — такою була завжди його відповідь.

Анатолій Йосипович обожнював свою родину, дружину Валю.

Важко змиритися з втратою. Анатолія Недашківського будуть згадувати часто. І світла пам'ять про цю чудову людину лишиться в наших серцях.

В.П. БІЛОЗОР, Ю.В. БОЛТРИК, С.А. СКОРИЙ

НАШІ АВТОРИ

БИЛКОВА Валерія Павлівна — кандидат історичних наук, доцент Херсонського державного університету, завідувач Археологічної лабораторії, *Bylkova@ukr.net*

БУЙСЬКИХ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАНУ.

ГЕЙКО Анатолій Володимирович — кандидат історичних наук, завідувач відділу палеогончарства Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАНУ, *filoarch@ukr.net*

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, *gorbanenko@gmail.com*

ДЯЧЕНКО Тамара Миколаївна — директор Лубенського краєзнавчого музею.

ЗАГОРОДНЯ Ольга Миколаївна — молодший науковий співробітник Науково-дослідного центру «Охоронна археологічна служба України», *olgaza@ukr.net*

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ, *zaliznyakL@ukr.net*

КАЗАКОВ Андрій Леонідович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ.

КЕПІН Дмитро Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник і вчений секретар відділу культурної спадщини Центру пам'яткоznавства НАНУ та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, *dkepin@gmail.com*

КОВАЛЕНКО Володимир Петрович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка, *vpkarh@ukr.net*

КОЗИР Ірина Анатоліївна — кандидат історичних наук, проректор Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка, *kozyr_i@mail.ru*

КРОПОТОВ Віктор Валерійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ, *vkropotov@ukr.net*

КУХАРЧУК Юрій Васильович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАНУ.

МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАНУ, *oldrus@ukr.net*

НЄМЦОВ Сергій Олегович — аспірант відділу античної археології Інституту археології НАНУ, *nemcew@ukr.net*

ОСТРОВЕРХОВ Анатолій Степанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАНУ, *varenyk@gcn.ua*

ОХОТНИКОВ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, заступник директора Одеського археологічного музею.

ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАНУ, *petrauskas@i.ua*

РЕЙДА Роман Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, *reida@bk.ru*

САМОЙЛЕНКО Ілона Юріївна — аспірантка Херсонського державного університету, *iloniya21@yandex.ru*

САПЄГІН Сергій Васильович — старший науковий співробітник Музею-заповідника ім. А.С. Макаренка, заслужений вчитель України, *folium_sv@mail.ru*

СИДОРЕНКО Олександр Володимирович — співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАНУ.

СИТИЙ Юрій Миколайович — старший науковий співробітник кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка, *yurisytyi@gmail.com*

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ, *idanfirs@ukr.net*

СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка, *skorohod-sv@ukr.net*

СТЕПАНЧУК Vadim Миколайович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу кам'яного віку Інституту археології НАНУ, *vadimstepanchuk@gmail.com*

СУББОТІН Леонід Васильович — кандидат історичних наук, фахівець у галузі археології доби енеоліту—бронзи.

ТАРАПАТА Дар'я Олексіївна — студентка Інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, *tarapatadarya@gmail.com*

ЧУЄВА Катерина Євгенівна — заступник генерального директора з науково-організаційної роботи Національного музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків, куратор античного зібрання музею, *k_chuyeva@ukr.net*

ШЕВЧЕНКО Тарас Олексійович — аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія», *wzgmeal@gmail.com*

ШЛАПАК Mar'jana Omeļanivna — доктор мистецтвознавства, член-кореспондент Академії наук Молдови, *maslapac@mail.ru*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДІУ** — Археологія і давня історія України
- АО** — Археологические открытия
- АП** — Археологічні пам'ятки УРСР
- БДІКМ** — Білгород-Дністровський історико-краєзнавчий музей
- БИ** — Боспорские исследования
- БФ** — Боспорский феномен
- ВДИ** — Вестник древней истории
- Вісник ЧДПУ** — Вісник Чернігівського державного педагогічного університету
- ДБ** — Древности Боспора
- ДП** — Древнее Причерноморье
- ІА НАНУ** — Інститут археології Національної академії наук України
- ІМК РАН** — Інститут історії матеріальної культури Російської академії наук
- КИАМ** — Культура и искусство античного мира
- КСИА АН УССР** — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
- МДАСУ** — Материалы та дослідження з археології Східної України
- МИА** — Материалы и исследования по археологии СССР
- МІКМ** — Миколаївський історико-краєзнавчий музей
- НА ІН НАНУ** — Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
- ОАМ** — Одеський археологічний музей
- СА** — Советская археология
- САИ** — Свод археологических источников
- ССИА** — Структурно-семиотические исследования в археологии
- ССПК** — Старожитности Степового Причорномор'я і Криму
- ТГЭ** — Труды Государственного Эрмитажа
- ХІКМ** — Херсонський історико-краєзнавчий музей
- ХКААМ** — Художественная культура и археология античного мира
- AJA** — American Journal of Archaeology
- Ann. du...CAIHV** — Annales du ... Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre
- BACS** — Bulletin of American Ceramic Society
- JSGT** — Journal of Society of Glass Technology
- PPS** — Proceedings of Prehistoric Society
- RA** — Revue archéologique

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ

1. Приймаються матеріали українською мовою обсягом до 40 тис. знаків (анотація, ілюстрації, список рисунків з підрисунковими підписами, розширене резюме російською мовою, обсягом до 2,0 сторінок, і анкетні дані автора) в електронному (формат RTF) та роздрукованому варіантах.
2. Увесь текст друкується 14-мшрифтом Times New Roman, через 1,5 інтервали. Географічні назви подаються за офіційно прийнятою транскрипцією. Слова не скорочуються.
3. Точно вказується джерело цитати.
4. Посилання у тексті оформлюються напівкодом, напр.: (Іванов 1990, с. 21, рис. 5, табл. 3). У кінці тексту подається список літератури в алфавітному порядку, наприклад:

Іваненко О.О. Нові знахідки. — К., 1990.
Іваненко О.О. Пам'ятки України. — К., 1990а.
Іваненко О.О. Про культурну атрибуцію знахідки з Надпоріжжя // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 28—36.
Петров В.В. Новый памятник древнего зодчества // Памятники древнего зодчества. — М.; Л., 1985. — С. 45—56.

5. Обов'язково подається список використаних офіційно прийнятих скорочень.

ОФОРМЛЕННЯ РИСУНКІВ

1. Усі типи ілюстрацій позначаються: Рис.
2. Нумерація ілюстративних матеріалів повинна бути послідовна, відповідати тексту і починатись з рис. 1. Позиції на рисинках так само мають бути пронумеровані підряд.
3. Ілюстрації й таблиці повинні бути узгоджені з текстом.
4. На звороті ілюстрацій вказують прізвище автора, назив статті та номер рисунка арабськими цифрами.
5. Якщо ілюстрації мають умовні позначки — «легенду», всі вони повинні бути розшифровані в підрисунковому тексті.
6. Рисунки в електронному варіанті повинні бути у форматі TIFF або JPEG щонайменше 300 dpi. Рисунки роздруковані з електронного варіанту обов'язково подавати з відповідними файлами.
7. Табличні матеріали до статті слід подавати у форматі, що відповідає технічним можливостям типографського друку. Вони не мають перевищувати 40 % загального обсягу статті.

УВАГА!

- ◆ *Перевага у публікації матеріалів буде надаватися передплатникам журналу.*
- ◆ *За недотримання правил оформлення редакція не приймає матеріали до розгляду.*
- ◆ *Відповідальними за точність наведених даних є автори статей і публікацій.*
- ◆ *Точка зору редакції може не збігатися з поглядами авторів.*